

ТРИБУНІА

Издавач / Publisher:

Музеј Херцеговине Требиње / Museum of Herzegovina Trebinje

Главни и одговорни уредник / Editor – in – chief:

Веселјка Салатић / Veseljka Salatić

Редакција / Editorial Board:

др Радмило Пекић, др Милорад Вукановић, Мр Ђорђо Одавић
Веселјка Салатић, Зоран Мијановић, Божана Ђузеловић,
Јелена Пујић, Мићо Милошевић, МА Ивана Грујић
Ph.D. Radmilo Pekić, Ph.D. Milorad Vukanović, MSc Đorđo Odavić
Veseljka Salatić, Zoran Mijanović, Božana Đuzelović,
Jelena Pujić, Mićo Milošević, M.A. Ivana Grujić

Адреса редакције / Address:

МУЗЕЈ ХЕРЦЕГОВИНЕ ТРЕБИЊЕ
Република Српска, БиХ Стари Град 59
Тел: +387 59 271 060
E-mail: muzejhtr@teol.net
www: muzejhercegovine.org

MUSEUM OF HERZEGOVINA TREBINJE
Republic of Srpska, BiH Stari Grad 59
Tel: +387 59 271 060 E-mail: muzejhtr@teol.net
www: muzejhercegovine.org

Ликовна обрада корица - Аутор Љубомир Милојевић, сликар (1-1975.)

Лектор / Lecture:

Драго Салатић / Drago Salatić

Превод / Translation:

Дубравка Мићуновић / Dubravka Mićunović

Штампа / Printing
Print Shop Trebinje

Тираж / Copies
500 / 500

МУЗЕЈ ХЕРЦЕГОВИНЕ ТРЕБИЊЕ

ТРИБУНИА

Прилози за историју, археологију,
етнологију, умјетност и културу

13 - 2014.

Издавач
Музеј Херцеговине Требиње, 2014.

ЧЛАНЦИ
РАСПРАВЕ
СТУДИЈЕ

Радмило Пекић
Универзитет у Приштини
Филозофски факултет Косовска Митровица (Србија)
Одељење за историју

„ЈЕДНА КРВ А ДВИЈЕ ВЈЕРЕ“: КРЕСОЈЕВИЋИ У ИСТОРИЈИ И ПРЕДАЊУ

Сажетак: Кресојевић су један од влашких родова који су током XIV и XV вијека насељавали подручје средњовјековних Рудина. Изузев фрагментарних помена, у историјској литератури власима Кресојевићима до сада није посвећен засебан рад, већ су остали у сјени већих влашких родова. На темељу објављене и необјављене дубровачке архивске грађе и породичних предања у раду су приказане различите информације о власима Кресојевићима и њиховим потомцима. Циљ рада је да се систематизују познати и непознати подаци о Кресојевићима и прикажу историјски континуитет и везе између средњовјековног и данашњег становништва Херцеговине.

Кључне ријечи: Кресојевићи, власи, Рудине, Плана, Дубровник.

У јужнословенској историографији постоје бројна истраживања посвећена средњовјековним влашким катунима, који су били смјештени на подручјима Травуније и Хумске земље. О средњовјековним власима није постојао, и не постоји консензус међу историчарима. Нека питања су остала непозната, а спознаје о њима пружају непоуздана предања, која до сада нису документационо потврђена. Између осталих, једно од питања је: да ли су тачна предања неких породица који тврде да су поријеклом од Предојевића, Малешеваца, Мириловића, Кресојевића и других влашких родова?

У овом раду истраживани су власи Кресојевићи, мање познати за разлику од наведених, који су такође насељавали данашњу Херцеговину. На темељу предања, у данашње вријеме неке породице из Херцеговине, Црне Горе и других бивших југословенских република сматрају да су поријеклом од Кресојевића.

Радећи на одредницама Енциклопедије Републике Српске, обилазећи

терен чули смо различите приче засноване на предању, о поријеклу породица, попут Шаренаца, Шакотића, Бабића и других, који тврде да су поријеклом од Кресојевића, и сви да славе „*Лазареву Суботу*“. Различитост између сачуваних предања најчешће се огледа у неједнаким хронолошким оквирима, и мјесту расељавања. Међутим предања су у основи слична, а то је да су извјесне породице поријеклом од Кресојевића, и да су живјели на Плани и другим селима у Рудинама, касније прозваним Билећке рудине.

Према једном забиљеженом предању, Кресојевићи су се некада називали Кнежевићима. Све до пада под Османлијску власт, Кресојевићи су живјели у селу Лукавице у Гацку. Не желећи да прихвате ислам из околине Гацка одселили су у Цуце у Кобиљ До, а затим су се након почињеног убиства раселили у Колашин, Пиву, Шаранце у Дробњак и Плану на подручју Билећких рудина. На Плану у Рудине дошао је извјесни Стојан Кресојевић са седам или осам синова, у првој половини XVII вијека.¹

Као што видимо, Кресојевићи су из Херцеговине одселили у Кобиљ До у Црну Гору, а потом се раселили, одакле се један дио поново вратио у Херцеговину.

За разлику од претходног поменутог предања, у забиљеженом предању Ј. Дедијера, недостаје сеоба из Херцеговине у Кобиљ До и временски период. Између осталог, Ј. Дедијер је записао да су браћа Кривокапићи из Кобиљ Дола у Цуцама, након почињеног убиства дошли на Плану у Херцеговину, а затим су због близине путне комуникације одселили у Меку Груду. Један од њих оде у Гацко и од њега воде поријекло Зимоњићи. Браћа Кривокапићи која су остала у Мекој Груды, убили су у свом селу чувеног Каримана Томановића. Потом, један од браће побјеже испред Турака и насели се у Дробњак, док је други брат ухваћен и одведен у ропство у Требиње. Присиљен прихвати ислам и прозва се Авдија. Због извјесних заслуга Турци га одликују и дозволе му да живи гдје хоће. Авдија Кривокапић изабра Плану, а затим нађе једног од своје браће и насели га код себе на Плану. Авдијин брат није имао бркове и изгледао је као баба. По њему су његови насљедници прозвани Бабићи, док су Авдијини насљедници постали муслимани, прозвани Авдићи. Што се тиче Шаренаца, Ј. Дедијер каже да су убили агу у Давидовићима и одселили у Црну Гору. Касније су се вратили и настанили

¹ Према предању, породице које су поријеклом од Кресојевића у данашње вријеме насељавају Босну и Херцеговину, Црну Гору, Србију, и Хрватску. Међутим, овом приликом нећемо их наводити, изузев породице Шаренац у Херцеговини, која је документовано везана за Кресојевиће. У Херцеговини Шаренаца има у: Горњим и Доњим Давидовићима, Фатници, Бијељанима, Кутима, Кукричу, Острвици, Нарту (Билећа), Влаховићима (Љубиње), Степену, Пржинама (Гацко), Шумићима, Лукавацу, Дрежњу, Кифину Селу (Невесинје) итд. О породици Шаренац је објављена књига која на жалост није сређена, како у методолошком тако и у техничком погледу. Између осталог, странице књиге нијесу нумерисане. Да би се позвали на књигу о Шаренцима, странице смо пребројавали. Види: R. Šarenac, *Porodica Šarenac - Kresojević*, Beograd 2002, 4-8.

у Фатници. Један дио из Давидовића одселио је за Гацко и Невесиње.²

Насупрот томе, забиљежено је да су Шаренци поријеклом од Кресојевића из села Шаренци у Црној Гори и да су због почињеног убиства под драматичним околностима доселили на Плану.³

Према једном другом предању, у другој половини XV вијека на Плани је живио кнез Михајло Кресојевић, који је боловао богиње, па му је лице остало шарено и добио је надимак Шаренац. У доба османлијске управе, Михајло Кресојевић Шаренац заједно са својим синовима одселио је у данашњу Црну Гору. По причању, Михајлов син Алекса и брат који је имао надимак Баба вратили су се на породично имање у Плану код Билеће. По повратку у Плану, Алекса је прихватио ислам и од њега су постали муслимани Авдићи. Алексин стриц кога су звали Баба остао је у православној вјери а његови потомци су данашњи Бабићи који и данас живе на том подручју. Такође се наводи да су од ових повратника кнеза Михајла Шаренца настале породице: Шаренци, Шакотићи, Ђоговићи, Стајићи, Жерајићи, Парезани, Зимоњићи и други. Етнограф Томо Братић (1871-1929) писао је да се тачно знало ко је од кога, да су једни друге радо помагали говорећи: „једна смо крв а двије вјере“. Он каже: „Добро се сјећам, када је ударила војска на Плану код Билеће, војвода Зимоњић није хтио да он удари са војском на онај дио села, гдје су стајали Авдићи, само ради тога, што су једно - племеници, него је преузео много тежу операцију са низомом“.⁴

Да ли је Алекса Шаренац Кресојевић или наведени Кривокапић прихватио ислам, прозвао се Авдија, и био родоначелник Авдића остаје за сада отворено питање, јер документовано не можемо потврдити.

У ранијем периоду и Авдићи су писали о свом православном поријеклу, да је Авдо прешао на ислам, а да су његови потомци прозвани Авдићи. Према предању, родоначелник Авдо Авдића у Плани је саградио себи џамију, а на удаљености од 500 метара подигао је мајци цркву. Причало се да је сахрањен у харему џамије и да му је гроб без нишана.⁵

И у данашње вријеме на подручју Плана егзистирају и џамија и црква и једна и друга недавно обновљене.

Такође је записано да су поред Авдића, од православних Кресојевића и муслиманска породица Кресо из Билеће, и да су они потомци Видака Шаренца из Кресовине из села Прераца, које се налази недалеко од Плана.⁶

Поставља се питање да ли наведена предања имају основу у историји

² Ј. Дедијер, Хецеговина, Антропогеографске студије, Гацко 2004, 202-203, 209.

³ R. Milićević, Hercegovacka prezimena, Beograd 2005, 653-654.

⁴ Т. Братић, Одломци из народних правних обичаја у Херцеговини, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини 16, Сарајево 1904, 287.

⁵ Č. Avdić, Plana kod Bileće, Novi behar, br. 7-8, Sarajevo 1932, 100.

⁶ Ј. Дедијер, Хецеговина, 187; Н. Мандић, Српске породице војводства Светог Саве, Гацко 2000, 382.

ским изворима? Трагом наведених информација, на темељу објављених и необјављених дубровачких архивских вијести, покушаћемо одговорити на нека питања везана за влахе Кресојевиће.

У историјској литератури о Кресојевићима не постоји посебно истраживање, већ се они спорадично помињу у склопу других радова. У архивским документима влахе Кресојевиће, дубровачки писари неједнако су евидентирали и то као: „*Cresouci, Cresoe, Cresoeuich, Criessoieuich, Cressoeuich, Chrisoeuich, Icressoyevich*“. Д. Којић-Ковачевић одавно је скренула пажњу на тешкоће око транскрипције и уједначавања назива катуна Кресојевића и истакла да се први пут помињу 1379. године. Такође је оправдано претпоставила да су имали неког претка Кресоја, по којем су добили име.⁷

Знаменити С. Ћирковић идентификовао је Кресојевиће, као средњовјековни влашки катун, док је С. Рудић констатовао да се ради о власима Кресојевићима, и упозорио на могућност да су у питању потомци Кресоја који је фебруара 1376. године као посланик бана Твртка долазио у Дубровник. Такође је скренуо пажњу на постајање казанца Кресоја који се помиње 1378. године.⁸

У дубровачком архиву помињу се Кресојевићи али и Кресојевићи. Средином 60-тих година XV вијека у Ријеци Дубровачкој насељен је био Радоња Кресојевић (*Radognia Crassoeuich de Umbla*). Дана 9. фебруара 1465. године Радоња Кресојевић наведен је као свједок у тужби подигнутој против влаха Журовића.⁹ Почетком XV вијека у Конвлима је настањен био Новак Кресојевић.¹⁰

У писаним документима Кресојевиће налазимо да се први пут помињу 1376. године. Дана 15. априла 1376. године у Дубровнику је регистрован Владоје Кресојевић, човјек Бељаков.¹¹

Ако пођемо од констатације да је Владоје Кресојевић човјек Бељаков, гдје се несумњиво ради о Бељаку, сину Санка Милтеновића и брату војводе Радича Санковића, из наведеног произилази да су Кресојевићи били поданици Санковића и да су насељавали територију која је била под њиховом контролом.¹²

⁷ Д. Ковачевић, Средњовјековни катуни по дубровачким изворима, Симпозијум о средњовјековном катуњу одржан 24. и 25. новембра 1961. године, Сарајево 1963, 124, 126, 127.

⁸ С. Ћирковић, Допуне и објашњења, у С. Новаковић, Историја и традиција, Београд 1982, 477; С. Рудић, Властела илирског грбовника, Београд 2006, 172-173.

⁹ DAD, Lam. de for. XXXVI, f. 140 (9. II 1465). Дана 6. марта 1465. године, Радоња Кресојевић у својству свједока појавио се пред дубровачким судом и дао изјаву. DAD, Lam. de for. XXXVI, f. 140 (6. III 1465).

¹⁰ Nouacho Crassoyeuich de Canale de loco dicto Vodoeuagna. DAD, Div. Canc. XXXVI, f. 150' (27. II 1407)

¹¹ Vladoe Cressoeuich homo Beliachi [...] DAD, Div. Canc. XXIV, f. 134' (15. IV 1376).

¹² О Бељаку Санковићу види: Р. Пекић, Жупа Дабар у средњем вијеку, Билећа 2005, 69-71;

Поставља се питање које су подручје насељавали Кресојевићи, којим је управљала властeosка породица Санковић?

На темељу ранијих истраживања познато је да су Санковићи владали подручјем од Коњица, Невесиња, Трусине, Дабра, Попова до Дубровачког приморја.¹³

Уколико би се ослонили на наведено, Санковићи нису владали Рудинама. Самим тим, предање породице Шаренац, која живи на подручју Билеће и њихових расељених презимењака, као и разгранатих братственика који тврде да су поријеклом од Кресојевића из Плана у Рудинама било би неприхватљиво.¹⁴

Међутим, вратимо се архивским вијестима о Кресојевићима. Знаменити М. Динић у познатом раду о караванској трговини, навео је Калојурка Мирчетића из катуна Кресојевића („Caloiurch Mirçetich de satuno Chersoevich“), који се помиње 1379. године.¹⁵

Користећи се истим документом, М. Динић је касније у раду „Земље херцега светог Саве“ навео да су оснивачи Херцеговине власи Косаче држали трг у Горажду.¹⁶

Најплоднији архивски истраживач Б. Храбак претпоставио је за Калојурка Мирчетића да је катунар Кресојевића. Потом је у објављеној дисертацији „*Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*“, презентовао читав садржај поменутог документа. Наиме, првога маја 1379. године шесторица влаха Кресојевића и то: Богут Кресојевић, Калојурк Мерчетић, Влатко Богутовић, Стефан Мерчетић, Дабижив Бобан и Гојко Кресојевић, обавезали су се Стјепану Лукаревућу да ће у року од два мјесеца превести 100 товара соли за Зорана Милогостића и Миладина Храниславића у Прачу или у Горажде до трга влаха Косача, по цијени од 10 перпера за сваки превезени товар.¹⁷

Сљедећег дана, 2. маја 1379. године у Дубровнику је група Кресојевића склопила још један уговор везан за превоз соли. Евидентирани су Богут Кресојевић, Богиша Ђурјевић, Јунак Серђевић, Јован Никулић и помињани „Калојурк Мирчетић“, који је овог пута записан као Каломрк Мерчетић (*Calomrech Merçetich*). Наведени власи Кресојевићи обавезали су се Радугу Братосалићу да ће превести 20 товара соли у року од два мјесеца за

76-78.

¹³ Ј. Мијушковић, Хумска властeosка породица Санковићи, Историјски часопис XI (1960) 17-54; Исто, Европа и Срби средњи век, Београд 2006, 245-287.

¹⁴ R. Šarenac, Porodica Šarenac - Kresojević, 4.

¹⁵ М. Динић, Дубровачка средњовјековна караванска трговина, Југословенски историјски часопис 3 (1937) 134; М. Динић, Из Српске историје средњег века, Београд 2003, 701, (С. Ћирковић и В. Ђокић).

¹⁶ М. Динић, Земље херцега Светог Саве, Глас СКА, (1940), 162; Исто, Из Српске историје средњег века, Београд 2003, 701.

¹⁷ E. Kurtović, Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača, Sarajevo 2009, 31.

рачун Јакше Братосалића у Прачу, по цијени од 10 перпера за сваки превезени товар.¹⁸

Превозом робе бавио се и Младина Брајковић Кресојевић. Удружен са Мрђеном Галчићем из Предојевића, Брајаном Ратковић из катуна Милића Перутинића и познатим примућуром Дубравцом Милићијевићем Малешевцем из Кути, обавезао се да ће из Дубровника до Праче превести 250 мо-дија соли и четири товара тканина за рачун Радослава Обрадовића и Богослава Озројевића.¹⁹

Пратити развој и разграновање Кресојевића нимало није једноставно. И ако документовано не можемо потврдити, могуће је да су Богут и Гојко Кресојевићи синови или унуци Кресојеви. Исти случај је и код Калојурка и Стефана Мерчетића, с тим што се њихов отац звао Мирчета.

Из наведеног влашког катуна био је и Рајко Кресојевић, који је 1390. године у Дубровнику кредитно пословао.²⁰

Поред Богута, Гојка и Рајка, 1399. године помиње се извјесни Кресојевић нејасног имена, који је пословао са браћом Бокчином и Иваном Ради-чић.²¹

Насљеднике Богута Кресојевића треба тражити међу власима Богutowићима, а насљеднике Гојка и Рајка Кресојевића међу Гојаковићима и Рајковићима.

Када су у питању власи Богutowићи, неопходно је истаћи да је било Богutowића и у другим катунима, који нису били сродни Кресојевићима.²² Између осталих, Богutowића је било међу власима Дробњацима, који се помињу крајем XIV вијека²³.

Септембра 1406. године помиње се катун Богutowића.²⁴ Године 1407.

¹⁸ Boguth Chersoeuich et Caloiurch Merçetich, Bogissa Juryeuich, Junach Seryeuich et Juan Niculich moroblachi de catune Chrisoeuich faciunt manifestum quod ipsi confitentur habuisse et recepisse a Radde Bratoslauich salmas viginti salis quamlibet trium modiorum quas promittunt et se obligant infra duos menses proxime venturi debere portare et assignare in Praça Jaxe Bratoslauich sub pena soluenda dicto Radde pro qualibet salma uyperperos decem quam non assignabunt infra dictum terminum ut prefertur ad melius se tenentem per apthay renuntiando. DAD, Deb. Not. VIII, f. 169^v (2. V 1379).

¹⁹ Mergien Galčich de Predoevich, Braian Ratchouich de Milichi Perutinich, Mladina Braichouich Icressoeuich Dubrauez Millichieuich Peruetinich vlachi [...] DAD, Div. Canc. XXXVI, f. 46 (21. IV 1406); Б. Храбак, Из старије прошлости Босне и Херцеговине, књ. II, Београд 2003, 358.

²⁰ Braghien Nicholich, Ytisien eius frater et Raychus Cresoeuich [...] DAD, Deb. Not. X, f. 51 (26. II 1390).

²¹ DAD, Div. Canc. XXXII, f. 240^v (7. IV 1399).

²² Радмило Богutowић био је из катуна Вука Грубановића. DAD, Div. Canc. XXXII, f. 110 (6. I 1398); Бранко Богutowић био је из Бобовишта у Требињу. Исто, f. 213^v (5. I 1399).

²³ R. Kovijanić, Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV-XVI vijek), knj. I, Cetinje 1963, 44-46.

²⁴ DAD, Div. Canc. XXXVI, f. 117 (4. XI 1406).

евидентиран је Обрад Богutowић влах, који је припадао бившим Рабреновићима.²⁵

Да су Богutowићи припадали Кресојевићима, одавно је констатовао Б. Храбак.²⁶

Насљедник Богута Кресојевића је Влатко Богutowић, могући син или унук. Дана 16. маја 1383. године Влатко Богutowић и Прибоје Драгошевић власи Кресојевићи, обавезали су се петорици трговаца да ће са 40 добрих коња доћи у Дубровник, натоварити тканине и превести их до Пријепоља. Истовремено су били сагласни, уколико не испуне договор, да плате казну у износу од 15 перпера по товару.²⁷

Влатко Богutowић помиње се октобра 1398. године.²⁸ Дана 25. октобра 1406. године Влатко Богutowић влах продао је вола и црну краву Прибечу Радосалићу из Жупе дубровачке по цијени од шест перпера.²⁹

Поред Влатка, највјероватније истој линији припада Тохолъ Богutowић, влах Кресојевић који се помиње септембра 1407. године, заједно са апотекарком Томом и Тасојем мачаром.³⁰

Интересантно је поменути да се нешто више од три деценије касније помињу двојица браће Тохолъевића, Зечиња и Брајан, наведени као меровласи, без назнаке којем катуну припадају. Наведена двојица влаха заједно са Луком Радишићем и Вукшом Грубачевићем, задужили су се код познатог сукнара Радича Грубачевића.³¹

Остаје отворено питање да ли су Влатко и Тохолъ браћа и у каквој је вези са њима Витоје Богutowић влах Кресојевић, који се помиње 1412. године.³²

Десет година касније, поново је евидентиран Витоје Богutowић, овом приликом као оптуженик, због крађе стоке, воска и тканина чија је вриједност износила 30 перпера³³.

Интересантно је да се 1412. године помињу: Прибил Богutowић из Лу-

²⁵ DAD, Div. Canc. XXXVI, f. 171 (1. V 1407).

²⁶ B. Hrabak, Razgranavanje katuna i stvaranje grupe katuna odnosno plemena u nekadašnjoj Hercegovini, „Предмет и метод изучавања патријархалних заједница у Југославији“, Подгорица 1981, 181-201; Исто у: Из старије прошлости Босне и Херцеговине, књ. II, 36.

²⁷ DAD, Div. Canc. XXV, f. 208' (16. V 1383); D. Dinić-Knežević, Učešće vlahu u preradi vune i prevozu tkanina u XIV i XV veku, Istraživanja 7, Novi Sad 1979, 321.

²⁸ DAD, Div. Canc. XXXII, f. 192' (28. X 1398).

²⁹ DAD, Div. Canc. XXXVI, f. 107' (25. X 1406).

³⁰ DAD, Div. Canc. XXXVI, f. 224 (12. IX 1407).

³¹ Nos Lucas Radisich fornarius, Vochsa Grubaceuich, Zeciegna Tochoglieuich morlachus et Brayan Tochoglieuich fratres Zechiegne confitemur quod super nos et omnia bona nostra obligamus nos dare et soluere Radiç Grubaceuich [...]. DAD, Deb. Not. XX, f. 37' (9. VII 1440).

³² DAD, Div. Canc. XXXIX, f. 69' (7. V 1412).

³³ DAD, Lam de for. V, f. 46, (17. V 1422).

кавца, његов брат Богдан и Херак Кресовић.³⁴ Највјероватније да се ради о Лукавцу у Невесињу, којим су раније господарили Санковићи, а не о селу Лукавици у Гацку.

Иако немамо писаних потврда, намеће се још једна претпоставка, да је међу Кресовевићима био Ковач Богутовић, по којем су његови наследници прозвани Ковачевићима. Из катуна Кресовевића био је Радослав Ковачевић који се помиње 1415. године.³⁵ Касније се помињу Стефан Ковачевић Богутовић и његов рођени брат Влатко, могуће раније помињани. Наиме, Стефан Ковачевић Богутовић влах из катуна Кресовевића дао је у залог један сребрни појас Стипку Прибисалићу, дубровачком столару, чија је вриједност износила 12 и по перпера.³⁶

Када су у питању наследници Гојка Кресовевића, један од њих је вјероватно Радослав Гојаковић Кресовевић који се помиње крајем 1393. године. Он је на јавном мјесту у Дубровнику продао три кобиле Прибилу Братановићу за 35 перпера.³⁷

Поред, Богутовића, Драгошевића, Гојаковића и других, Б. Храбак је констатовао да је кресовевићки катун Вука Вучихнића.³⁸

Почетком XV вијека власи Кресовевићи били су настањени на Плани, што потврђује дубровачка архивска грађа. Дана 16. септембра 1408. године помиње се Вулкослав Вукашинић из Кресовевића из Плана и Тасоје Ђурђевић, у вези једног мача, чија је вриједност износила три перпера и шест гроша. Сагласили су се да измире рачун у року од два мјесеца³⁹ Интересантно је поменути да је Тасоје Ђурђевић у Дубровнику правио и продавао мачеве. Пословни сарадник Тасоја Ђурђевића био је ковач Остоја Драгојевић из Гацка, који је за рачун Тасоја 1412. и 1413. године исковао 25 мачева различитог облика.⁴⁰

Августа 1412. године Плана се помиње као мјесто гдје су опљачкани Дубравац Дабојевић и Милокна Клаповић. Као починиоца именовали су Радојка Милованића.⁴¹

У историјској литератури одавно је истакнут Групша Кресовевић, за кога је утврђено да је био катунар.⁴²

Године 1413. године цијели катун Кресовевића на чијем се челу на-

³⁴ DAD, Div. Canc. XXXIX, f. 44 (13. III 1412).

³⁵ DAD, Div. Canc. XL, f. 220 (23. IX 1415).

³⁶ DAD, Div. Canc. XLIV, f. 183' (25. IX 1427).

³⁷ DAD, Div. Canc. XXX, f. 85' (3. XII 1393).

³⁸ Б. Храбак, Из старије прошлости Босне и Херцеговине, књ. II, 26.

³⁹ DAD, Div. Canc. XXXVII, f. 110' (16. IX 1408); E. Kurtović, Seniori hercegovačkih vlaha, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Hum i Hercegovina kroz povijest, knj. I, Zagreb 2011, 662.

⁴⁰ DAD, Div. Canc. XXXIX, f. 193 (21. XII 1412); XL, f. 87 (30. XI 1414).

⁴¹ Dubrovaz Daboyeuich et Millochna Clapouich [...] DAD, Lam. de for. II, f. 81' (16. VIII 1412).

⁴² Д. Ковачевић, Средњовјековни катуну по дубровачким изворима, 124 – 126

лазио Групша Кресојевић, заједно са браћом Влатком, Ратком и Ђурђем Војковић пљачкао је на Плани. Наведени су отели од Добрашина Богдановића тканине вриједности 100 перпера, па је због тога тужбу у Дубровнику подигао Добрашинов компањон Рајко Братосаљих.⁴³

Наведени Ђурђе (Ђуро) Војковић влах из катуна Кресојевића помиње се августа 1404. године у вези једне краве, заједно са тад већ покојним Борком Радосалићем.⁴⁴

Насљеднике катунара Групше Кресојевића треба тражити међу Групшићима. Један од њих је вјероватно Оливер Групшић Кресојевић, који је заједно са Добрилом Богавчићем и још једним влахом из катуна Кресојевића јамчио за влаха Ливоревића да ће доћи на суђење у Дубровник⁴⁵ Оливер Групшић влах Кресојевић помиње се и у каснијем периоду и то у вези набавке соли.⁴⁶

Насљеднике Оливера Групшића Кресојевића покушаћемо идентификовати међу Оливеровићима. И у овом случају као код Богутовића, морамо истаћи да је Оливеровића било и у другим влашким скупинама, који нису у сродству са власима Кресојевићима, што отежава утврђивање родбинских веза.⁴⁷

Претпоставке да власи Оливеровићи припадају Кресојевићима потврђује документациона грађа. Дана 5. октобра 1427. године један становник Бргата код Дубровника оптужио је Ивана и Радата Оливеровића владе Кресојевиће, да су му током ноћи украли једног јарца. Починиоце је именовао на основу казивања Радовеца Вукановића.⁴⁸

Десетак година касније, поново се помиње Радат Оливеровић, човјек војводе Стефана, из катуна Кресојевића, који је почетком 1437. године у Дубровнику продао Петру Рестићу двије крупне животиње.⁴⁹

У литератури је на више мјеста истицано да су писари неједнако записивали катуне и имена влаха. Индикативно је да се у истом периоду у документима помињу власи Иван и Радат Ливеровићи.

У средњовјековном периоду Плана са околином припадала је Рудинама, па сходно томе, Кресојевићи се наводе да су становници Рудина. Можда су и називи неких данашњи топонима у Плани и сусједним Пађенима, попут Кресовете гомиле, Кресовета Дола и слично у непосредној вези са власима Кресојевићима.

⁴³ Н. Мандић, Српске породице војводства Светог Саве, 419-420.

⁴⁴ DAD, Div. Canc. XXXV, f. 100 (26. VIII 1404).

⁴⁵ Vitoye Bogutovich Vlach, Dobril Bogavich, Oliuer Grupsich de Cressoeyuich [...] DAD, Div. Canc. XXXIX, f. 69' (7. V 1412); Р. Пекић, Средњовјековна жупа-нахија Ватница, Зборник радова филозофског факултета XL/2010, Косовска Митровица 2011, 221.

⁴⁶ DAD, Cons. Minus, VI, f. 69 (10. IX 1433).

⁴⁷ DAD, Div. Canc. XXXVI, f. 67 (14. VI 1406).

⁴⁸ Е. Kurtović, Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača, 449.

⁴⁹ DAD, Div. Canc. L, f. 221 (4. I 1437).

Године 1415. помињу се Бранислав Утјешеновић, Радач Добриловић, његов брат Радашин, Радослав Ковачевић, Радослављев син Будислав, Будеч Твердикић, сви из катуна Кресојевића, становници у Рудинама. Кресојевићи су гарантовали извјесном Радовину из Мајкова да ће до Св. Мартина разријешити спор у вези једне кобиле.⁵⁰

Поред Плане, Кресојевићи су пресретали и пљачкали и у другим мјестима. Крајем фебруара 1420. године у Дубровнику су оптужена четворица браће Кресојевића и то Рађенко, Остоја, Радоје и Кресоје да су покрали вино у мјесту Битуњи, која се налази у близини данашњег Стоца.⁵¹

Недалеко од Плане налази се Фатница, која је у средњовјековном периоду називана Ватница.⁵² Током XV вијека у Фатници и њеној околини помињу се власи Кресојевићи, као починиоци разних прекршаја. Божидар Боглиновић, човјек Ђорђа Гучетића, изјавио је 3. октобра 1426. године, пред дубровачким кнезом Михајлом Цријевићем да су му у Рудинама изнад Фатнице (in Rudine supra Vathnica) украдена два товара чистог жита. Пљачку су извели власи Кресојевић, односно Вукша Турјачић и Идест Кресојевићи. За свједока је навео Ђурђа Загорчића, који је био из катуна Предојевића.⁵³

Вукша Турјачић помиње се и у каснијем периоду. Септембра 1433. године забиљежен је у Дубровнику у вези набавке соли.⁵⁴ За Вукшу Турјачића Б. Храбак је констатовао да је катунар Кресојевића. Истовремено је израчунао да су Кресојевићи од 1433-1434. године из Дубровника одвезли 495 модија соли.⁵⁵

У једном судском процесу који се водио 1432. године због пљачке тканина као починиоци наведени су: катунар Ђурјен Добриловић, Радосав, Радач и Радашин Добриловић, Радован Витојевић, Радован Брајановић, Радашин и Прелевац Вукшић, Влатко Миладиновић, Грубач Влатковић, Бишоје, Добрашин и Иван Стипанић, Радашин, Радоје и Прелевац Скороевић, Радосав, Иван и Радат Ливоревићи, Будеч и Стефан Богчиновићи, Вукац Ђуриновић, Радашин Стојковић, Влатко Радоњић, Милорад Радиновић, Милић Цвитојевић и Вукша Бранковић.⁵⁶

⁵⁰ Cresoeuich habitatores in Rughine [...].DAD, Div. Canc. XL, f. 220 (23. IX 1415).

⁵¹ E. Kurtović, Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača, 445.

⁵² Р. Пекић, Средњовјековна жупа-нахија Ватница, 209-230.

⁵³ Bosidar Boglinovich de Rogate homo Ser Georgis Dra. de Goze coram nobili et sapienti viro domino Rectore Ser Michael de Crieua conqueritur supra Voxam Turiacich et homines suos Idest Cresoevich vlahos. Eo quia his diebus propelapsis in Rudine supra Vathnica predicti sibi violonter diripuerunt duos salmerios onustos de grano, videlicet coppellis novem mensure Ragusii: Testes, Juragh Hagorcich. DAD, Lam de for. VII, f. 80 (3. X 1426); Р. Пекић, Средњовјековна жупа-нахија Ватница, 221; Р. Пекић, Трагом Богумила Храбака-Власи Предојевићи, у: Живот и дело академика Богумила Храбака, Косовска Митровица 2011, 358.

⁵⁴ DAD, Cons. Minus, VI f. 69 (10. IX 1433).

⁵⁵ Б. Храбак, Из старије прошлости Босне и Херцеговине, II, 26-27, 33.

⁵⁶ DAD, Lam de for. IX, f. 88' (17. VII 1432).

Поред тога што документовано није потврђено, међу оптуженима препознајемо Радача и Радашина Добриловића, које смо претходно навели да припадају Кресојевићима. Највјероватније да је њихов сродник катуна Ђурђен Добриловић.

Из катуна Кресојевића били су Костадин Милошевић, Вукан Милић и Стефан Радичевић. Кредитно су пословали са Катушом женом Богете Червучиновића, од које су на почек добили 54 перпера, на рок отплате од мјесец дана.⁵⁷

Наредне године Костадин Милошевић наведен је као Дубровчанин. Он и Вукашин Лазарић Меровлах Кресојећ добили су на кредит од сукнара Радича Грубачевића 64 перпера на период од један мјесец.⁵⁸ Наредног дана наведена двојица Кресојевића склопили су још један кредитни уговор и позајмили 55 перпера од Мирослава Станикића, на период од мјесец дана. Овом приликом Вукашин је заведен као Лазаревић, а не као раније Лазарић.⁵⁹

Као што видимо Костадин Милошевић одселио је у Дубровник али је удружен пословао са својима Кресојевићима. Највјероватније да су Кресојевићи од познатог сукнара Радича Грубачевића набављали тканине на кредит.

Власима Кресојевићима припадали су и двојица браће Радослав и Добрашин Ђуриновић, који су оптужени 22. јануара 1436. године да су извјесном Радоју украли једног вола.⁶⁰

Наредног дана у Дубровнику је подигнута још једна оптужница против осморице пљачкаша, без навода којој влашкој скупини припадају. Именовани нападачи: Витомир Радованић, Миљко Дубравчић, Стефан Грелџевић, Радоје Богавчић, његов брат Радивоје Стријез Боемонтић, Радоња Добрашиновић и Влатко Дубравчић, украли су у Фатници (*in Vathniza*) Ивану Хранчићу три добра вола и 17 перпера.⁶¹

⁵⁷ Nos Costadinus Miloseuich et Vochan Milich et Stipan Radiceuich vlcchi Cresoeuich [...] obligamus nos dare et soluere Cathusse relicte Bogete Chervutinovich ypperperis quinquaginta quatuor usquem ad unum mensem proxime futuros. DAD, Deb. Not. XIX, f. 42 (23. VI 1439).

⁵⁸ Nos Costadinus Miloseuich Raguseos et Vuchassin Lazarich morolachus de Cresoeuich confitemur quod super nos et omnia bona nostra obligamus nos dare et soluere Radič Grubaceuich ypp. sexaginta quatuor usquem ad unum mensem proxime futuros DAD, Deb. Not. XX, f. 47 (23. VII 1440).

⁵⁹ Nos Costadinus Miloseuich et Vochassinus Lazareuich de Cressoeuich socii confitemur quod super nos et omnia bona nostra obligamus nos dare et soluere Mirossauo Stancich ypp. quinquaginta quinque gross. Raguso usquam ad unum mensem proxime futuros. DAD, Deb. Not. XX, f. 47' (24. VII 1440).

⁶⁰ Radoe Radoucich spadarius coram domino Rectore Ser Gauze de Poza conqueritur supra Radosaum et Dobrossaum fratres Giuranouich de Cressoeuichi [...] DAD, Lam. de for. XI, f. 18 (22. I 1436).

⁶¹ Vitomir Radouanich et Milychus Dubraucich, et Stiepanus Grelyoeuich et Radoe Bogaucich et

У једном оштећеном документу Дубровачког архива, датираном 1457. године помињу се Мили Љубишић из Фатнице (Ватнице), из дистрихта херцега Стефана из села Расохаче и Вукша Богосалић, влах Кресојевић.⁶²

Власи Кресојевићи нису се бавили само сточарством, већ су одлазили у Дубровник и тражили запослење. Опште је познато да су у Дубровнику у својству слуга и слушкиња у највећем броју радили дјечаци и дјевојчице из непосредног залеђа, док је мањи број био из удаљенијих крајева. Мушка популација је уз сагласност родитеља изучавала разне занате и прихватала готово све услове послодавца, па чак и промјену вјере. Њихови послодавци најприје би их крстили по католичком обреду и по крштењу мијењали им имена.⁶³

Двојица браће Кресојевића Тонко и Никола успјели су да изуче занат и постану дубровачки обућари. Октобра 1453. године од чувеног Петра Пантеле из Пјаћенце наведени Тонко и Никола позајмили су четири дуката.⁶⁴

Двије године касније, Тонко и Никола кредитно су пословали са Дубровчанином Стјепаном Лукаревићем, од кога су позајмили 86 перпера на период од шест мјесеци, уз клаузулу да плате казну у износу од 10 одсто, уколико не испоштују договорени рок измирења кредита.⁶⁵

Дана 8. фебруара 1460. године, Тонко и Никола Кресојевић кредитно су пословали са једним трговцем из Манфредоније. Вриједност кредита износила је 35 перпера и шест гроша на рок од пет мјесеци.⁶⁶ Наредног дана Тонко Кресојевић позајмио је седам дуката од златара Павка, на период од три мјесеца.⁶⁷

Никола Кресојевић узео је за слугу дјечака Радослава из Конавала да га служи у периоду од шест година и да га подучава обућарском занату.⁶⁸ Никола Кресојевић био је ожењен извјесном Марушом која се помиње 1460. године.⁶⁹

Radivoy eius frater et Stries Boemontich et Radogna Dobrassinich et Vlatchus Dubraucich per vim acceperunt eidem Iuano tres boues magnos et perperos sedecim gross. [...]. DAD, Lam. de for. XI f. 19 (23. I 1436).

⁶² DAD, Div. Canc. LXVI, f. 129 (26. IV 1457).

⁶³ DAD, Div. Not. XII, f. 82 (6. I 1415); Ђ. Тошић, Неколико примјера покатоличавања становништва из средњовјековне Босне, Мешовита грађа, *Miscellanea*, књ. XXVII, (2006), 139-141.

⁶⁴ DAD, Deb. Not. XXVIII f. 147' (22. X 1453).

⁶⁵ Nos Tonchus et Nicola Cressoeuichi fratres callegarii confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Ser Stephano M. de Lucharis ypp. octuaginta sex usquem ad sex mensis proxime futuros sub pena X pro cento [...] DAD, Deb. Not. XXX, f. 25 (12. VII 1455).

⁶⁶ DAD, Deb. Not. XXXIV, f. 34 (8. II 1460).

⁶⁷ DAD, Deb. Not. XXXIV, f. 34/b (9. II 1460).

⁶⁸ DAD, Div. Canc. LXVII, f. 80 (11. II 1458).

⁶⁹ DAD, Div. Canc. LXIX, f. 169 (24. X 1460).

Власи Кресојевићи истакли су се и у трговини робљем. Радовац Вукотић у Дубровнику запослен као носач, поднио је тужбу 6. новембра 1464. године против Радивоја Миоковића из мјеста Под Драмешина код Гацка, која је у то доба била под јурисдикцијом херцеговом. Радовец Вукотић оптужио је Радивоја Миоковића да је продао његову мајку, двојицу браће Радибрата и Радељу, и сина му Радослава, влаху Кресојевићу.⁷⁰

Кресојевићи су хватали и одводили људе а затим их продавали у робље. Дана 20. априла 1465. године кројач Радокна Божидаревић, поднио је тужбу против шесторице влаха Кресојевића и то: Глеђа Покрајчића, Иваниша Радичевића, Вукшана Радивојевића, Богмиа Кресојевића, Радоја Сетића и Влатка званог Глег. Радокна Божидаревић оптужио је наведене Кресојевиће да су ухватили и продали његовог нећака Радоњу. У својству свједока наведени су: Симко из Цернице код Гацка и Радован Вукосаљић.⁷¹

Истог дана и Владислава, кћерка Новака, у Дубровнику је поднијела тужбу у којој је навела да јој је Вукмир Влатковић влах Кресојевић, поданик кнеза Владислава украо једну краву.⁷²

Кресојевићи су се удруживали са власима из других катуна и подузимали заједничке акције пљачкајући и отимајући како на подручју на коме су живјели тако и околини Дубровника. Фебруара 1465. године Радашин Радосаљић из Шумета оптужио је Мирчу Радованића из Кресојевића и једног влаха Предојевића да су му украли два купела брашна и другу робу.⁷³

Септембра 1465. године Никола Радоњић и Радош Рађеновић из Жупе дубровачке, оптужили су Вукоту Бајуловића и двојицу његову синова, потом Бијељана Ђурђевића, браћу Драгишу и Ивана Вукашиновић и Радоњу Чрељића из катуна Кресојевића, те Радоја Прибиловића и његове влахе Дробњаке, да су украли 208 комада ситне стоке.⁷⁴

Наведени Драгиша Вукашиновић Кресојевић помиње се и раније. Године 1464. Драгиша Вукашиновић Кресојевић и један његов компањон из Билеће добили су на кредит 35 дуката, од продавца Марина Бранковића.

⁷⁰ М. Динић, Из Дубровачког архива, књ. III, Београд 1967, 126.

⁷¹ *Radochna Bosidarouich sartor coram dominis ju-dicibus de criminali quorum caput fuit Ser Nicola P. de Gondola conquestus fuit contra Gleg Pocraycich, Juanissam Radiceuich, Vuochssam Radiuoevich, Bogmio Crisoeuich, Radoe Setich, Vlatcum rusticum dicti Gleg, omnes de vlahis Criesoeuichii [...] DAD, Lam de for. XXXVI, f. 248 (20. VI 1465);* М. Динић, Из Дубровачког архива, књ. III, 132.

⁷² *Vladisaua filia Novachi coram dominis ju-dicibus de criminali quorum caput fuit Ser Nicola P. de Gondola conquestus fuit contra Vucmierum Vlatcouich de vlahis Cressoeuich jurisdictionis comitis Vladissau i dicens quod dicta Vladissaua[...]. DAD, Lam de for. XXXVI, f. 248 (20. VI 1465).*

⁷³ *DAD, Lam de for. XXXVI, f. 146' (11. II 1465).*

⁷⁴ *Nicola Radognich et Radossus Radienovich ambo de Breno [...] Item contra Bieglam Giurgevich, Dragissam, Iuanum Vucasinouich fratres, Radognam Chreglich de vlahis Cresoeuichii et contra Radoe Pribillovich de vlahis Drobgnaci et contra omnes de dicto catono [...] DAD, Lam. de for. XXXVII, f. 70 (19. IX 1465).*

Дуговање су измирили 24. априла 1467. године⁷⁵

Кресојевићи су и у доба османлијске окупације наставили са истом праксом. Крајем 1468. године тројица Кресојевића без наведеног мјеста станавања, заједно са тројицом Невесињаца извршили су пљачку „*ad graničam herceg*“ у мјесту званом Трусина. Опљачкани ситни трговчић (*perlabuchius*) навео је Обрада Вукашиновића, Брељу Ђурђевића и Стефана Милихнића влахе Кресојевиће, да су му украли два коња, кобилу и разну робу.⁷⁶

За разлику од предања по коме Кресојевићи нису прихватити ислам већ су одселили у Цуце, у историјској литератури је истакнуто супротно, и то да су Кресојевићи дали прве конвертите.⁷⁷

Раније смо истакли да су Кресојевићима припадали и власи Оливеровићи и да их је са истоименим презименом било и у другим катунима. Када је у питању тачно утврђивање смјештаја Кресојевића, у османлијском дефтеру из 1475-77. године у селу Нарту евидентиран је катун Обрада Оливеровића, док је други катун Ђурђа Оливеровића био смјештен у селу Кукриче и Расухачи у Фатници. Село Кукриче и данас носи средњовјековно име, док село под именом Расухача не постоји. Поред турског дефтера, село Расухача (*villa Rasochaza*) помиње се 1457. године у дубровачким изворима.⁷⁸

Село Кукриче смјештено на побережју изнад Фатничког поља, највјероватније је добило име по истоименим власима, који се помињу 1461. године.⁷⁹

Из катуна Кукриче (*Chuchrieçe; Cuchrieze*) били су петорица браће Прибетића и то: Миљен, Иваниш, Ђуро, Радоје и Живан. Наведени власи су заједно са браћом Хераком и Раком Будисалић, потом Стефаном и Добруном браћом Љубојевић, украли Стјепку Ђуровићу једног шкопца и једног јарца.⁸⁰

Поред свега изнесеног, изузев претпоставки немамо писаних потврда да наведени катуни Оливеровића у Нарту и Кукричју, припадају Кресојевићима. Исти случај је и са селом Ћече које припада Плани и под истим именом и данас постоји. У њему је зимовао катун Поблаха Радованића, док је љетовао у Коритнику, вјероватно у Баби планини. Интересантно да је у селу Ћечу регистрован први конвертит. Био је то син извјесног Радоње који се прозвао Махмуд.⁸¹

⁷⁵ DAD, Deb. Not. XXXVI, f. 135'; Р. Пекић, Трагом Богумила Храбака-Власи Предојевићи, 366.

⁷⁶ DAD, Lam de for. XLI, f. 13' (7. XII 1468); М. Динић, Земље херцега Светог Саве, 262; Б. Храбак, Из старије прошлости Босне и Херцеговине, књ. I, Београд 2003, 227.

⁷⁷ С. Рудић, Властела Илирског грбовника, 172-173.

⁷⁸ Р. Пекић, Средњовјековна жупа-нахија Ватница, 222.

⁷⁹ Б. Храбак, Из старије прошлости Босне и Херцеговине, књ. V, Београд 2008, 272.

⁸⁰ DAD, Lam de for. XXXV, f. 51 (29. VIII 1461); Е. Kurtović, Seniori hercegovačkih vlaha, 690.

⁸¹ А. Аличић, Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovine, 102, 104-106.

Крајем XV вијека у доба турске управе, власи са Плане помињу се као пљачкаши. Дана 14. фебруара 1492. године двојица ситнијих трговаца Драгић Обрадовић и Вукић Милић (*Dragich Obradovich perlabuch, Vuchich Milich*), изјавили су пред дубровачким кнезом, да су у мјесту Јелишић нападнути док су се враћали са стоком кући у родни град. Напала су их двојица влаха са Плане и отела 22 грла.⁸²

Богумил Храбак писао је о насељавању херцеговачких влаха у Далмацију. Између осталог истакао је да се 1495. године катун Кресовевића налазио на острву Рабу.⁸³

Током XV вијека у дубровачким изворима помена о Кривокапићима и Шаренцима који су према предању припадали Кресовевићима нисмо за сада пронашли. Међутим у каснијем периоду у дубровачким изворима помињу се Шаренци као припадници Кресовевића. Незаобилазни Б. Храбак скренуо је пажњу на крамара Јована Милошевића Шаренца из Кресовевића, који је 5. маја 1613. године у Дубровнику евидентиран као гарант Секулу Алексићу из Гацка.⁸⁴

Крајем XVIII вијека, муслимани из Билеће допремали су вуну у Дубровник. Значајно је истаћи да се поред Муја Мургуза и других, помињу Барјактар Кресовић (*Bariactar Cressovich di Bilechie*) и Мусни-баша Кресовић.

Наведени муслимани Кресовићи из Билеће, касније су се прозвали Креси, и данас носе исто презиме. Вјероватно је и у овом случају предање тачно што је истакнуто на почетку рада, да су Креси потомци Кресовевића.⁸⁵

Опште је познато да су предања временом поремећена и измијењена, и да у потпуности нису поуздана. И као таква, предања се у потпуности не могу одбацити.

На примјеру влаха Кресовевића један дио предања показао се тачним. Документационо је потврђено да су Кресовевићи живјели у Рудинама на Плани и њеној околини. Такође је документационо потврђено да су Шаренци припадали Кресовевићима. Од Кресовевића су се разгранала и друга братства и то: Мирчетићи, Богутовићи, Гојаковићи, Рајковићи, Ковачевићи, Тохочевићи, Групишићи, Оливеровићи, Турјачићи и други.

⁸² DAD, Lam de for. LVI, f. 8' (14. II 1492).

⁸³ Б. Храбак, Из старије прошлости Босне и Херцеговине I, 91.

⁸⁴ DAD, Div. de for. XXVI, f. 188-189 (6. V 1616); Б. Храбак, Крамари у караванском саобраћају преко Санцака (1470-1720), Симпозијум: Сеоски дани Сретена Вукосављевића 10, Пријеполје 1982, 199.

⁸⁵ DAD, Sanitas XIc, 22. VI 1795; 15. VII 1795. 16. VII 1795; 8. X 1795; 1. VII 1796; Б. Храбак, Никшић до почетка XIX века, Београд 1997, 196.

Кресојевићи су узгајали стоку и трговали стоком, били су кириције, преносили робу караванима од Дубровника до Босне и Србије и обрнуто. Истакли су се и у нечасним радњама, пресретали трговце отимали робу и људе, које су потом продавали у робље.

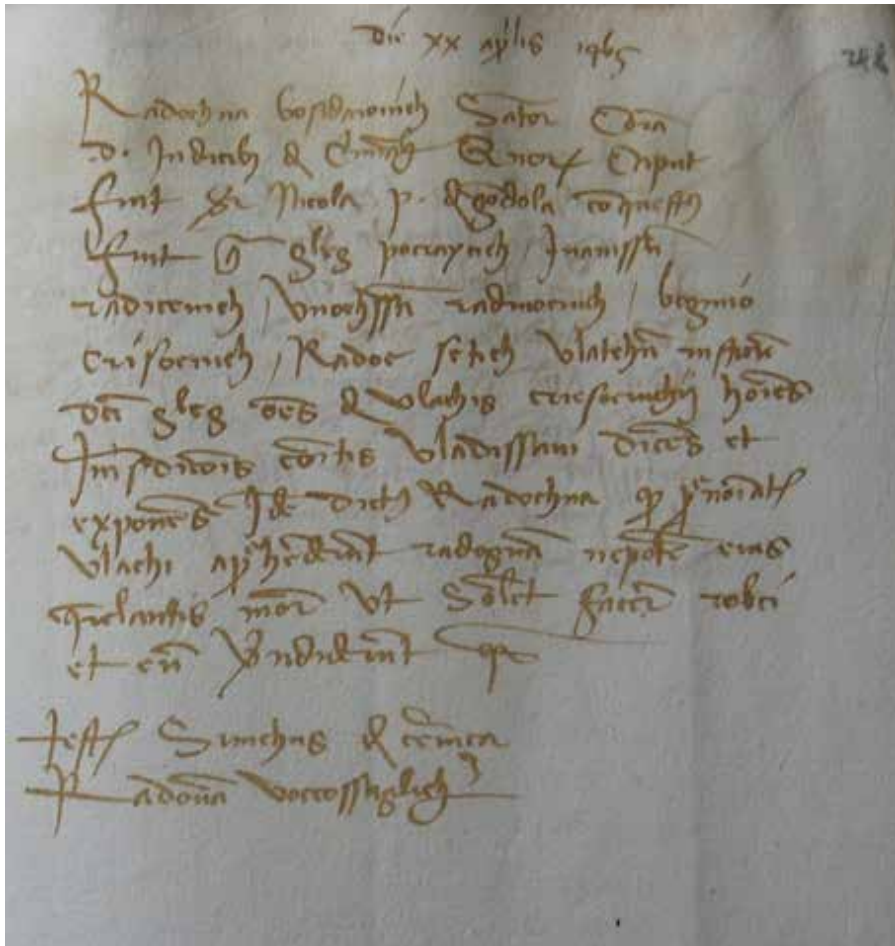
Документовано је потврђено да су неке од породица попут Шаренаца, које данас живе у Билећи потомци влаха Кресојевића, како је сачувано и у предању. Након пада Херцеговине под турску власт, дио Кресојевића се раселио док су неки прихватили вјеру освајача и прешли на ислам.

Да би документовано пратили разгранавање, сеобе и исламизацију Кресојевића из Рудина, а потом детаљније потврдили везе са данашњим становништвом, неопходан је преглед дубровачке архивске грађе од краја XV до XVIII вијека и касније, што обично не раде медиевисти. Свакако од значаја би била истраживања и у другим архивима.

На крају, овај рад представља полазну основу за даљња истраживања о Кресојевићима и њиховим разгранатим родовима, гдје истакнута питања тек треба да буду документационо потврђена.

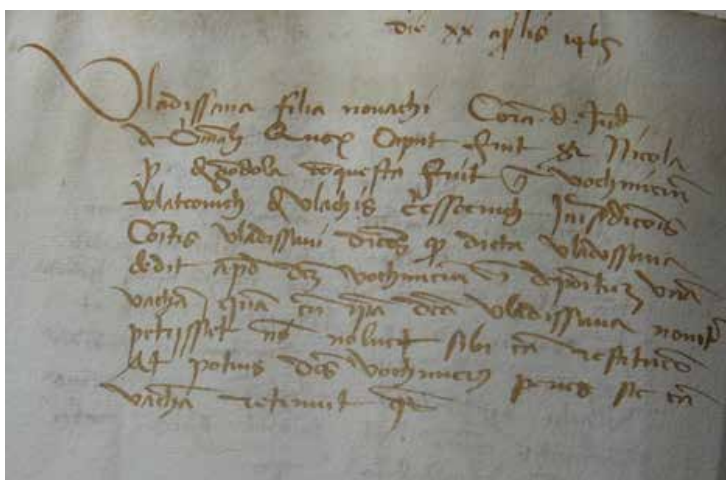
ПРИЛОЗИ

Слика 1

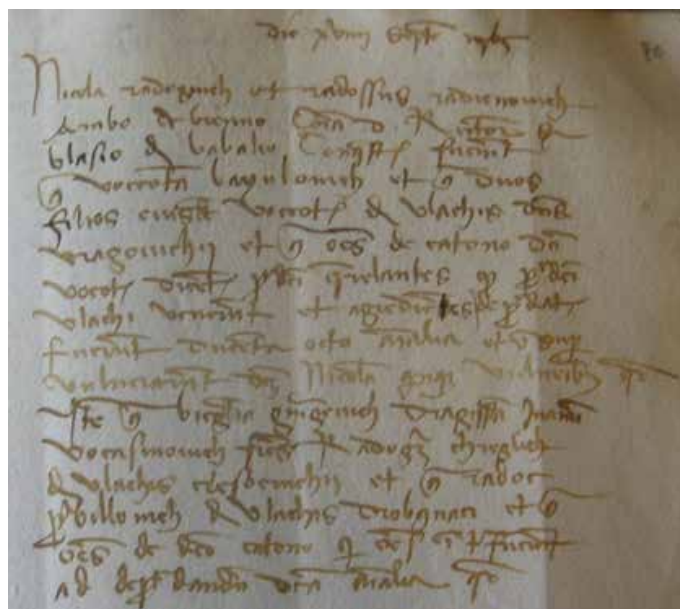
Радокна Божидаревић кројач, оптужио је шесторицу влаха Кресојевића да су ухватили и продали његовог нећака Радоњу.
DAD, Lam de for. XXXVI, f. 248 (20. VI 1465).

Слика 2

Владислава кћерка Новакова, водила је судски спор са Вукмиром Влатковићем, влахом Кресојевићем, због једне краве коју је дала у залог. DAD, Lam de for. XXXVI, f. 248 (20. VI 1465).

Слика 3

Никола Радоњић и Радош Рађеновић из Дубровачке Жупе, оптужили су поред осталих, браћу Драгишу и Ивана Вукашиновић и Радоњу Чрељића из катуна Кресојевића, да су украли 208 комада ситне стоке. DAD, Lam. de for. XXXVII, f. 70 (19. IX 1465).

ВЛАСИ КРЕСОЈЕВИЋИ У ДУБРОВАЧКИМ ИЗВОРИМА

- Владоје Кресојевић (*Vladoe Cresoeuich-1376*).
- Гојко Кресојевић (*Goychus Chersoeuich-1379*).
- Богут Кресојевић (*Boguth Chersoeuich -1379*).
- Каломрк Мирчетић (*Caloiurch Mirçetich; Calomerech Merçetich -1379*).
- Стефан Мирчетић, (*Stiepan Mirçetich -1379*).
- Влатко Богutowић, (**Vlateccus Bogutcouich -1379**).
- Дабижив Бобан (*Dabisius Boban -1379*).
- Богиша Ђурјевић (*Bogissa Juryeuich -1379*).
- Јунак Серђевић (*Junach Seryeuich -1379*).
- Јован Никулић (*Juan Niculich -1379*).
- Прибоје Драгошевић (*Priboe Dragosseuich -1383*).
- Рајко Кресојевић (*Raychus Cresoeuich – 1390*).
- Радослав Гојаковић (*Radoslaus Goyachouich - 1393*).
- Ђуро Војковић (*Jurion/Iurach Voycouich -1404, 1413*).
- Младина Брајковић (*Mladina Braichouich – 1406*).
- Тохол Богutowић (*Tochogl Boguthouich-1407*).
- Вулкослав Вукашинић (*Volchoslauus Vochasinich - 1408*).
- Витоје Богutowић (*Vitoye Boghutouich -1412*).
- Групша Кресојевић (*Grupsam Criesouich- 1413*).
- Радослав Ковачевић и син Будислав (*Radoslaus Couaceuich et filius Budislau-1415*).
- Бранислав Утјешеновић (*Branislaus Utiesenouich - 1415*).
- Радач Добриловић (*Radaç Dobrilouich - 1415*).
- Радашин Добриловић (*Radassin Dobrilouich - 1415*).
- Будеч Твердикић (*Budeç Tuerdicich- 1415*).
- Рађенко Кресојевић (*Radienchum Crassoeuich -1420*).
- Остоја Кресојевић (*Ostoiam Crassoeuich -1420*).
- Радоје Кресојевић (*Radoium Crassoeuich -1420*).
- Кресоје Кресојевић (*Crasia Crassoeuich -1420*).
- Стефан Ковачевић Богutowић (*Stiepan Chouacevich Bogutouich -1427*).
- Влатко Ковачевић Богutowић (*Vlatchus Chouacevich Bogutouich-1427*).
- Влатко Војковић (*Vlatchum Voichouich -1413*).
- Ратко Војковић (*Ratchum Voichouich -1413*).
- Оливер Групшић (*Oliuer Grupsich -1412, 1433*).
- Добрил Богавчић (*Dobril Bogaucich -1412*).
- Иван Оливеровић (*Iuan Oliverouich -1427*).
- Радат Оливеровић (*Radath/Radad Oliuerovich-1427, 1437*).
- Вукша Турјачић (*Voxam Turiacich -1426, 1433*).

- Идест Кресојевић (*Idest Cresoevich -1426*).
- Радослав Ђуриновић (*Radossau Giurinouich -1436*).
- Добрашин Ђуриновић (*Dobrassin Giurinouich -1436*).
- Костадин Милошевић (*Costadinus Milosevich – 1439*).
- Вукан Милић (*Vochan Milich – 1439*).
- Стефан Радичевић (*Stipan Radiceuich -1439*).
- Вукашин Лазарић/Лазаревић (*Vucassin Lazarich/Lazareuich-1440*).
- Вукша Богосалић (*Vuchsa Bogossalich - 1457*).
- Тонко Кресојевић (*Tonchus Cressoeuichi -1455, 1460*).
- Никола Кресојевић (*Nicola Cressoeuichi -1455, 1460*).
- Бијељан Ђурђевић (*Bieglam Giurgevich – 1465*).
- Драгиша Вукашиновић (*Dragissa, Vucasinouich - 1464, 1465*).
- Иван Вукашиновић (*Iuan Vucasinouich -1465*).
- Радоња Чрељића (*Radogna Chreglich -1465*).
- Мирча Радованић (*Mirça Radouanich - 1465*).
- Вукмир Влатковић (*Vuchmier Vlatcouich - 1465*).
- Глеђ Покрајчић (*Gleg Pocraycich - 1465*).
- Иваниш Радичевић (*Juaniss Radiceuich - 1465*).
- Вукшан Радивојевић (*Vuochssam Radiuoevich - 1465*).
- Богмио Кресојевић (*Bogmio Crisoeuich - 1465*).
- Радоје Сетић (*Radoe Setich - 1465*).
- Влатко звани Глег (*Vlatcho dicti Gleg - 1465*).
- Обрад Вукашиновић (*Obradum Vocassinouich -1468*).
- Брељја Ђурђевић (*Bregliam Giurgevich -1468*).
- Стефан Милинкнић (*Stiepanum Milinchnich -1468*).

1. ИЗВОРИ

1.1. Архивски извори

Državni arhiv u Dubrovniku (DAD):

- Debita Notariae (Deb. Not.) VIII (1377- 1379); XIX (1439-1440); XXX (1455-1456); XXXIV (1459-1468).

- *Diversa Notariae* (Div. Not.) XII (1413-149).

- *Diversa Cancellariae* (Div. Canc.) XXIV (1375- 1376); XXV (1381-1383); XXX (1392-1394); XXXII (1396-1399); XXXV (1403-1405); XXXVI (1405-1408); XXXVII (1408-1409); XXXIX (1411-1414); XL (1414-1416); XLIV (1426-1428); L (1436-1437); LXVI (1456-1457); LXVII (1457-1458); LXIX (1459-1460).

- *Lamenta de foris* (Lam. de for.) II (1410-1412); III (1412-1414); V (1422-1424); VII (1426-1428); XI (1436); XXXVI (6. XI 1464-1465); XXXVII (1465); LVI (1492).

- *Consilium Minus* (Cons. Min.) VI (1432-1435).

1.2. Објављени извори

- Aličić, A. (1985). *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo: Orijentalni institut.

- Динић, М. (1967). *Из Дубровачког архива*, (књ. III). Београд: Српска академија наука и уметности.

2. ЛИТЕРАТУРА

- Avdić, Ć. (1932). *Plana kod Bileće*, Novi behar, br. 7-8, 100.

- Братић, Т. (1904). *Одломци из народних правних обичаја у Херцеговини*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини 16, 285-303.

- Динић, М. (1937). „Дубровачка средњовековна караванска трговина“, *Југословенски историјски часопис* 3, 119-146.

- Динић, М.(1940). *Земље херцега Светог Саве*, Глас Српске краљевске академије CLXXXII. Београд: Српска краљевска академија.

- Динић, М. (2003). *Из српске историје средњег века*, Београд: Equilibrium.

- Dinić-Knežević, D. (1979). „Učešće vlaha u preradi vune i prevozu tkanina u XIV i XV veku”. *Istraživanja* 7, 317-325.

- Дедијер, Ј. (2004). *Херцеговина*, Антропогеографске студије. Гацко: Друштво за очување баштине.
- Калић, Ј. (2006). *Европа и Срби средњи век*, Београд: Историјски институт.
- Ковачевић, Д. (1963). „Средњовјековни катуни по дубровачким изворима“, У. М. Филиповић (ур.) *Симпозијум о средњовјековном катуњу*, (стр. 121-139). Сарајево: Научно друштво СР Босне и Херцеговине, Посебна издања, књ. II, Одјељење историјско-филолошких наука.
- Ковијанић, Р. (1963). *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV-XVI vijek)*, књ. I, Cetinje: Istorijski Institut SR Crne Gore.
- Kurtović, E. (2009). *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranic Kosača*, Sarajevo: Institut za Istoriju.
- Kurtović, E. (2011). „Seniori hercegovačkih vlaha“, У. Ј. Кристо, З. Матијевић и Ј. Туркаљ (ур.) *Hum i Hercegovina kroz povijest*, књ. I, (стр. 647-695). Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Мандић, Н. (2000). *Српске породице војводства светог Саве*, Београд: Ауторско издање.
- Мијушковић, Ј. (1960). *Хумска властеоска породица Санковићи*, Историјски часопис XI, 17-54.
- Милићевић, Р. (2005). *Hercegovačka prezimena*, Београд: Svet knjige.
- Пекић, Р. (2005). *Жупа Дабар у средњем вијеку*, Билећа: „СКПД“ Просвјета.
- Пекић, Р. (2011а). *Средњовјековна жупа-нахија Ватница*, Зборник радова филозофског факултета у Косовској Митровици XL/2010, 209-230.
- Пекић, Р. (2011б). Трагом Богумила Храбака - Власи Предојевићи, у: Д. Маликовић (ур.) *Живот и дело академика Богумила Храбака*, (349- 376). Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Рудић, С. (2006). *Властела илирског грбовника*, Београд: Историјски институт.
- Новаковић, С. (1982). *Историја и традиција: Изабрани радови*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Тошић, Ђ. (2006). *Неколико примјера покатоличавања становништва из средњовјековне Босне*, Мешовита грађа, Miscellanea, XXVII, 131-147.
- Храбак, Б. (1981). „Razgranavanje katuna i stvaranje grupe katuna, odnosno plemena u nekadašnjoj Hercegovini (XIII-XV vek)“, у: Ђ. Пејовић (ур.) *Предмет и метод изучавања патријархалних заједница у Југославији*, (стр. 181-201). Научни скупови, књ. 7, Титоград: Одјељење друштвених наука Црногорске академије наука и мјетности.
- Храбак, Б. (1982). Крамари у караванском саобраћају преко Санцака (1470-1720), у: М. Прибићевић (ур.) *Сеоски дани Сретена Вукосављевића 10*, (191-223). Пријепоље: Скупштина општине Пријепоље; Самоуправна

интересна заједница основног образовања општине Пријепоље.

- Храбак, Б. (1997). *Никишић до почетка XIX века*, Београд: Ауторско издање.

- Храбак, Б. (2003). *Из старије прошлости Босне и Херцеговине*, књ. I -II, Београд: Архивар.

- Храбак, Б. (2008). *Из старије прошлости Босне и Херцеговине*, књ. V, Београд: Архивар.

- Šarenac, R. (20092). *Porodica Šarenac - Kresojević, Beograd: Autorsko izdanje*.

SUMMARY

„ONE BLOOD TWO RELIGIONS“: THE KRESOJEVIĆ VLACHS THROUGH HISTORY AND TRADITION

Radmilo Pekić

The University of Priština

The Faculty of Philosophy Kosovska Mitrovica (Serbia)

Department of History

The mediaeval area of Rudine was populated by the Kresojević family of Vlachs in the 14th and the 15th century AD. Except some fragmentary mentioning in historic literature, no separate paper has been dedicated to the Kresojević group so far. They were shadowed by larger groups of Vlachs. This paper brings different information on the Kresojević Vlachs based on the material and documents (published/unpublished) from the archives of Dubrovnik, the Turkish 'defter's (notebooks) and family traditions. They were first mentioned in written records in 1376. As they inhabited the rocky area of Plana they were initially concerned with livestock breeding. (their basic economic interest). The cattle was mainly bred for trading purposes. They were transporting cattle and other goods by caravans travelling from Dubrovnik to Bosnia and Serbia and back. They were also known by doing some dishonest activities: merchants were intercepted, people kidnapped and goods robbed. Their captives were later sold as slaves.

After Herzegovina fell to the Turks a part of Kresojević group was displaced while another part accepted Islam, the religion of the conqueror. It's not only a legend that some families living in Plana and Bileća now are considered direct descendants of the Krasojević Vlachs but it was also verified by documents.

Саво Т. Пујић

ИПАК ЈЕ ДЕЛИЋ БИО У ПРАВУ: ДРУГАН, А НЕ ДРУСАН

Сажетак: Више научника се бавило читањем кратког натписа на гробној плочи из 12. вијека пронађеној у Петровом манастиру код Требиња. У овом раду аутор, из новог угла, доказује да је у спорном читању једног имена налазач натписа Стеван Р. Делић био у праву. Пошто је овај страствени истраживач источнохерцеговачке културноисторијске баштине неправедно пао у потпун заборав у родном граду, аутор је укратко описао Делићеву биографију и његову научну дјелатност. На основу локалне микротопонимије, забиљежене у више историјских извора (*Другодол*, *Дружина главица*), аутор тврди да је налазач овог натписа исправно прочитао једно лично име — *Друган*, а не *Друсан* или *Дружан*, како су га други истраживачи читали. И на концу претпоставио да је каснија монументална Балагића кула изграђена на темељима двора средњовјековног властелина Другана.

Кључне ријечи: Стеван Делић, Петров манастир, Другодол, Дружина главица, Друган/Друсан/Дружан, Вего, Комар.

Минуло је читаво стољеће како је учени учитељ Стеван Делић (1865–1927) открио гробни натпис у Петровом манастиру. Иако је овај запис с краја 12. вијека релативно кратак и добро очуван, ипак до данас трају спорења истакнутих научника о ишчитавању тог веома значајног културно-историјског споменика. Намјера ми је да се овим текстом, из другог угла, баци трачак свјетла на идентификацију једног спорног слова.

С обзиром на чињеницу да је Стеван Р. Делић, страствени истраживач требињских и уопште источнохерцеговачких старина, истакнути фолклориста, етнограф и историчар, на нашу срамоту, пао у готово потпун заборав у родном граду, па чак и код својих блиских братственика, упутно је овом приликом навести неколико његових биографских података. Мало је података о себи лично оставио, а неке своје раније радове потписивао је псеудонимима *Леутар* и *С. Р. Д. Леутар*. Својим скромним животом сасвим је мало давао повода савременицима да се осврћу на његову активност. Тек пола вијека после његове смрти, његов млађи суграђанин Тодор Крушевац (р.

1902) забиљежио је његове основне биографске податке у крајње сажетом лексикографском чланку¹. Недавно су се двојица истраживача наше културноисторијске баштине, негдје у исто вријеме и независно један од другог, озбиљније позабавили овим културним прегаоцем: Војислав Максимовић² и Рајко Вукашиновић³ представили су живот и рад Стевана Делића на основу анализе његовог обимног и разноврсног књижевног опуса. Њихови текстови у приступу се знатно разликују: Максимовићев рад је аналитичан, систематичан и критичан, а Вукашиновићев есејистички и апологетичан до егзалтираности. Вукашиновић је, за разлику од Максимовића, навео неколике библиографије Делићевих дјела, које представљају врло значајан путоказ за даље истраживање његове дјелатности.

Стеванова мајка Цвијета била је родом од Климовића из Куње Главице на Зупцима, а отац Ристо из Локвица у Подбрђу требињском радио је као пекар у Требињу, гдје је и њихов син завршио четири разреда у Српској основној школи. Школовање је наставио у Сарајеву, завршивши прво четири разреда гимназије а затим учитељску школу. Учитељевао је најприје у Требињу од 1887. до 1889, затим је премјештен у Чајниче, у ком се задржао до 1892; у Гацку је управљао основном школом пуних 15 година, што је наставио и у Требињу од 1907. до 1912, кад је премјештен у Сарајево, гдје је, до пензионисања 1924. године, руководио разним просвјетним институцијама.

Стеван Делић

¹ Т. Крушевац, *Делић, Стеван Р.* – Лексикон писаца Југославије I, Матица српска Нови Сад 1972, 593.

² В. Максимовић, *Тројица српских учитеља и писаца из Херцеговине. Стеван Р. Делић.* – Ћоровићеви сусрети, СПКД Билећа – Гацко 2012, 137–146.

³ Р. Вукашиновић, *Биографије истакнутих Требињана од XVI до почетка XX вијека.* – Требиње 2013, стр. 565–571.

Сва мјеста у којима је службовао, нарочито Гацко и Чајниче, а ни Требињу није остао дужан, Делић је задужио мањим или већим бројем објављених радова о њиховој прошлости, животу, обичајима и народним умотворинама. Објављивао их у ондашњим најугледнијим сарајевским часописима: у “Гласнику Земаљског музеја”, “Босанској вили”, “Школском вјеснику”, “Босанско-херцеговачком источнику”, у дневном листу “Вечерња пошта”, затим у новосадском “Стражилову” и мостарској “Зори”, не остваривши своје амбиције да их обједини у цјеловите монографије. Интензивним сакупљањем народних умотворина бавио се углавном до 1904. године. Мада објављиване у више гласила и током дужег времена, оне су тематски и жанровски груписане у више циклуса: “*Шаљиве народне приповијетке*”, “*Котларке (приче из циганског живота)*”, затим романсе “*Дилберке*”, приповијетке о Сави Немањићу (12), о Насрудин-хоџи... Студиозно се позабавио митолошком проблематиком у тексту “*Чајниче у народном предању*”, као и у краћем раду *Нешто о народним гаткама*, објављеном у два наставка. Убицирао је средњовјековну жупу Фатница, објаснио поријекло имена Пљевља / Таслица, а амбициозна монографија о Гатачком пољу остала је недовршена (објављено 8 наставака). Нарочито су значајни његови описи појединих храмова и утврђења: црква Херцега Стефана код Горажда, Чајничка црква, Пивски манастир, утврђени градови породице Косача Самобор код Чајнича и Кључ код Гацка. Велики број радова посветио је описима народног живота и обичаја у појединим крајевима: свадбе, народне игре, кићење, рабоши... У његовој постхумној заоставштини, нашло се више народних казивања насловљених “*Чварци и бајке*”, као и животопис Хасан-паше Предојевића. Неки његови радови објављени су и на њемачком језику. Знање турског језика омогућило му је да преведе значајне документе о неким српским црквама. Из данашње перспективе висококомуникативне технологије, несхватљиво је како је Делић у забитим херцеговачким мјестима при крају 19. вијека долазио до стручне литературе и документације.

На основу својих теренских истраживања, историјских извора и народних предања, Стеван Делић је из прве руке свједочио о најважнијим требињским културноисторијским споменицима: описао је остатке старе поличке цркве прије њене обнове и у њима открио познате натписе⁴, сагледао је комплекс Бранковића куле док још није био девастиран⁵; при опису Арсланагића моста забиљежио је и предање о његовом градитељу Хајдар-бегу Кустурици⁶, које се поклапа са историјским извором за који није знао; опи-

⁴ Ст. Р. Делић, *Два стара натписа из Херцеговине*. – Гласник Земаљског музеја, Сарајево 1911, стр. 485–487.

⁵ Исто, стр. 487–491.

⁶ Ст. Р. Делић, *Ћуприја на мосту*. – Гласник Земаљског музеја, Сарајево 1891, стр. 118–119.

сао је градњу цркве у сусједним Доловима⁷; пишући о цркви Костадиновици у Гомиљанима, детаљно је описао и цртежом представио Издесни крст, коме данас нема ни трага нити запамћења⁸; пред саму смрт сјетио се и подизања споменика баруну Ђуру Бабићу на требињској Пијаци⁹, коме натпису није успио ући у траг ни радознали и веома успјешни проналазач старих докумената Рајко Вукашиновић); у Петров манастир је стигао, нажалост, коју годину након довршетка цркве св. Петра (1906–1908), чијом су изградњом уништени многи остаци средњовјековног храма и богате некрополе која га је окруживала. Ни један од тих тешко доступних Делићевих радова, колико ми је познато, до данас није обновљен и њихов аутор ничим није обиљежен у свом родном мјесту, које је задужио списима што се и данас читају са уживањем.

Кад је први пут дошао у Петров манастир, детаљно је описао рушевине цркве св. Павла, а око новоизграђене цркве св. Петра још су се назирали зидови старе цркве, те је, на основу властитих мјерења и причања старијих мјештана, описао цео манастирски комплекс. Сазнао је да је под земљом уз западни зид старе цркве пронађена гробна плоча са натписом, која је разбијена, као и многи стећци у богатој некрополи, и узидана у нову цркву¹⁰.

Касније је нашем истраживачу пошло за руком да уђе у траг изгубљеном натпису: овај пут је био мање критичан према предузетнику Ристу Тушупу због уништавања споменика, јер је плочу са записом уградио у сјевероисточни угао олтара, у проскомидију, и опервазио је правоугаоником “нека се знаде, гдје је писмо, ако би га ко хтио читати”¹¹. Кречењем цркве, премазан је и натпис, па да би га прочитао, морао је “најпослије – помоћу својатлука и пријатељства – кријући до њега доћи, састругавши слој креча с плоче и слова...” Очито, овдје алудира на забрану уласка лаицима у олтарски простор, што ни данас није дозвољено. Примијетио је да је на појединим мјестима “камен веома мекан, што се опазило при стругању креча с натписа. При слабој свјетлости воштанице није се то одмах могло разабрати, па су почетна слова посљедњег реда нешто изгребана; но ипак су на вријеме спашена...”.

⁷ Исто, стр. 119–120.

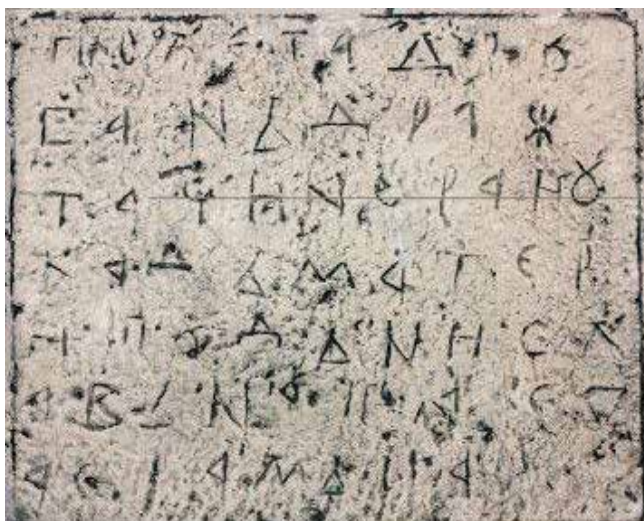
⁸ Ст. Р. Делић, *Црква Костадиновица у Гомиљанима*. – „Босанска вила“, Сарајево 1895, стр. 56–61.

⁹ “Вечерња пошта” бр. 1596, стр 2–3. – Сарајево 1926.

¹⁰ Ст. Р. Делић, *Петров манастир*. – Гласник Земаљског музеја, књ. XXIV, Сарајево 1912, стр. 276–282.

¹¹ Ст. Р. Делић, *Петров манастир*. – Гласник Земаљског музеја, књ. XXV, Сарајево 1913, стр. 129–132.

Том приликом Делић је направио одливак записа¹².

Одливак у Музеју Херцеговине

(Фото: Н.-М. Ратковић)

Анализирајући облик слова у пронађеном тексту, закључио је о његовом писму: “...оно је просто и не може се ни издалека мјерити са оним красним на гробници жупана Грда у Полицама”, учивши при том сличност слова са словним знацима у Повељи Кулина бана (1189 г.)¹³. Преписао је запис и транслитерисао га на савремено писмо.

Делићево откриће епиграфа у Петрову манастиру заинтересовало је научну јавност, о њему су, поред осталих, писали Владимир Ћоровић (1925), Фердо Шишић (1928), Јован Ковачевић (1960), Марко Вега (у више наврата од 1960. до 1981), Гордана Томовић (1976) и Горан Комар (2014). (На располагању су ми, поред Делићевог, и радови М. Вега и Г. Комара.) Поједина читања датог текста се разликују већином у појединостима.

Делићев препис и транслитерација:

ПОЛЕТ4 ДРХ
Г4Н8 ДР4ЖЕ
Т4 VHNЕ Р4НХ
N4A6 M4TEP
HNП 8 A6NH CЛ
4B6N4 HNE7
4 CP4M6H4

ПОЛЕТА ДРУ
ГАНЬ ДРАЖЕ
ТА ЧИНЕ РАКУ
НАДЬ МАТЕР
ИЮ У ДЬНИ СЛ
АВЬНА КНЕЗ
А СРАМЬКА¹⁴

¹² Исто, стр. 129.

¹³ Исто, стр. 130.

¹⁴ Исто.

Вегов препис и транслитерација:

ПОЛЕТ4 ДРХ	POLETA DRU
С4НХ ДР4ЖЕ	SANЪ DRAŽE
Т4 VHNX P4ICX	TA ČINU RAKU
N4AЪ MATEP	NADЪ MATER
НЮ Х ДЪНН СЛ	IJU U DЪNI SL
4BЪNЪГ4 ICNEЗ	AVЪNЪGA KNEZ
4 XPCMBIC4	A HRAMЪKA ¹⁵

Комаров препис и транслитерација:

	ПОЛЕТА ДРУ
	САНЪ ДРАЖЕ
	ТА ЧИНЕ РАКУ
	НАДЪ МАТЕР
	ИЮ У ДЪНИ СЛ
	АВЪНА КНЕЗ
	Х(Ъ?)РАМЪКА ¹⁶

Општа исправка Делићевог преписа је замјена меког у тврди полуглас (*б>ѣ*), што нема никаква утицаја на садржај, јер су, у вријеме настанка записа, имали исту гласовну вриједност и писари су их обично произвољно обиљежавали једним или другим знаком. По Комару, Томовићева је, на основу фотографије, исправила Вегове грешке, непознато које. Комар је исправио Вегов глаголски суфикс -у у трећем реду: *чину* > *чине*, ускладивши га тако са Делићевим читањем. За разлику од осталих, Вего је посљедњу ријеч у претпоследњем реду прочитао као *slavъnъga*, што му је Комар с правом оспорио. Сви аутори исправљају Делићево име славног кнеза *Срамъка* у *Храмъка*, Комар помишља на постојање полугласа између прва два слова у имену, а и откривач записа је констатовао да је на том мјесту плоча највише оштећена.

Овом приликом намјеравам да се задржим на анализи имена *Друганъ* / *Друсанъ* / *Дружан*. Делићев облик *Друганъ* код Вега је преиначен у *Друсанъ*, што прихвата и Комар. То је Вего урадио на основу палеографске анализе

¹⁵ M. Vego, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*. – Sarajevo 1980, str. 243.

¹⁶ Г. Ж. Комар, *Стари ћирилични натписи источне Херцеговине*.–Херцег Нови 2014, стр.

историјског извора – споменик је писан канцеларијским писмом, сличним словима у потписима великог жупана Немање и брата му Мирослава које је писао Друсан, њихов опуномоћеник при склапању уговора с Дубровчанима 1186. године. Истина, Вего допушта, без образложења, и читање спорног слова као *ж*¹⁷.

И поред некомпетентности за палеографску анализу, ипак се примјећује велика разлика између спорног словног знака од слова *с* у ријечи *славѣна*, први је угласт, а други обло извучен једним потезом. Хоризонтална доња линија у спорном знаку није састављена са усправном, а на музејском одливку примјећује се да је шира и дебља, као да је настала стругањем, а не дубљењем длијетом. Дакле, прије да ће то бити слово *Г* него *С*. Покушаћу да то освијетлим и са друге стране.

Вего је логично претпоставио да је писар Друсан, аутор записа на гробној плочи, био мјештанин, али ничим није поткријепио навод да је био становник Црнча¹⁸. По мом мишљењу, његов двор био је у оближњој околини, а не у Црнчу. Већ је уочено да би спорно име могло бити у вези са микротопонимом *Дружина главица*, бријегом удаљеним километар и по од Петрова манастира, на коме још зубу времена одолијевају монументалне зидине давно напуштене *Балагића куле*, изграђене вјероватно на прелазу из 17. у 18. вијек на остацима двора средњовјековног властелина од чијег је имена изведено име локалитета¹⁹. Наведена претпоставка може се поткријепити и подацима из недавно објављених турских катастарских пописа из 16. вијека.

Двоумећи се око идентификације требињског села прочитаног као *Драгодол* у попису из 1585. године, преводилац и приређивач издања Ахмед Аличић напомиње да би се тај топоним могао прочитати и као *Другодол*²⁰. Подручје *Мокро* се у преводу оригиналног текста убицира “у посједу села Чичево и Боговина и у околини Другова и Згоњева”²¹. Значи, на ободу водоплавног Мокрог поља постојало је неидентификовано село *Другови*, ако је исправно прочитано. С друге стране, у попису из 1520, за *Durogo-dol*, топоним транслитерисан у савремено турско писмо, констатује се да је то друго име за Буговину²². Врх Дружине главице је раније био удаљен од Буговине око 250 метара, сада се буговљанске куће граде и у њеном подножју. Падине Ждуоца, брда у чијем се подножју налази Буговина, додирују се сјеверније

¹⁷ М. Vego, нав. дј. стр. 243.

¹⁸ Исто, стр. 244.

¹⁹ С. Пујић, *Црначка светилишта у свјетлу митолошких и топономастичких реликата*. — “Трибуниа” 12, Требиње 2009, стр. 128.

²⁰ *Opširni katastarski popis za Oblast Hercegovu iz 1585. godine, sveske I-II*. Dešifrirao i sa osmansko-turskog jezika preveo i naučno obradio Ahmed S. Aličić. — Сарајево 2014, стр. 215.

²¹ Исто, стр. 237.

²² Herseg, Bosna ve Izvornik livalari icmal tahrir defterleri (1520–1533). — Ankara 2005, str. 52.

од села са подножјем Дружине главице затварајући између себе значајан комплекс обрадивог земљишта — *До* или *Долови*. Низ Дружину главицу од Балагића куле до Дола спуштају се омеђине некаквог насеља.

Фото: М. Н. Ратковић

Балагића кула и До у њеном подножју

Овдје је потребно указати на нека правила у именовању извјесних локалитета. Многи земљишни потеси издијељени између више власника алтернативно се именују плуралским и сингуларским облицима, што се огледа и у овом случају: *До* / *Долови*. Затим, неки локалитети значајни за насеља различито се у именовању понашају зависно од тога да ли су у самом насељу или ван њега, у насељу се именују општим именом, а око њега одређенијим именима²³.

У складу с тим, и *Дружина главица*, коју је у овом облику забиљежио и Стеван Делић²⁴, скраћена је у мјесном говору у *Главицу*, што региструје и одговарајућа топографска карта. Претпостављамо да је на исти начин и данашњи *До* скраћен од *Другодола*, којим су означавани опустјело издвојено станиште властелинске породице или/и насебина њених зависних сељака. Близина та два насеља давала је повода да се у једном попису третирају као одвојена села, а у другом као једно двоимено село. Насеље *Другови*, ако је добро прочитано у османском дефтеру, можда се звало *Другодол*, што би се односило на данашњи множински облик микротопонима *Долови*.

²³ На примјер, у Спарожићима, у самом селу се налази вишевласнички *До* / *Долови*, а око села су разбацани *Богиш-до*, *Горуш-до*, *За Локвом до*, *Иванов до*, *Љуков до*, *Мокри до*, *Мрчан-до*, *Плитки до*, *Рбачки до*, *Стањин до* и *Трнови до*. (С. Пујић, *Ономастика Површи требињске*. — Ономатолошки прилози САНУ књ. XVIII. Београд, стр. 409–410.)

²⁴ *Петров манастир*. — ГЗМ XXIV, стр. 275.

И на крају, поставља се питање неподударности имена *Другань* и основе од које су изведени наведени топоними – *друг-*. Таква неподударност раширена је и у савременим личним именима: на једној страни је званично, крштено име, а на другој хипокористик, име од миља. На примјер, многи људи крштени именом *Драган* у својој околини су познати само под хипокористиком *Драго*. У старијем нашем језику, такви хипокористици су се завршавали самогласником *-а*, као што је и данас случај у Србији и у другим словенским земљама. Микротопоним *Дружина главица* састављен је од присвојног придјева изведеног помоћу форманта за женски род *-ина*: *друг-ина* > *дружина* (меки сугласник *ж* настао је палатализацијом задњо-непчаног сугласника *з*, као у примјеру *ногица* > *ножица*). На исти начин је именован и *Дражин До*. Топоним *Другодол* настао је слагањем, а не детерминацијом, као претходни. Његови творбени морфеми спојени су уобичајеном копулом, спојним вокалом *-о-*. Аналогни модели творбе огледају се у великом броју топонима, нпр. *Вуч(ј)и до* – *Вукодо*.

На основу анализе сродних топонима и изгледа спорног словног знака, убијеђен сам да је Стеван Делић исправно прочитао име на гробном запису у Петровом манастиру: *Друган*, а не *Друсан* или *Дружан*, како тврде каснији истраживачи.

SUMMARY

DELIĆ WAS RIGHT: IT IS *DRUGAN* NOT *DRUSAN*

Savo T. Pujić

Although it has passed more than a century from the discovery of a tombstone inscription in Peter's monastery near Trebinje, scientists still keep discussions about reading some details besides its relatively good condition. The epitaph, one of the oldest national written monuments engraved on stone, dates back to the last quarter of the 12th century what explains the great attention that was paid to it.

Three interpretations, from the oldest to the newest one, are mentioned in the presented paper-pointing out their differences. Attention was focused on recognition of one letter, i.e. personal name of the nobleman recognized by the author on nearby micro-toponyms Drugodol and Družina glavica support the reading of the name in dispute by Stevan Delić who discovered the tombstone: Drugan not Drusan.

As Stevan R. Delić, a passionate researcher of antiquities in Trebinje and East Hercegovina in general, a prominent folklore addict, an ethnographer and a historian, has been consigned to oblivion in his native town, even among his close relatives, we use the occasion to mention a few biographic data of his.

Александар Јашаревић

ИМПОРТОВАНИ ПРЕДМЕТИ ПРЕСТИЖНОГ И СИМБОЛИЧКОГ КАРАКТЕРА ИЗ КАЧЊА

Апстракт: Послије више од пола стољећа од открића Качањ је и даље један од најзначајних локалитета за објашњавање друштвено-економских процеса који су се збивали на подручју Херцеговине током старијег гвозденог доба. У откривеној гробној јами били су сахрањени водећи чланови ове заједнице са својим богатим гробним инвентаром. У раду ће се расправљати о импортованим налазима регионалног и грчког колонијалног карактера.

Кључне ријечи: Качањ, источна Херцеговина, старије гвоздено доба, импорт, трговина и размјена

Пресудан фактор у трансформацији друштва старијег гвозденог доба представљала је трговина и размјена. Током тога доба регионална и локална размјена постају јасније детектоване у археолошком контексту. Поједине регије, чак и села, постају произвођачи робе која носи локалне стилске карактеристике које се као такве у неким другим регијама издвајају од домаћих производа¹. Тако је и појава импортованог материјала на подручју источне Херцеговине везана за економску активност грчких колонија на источној обали Јадрана, али и сусједних племенских заједница. У том смислу гробови илирских ратника из Качња и њихових саплеменика садрже највећу концентрацију импортованог материјала евидентираног у једној гробној јами на подручју Херцеговине.

Качањ се налази на рубу Фатничког поља у источној Херцеговини. Крајем 1957. Године, приликом пошумљавања брда Рудиште испод села Качањ, откривена је гробна јама, а материјал који је откривен том приликом предат је на чување општинском одбору у Билећи. Заштитна археолошка ископавања под руководством Здравка Марића из ЗМБиХ започета су крајем исте године². Том приликом истражена је набацана земља из гробне јаме, гдје је већина материјала и откривена. Због временских прилика истраживања су морала бити прекинута, а сам материјал био је пренесен

¹ Wells 2008, 361-362.

² Marić 1959, 87.

у Земаљски музеј у Сарајеву на конзервацију и чување. До ревизионих истраживања у Качњу дошло је тек после 17 година. Материјал који је приликом претходних истраживања откривен пренесен је у Завичајни музеј у Требињу (данас Музеј Херцеговине)³. Поновна ископавања уследила су крајем септембра 1975. године. Том приликом утврђене су тачне границе гробне јаме, проширен је ров ископавања и истражено дно гробне јаме, што није било могуће утврдити приликом првобитних истраживања. Ревизионим истраживањем пронађен је мањи број нових предмета, већина њих су само дијелови материјала са претходних истраживања, изузев већег броја ћилибарских и стаклених перли⁴.

Иако је гробна архитектура већим дијелом уништена „друштвено корисним радом“ могуће је извести неке основне претпоставке. Гробови тј. гробница, како наводи З. Марић, представљају осамљену гробну цјелину. Њена дубина приликом првих истраживања износила је између 77 и 53 цм, дужина око 2м, а ширина око 90 цм. Оријентација гробова била је исток-запад, са главама на западу. Под јаме био је обложен даскама на које су били положени покојници са својим личним накитом, оружјем и другом опремом⁵. Гробови нису били обложени плочама муљике око углова, што је пак карактеристика крашких крајева, већ су биле положене кровне камене плоче које су затварале гробну јаму, а које су биле полупане приликом отварања од стране радника⁶. Сам аутор приликом ревизионих истраживања користи термин обична гробна јама, што је донекле и оправдано јер не постоји конструкција која би погодовала термину гробница⁷.

Материјал је већим дијелом био оштећен и дислоциран приликом отварања гробова, али З. Марић успио је да дефинише двије просторне цјелине унутар јаме, гроб тзв. *четворице ратника* и гроб тзв. *петог ратника*⁸. Морам напоменути да није ријеч о двије засебне цјелине у оквиру гробне јаме, како је аутор ископавања касније и сам истакао приликом ревизионих истраживања⁹. Гроб петог ратника представљала је хрпа костију и материјала у једном углу гробнице, што обиљежава секундарну сахрану, гдје су кости старијег покојника сакупљане и дислоциране заједно са његовим прилозима како би се направио простор за нове укопе. Вјероватно да се и приликом осталих сахрана дешавало исто, до затварања и престанка сахрањивања у том положају. То је, наравно, доста отежало сазнање о цијелом налазишту¹⁰.

³ Marić 1977, 101.

⁴ Marić 1977, 101-102.

⁵ Marić 1977, 102.

⁶ Марић 1959, 88.

⁷ Marić 1977, 102.

⁸ Marić 1959, 87-89; Marić 1977, 102.

⁹ Marić 1977, 102.

¹⁰ Нисмо у могућности да поједине дијелове материјала вежемо за одређену сахрану, што би указало на одређено раслојавање на основу пола, рода и старости.

Тај секундарни положај костију у тзв. гробу петог ратника није био поремећен рецентним ровом, тако да је З. Марић могао да констатује, на основу лобање, да се радило о сахрани мушкарца који је имао између 20 и 30 година. Гробни инвентар састојао се од четири бронзане двојне игле типа Iva, према класификацији Р. Васића¹¹, бронзане фибуле, типа *Нови Пазар*, фрагмента кривог ножа са конзервираним остацима тканине, илирске кациге, типа III A2-a, керамичког скифоса и двије посуда рађене руком¹².

Приликом ревизионих истраживања и антрополошке анализе З. Марић био је изненађен бројем сахрањених индивидуа, па је то вјероватно био разлог зашто је гроб петог ратника посматрао као сакундарни укуп са неке друге локације, а не из исте гробне јаме¹³.

Стилско-типолошка анализа покретног материјала представља основу за датовање гробова из Качња. Највећи дио очуваног материјала представља накит и функционални дијелови ношње. Оружје, било да се ради о примјерцима дефанзивног или офанзивног карактера, представља другу бројну скупину налаза. Керамика је заступљена бројним импортованим примјерцима. Најбољи показатељ страног утицаја у Качњу сигурно је потврђен постојањем луксузних импортованих предмета, о чему ће се у овом раду више говорити.

Анализа импортованих предмета

За старији хоризонт сахрањивања у Качњу веже се накит и функционални дијелови ношње који су аналогни са хоризонтом кнежевских гробова Нови Пазар-Атеница-Арарева громила, у периоду са краја 6. и прве половине 5. стољећа п.н.е. Тај хоризонт најбоље је представљен паром сребрних гривни. Гривне припадају типу *Мраморац* и искључиво су рађене од племенитих метала. Крајеви гривни завршавају се у облику змијских глава, док је тијело моделовано у облику широке дебеле траке која је подијељена на ребраста задебљања. Врат је украшен линеарним и кружним мотивима који имитирају крљушт змије, док су на глави истакнуте очи и рогић¹⁴. Орнаменти су рађени у техници урезивања и псеудогранулације¹⁵. Према типологији М. Гарашанина припадају варијанти б, гривни са преклопљеним крајевима

¹¹ Vasić 2003, 123.

¹² Marić 1959, 89.

¹³ Marić 1977, 102. Антрополошка анализа, на основу већег броја фрагмената остеолошког материјал, а показала је да се ради о најмање 11 сахрањених покојника. Старосна структура показује да се ради о једној дјечијој сахрани, двије индивидуе од око 20 година, те 8 индивидуа између 30 и 60 година живота (Микић 1977, 117). Ова драгоцјена анализа промијенила је првобитно тумачење о гробници у којој су похрањени остаци масакрираних илирских ратника (Marić 1959, 100; Parović-Pešikan 1964, 66).

¹⁴ Marić 1959, 92.

¹⁵ Marijan 2001, 90.

ма¹⁶. Сви примјерци гривни типа *a* и *b* представљају прилично уједначене стилске форме, што указује на једну регионалну радионичарску традицију¹⁷. Хронолошки представљају прилично хомогену групу накита која се јавља на централном Балкану у оквиру поморавског радионичарског круга током прве половине 5. стољећа. Гривне из Качња, према многим ауторима, представљају најзападнији до сада пронађени примјерак који је обликовањем форме и орнаментике најсличнији налазу из Мраморца и Крушевице, а који се датују између 480. и 460. године¹⁸.

Основу за датовање качањског примјерка омогућио је налаз гривне из Крушевице код Рашке¹⁹. Налазе, како се чини из женског уништеног гроба испод хумке, чинио је велики број накита од сребра, превенствено фибула типа Нови Пазар. Ближе датовање одређују и импортоване посуде за пиће, бронзана ојнохоа и керамички скифос. Бронзана ојнохоа представља имитацију керамичких црнофигуралних примјерака са наглашеним раменима, тип II према Бизлијевој класификацији, које су карактеристичне за атичку продукцију прве половине 5. стољећа²⁰. Скоро идентична ситуације евидентирана је на Косову и Метохији, гдје је у гробовима под хумком код Пећке бање пронађен богат накит и ратничка опрема²¹. Три илирске кациге ША1-а, пар мраморачких гривни, фибуле типа Нови Пазар, двојне игле IVa, керамички сет представљају добру аналогију за ближе датовање налаза из Качња²². Ову групу налаза А. Палавестра сврстао је у групу тзв. *мање изразитих кнежевских гробова*²³, што би одговарало нашем хоризонту ратничких гробова 5. стољећа.

Типолошки варијанте гривни *a* и *b*, са наспрамно постављеним или прекрштеним крајевима проналажене су на територији западне Србије, Поморавља и Косова. Највећи дио ове територије везан је за гласиначки културни комплекс. Сходно томе М. Гарашанин и Р. Васић претпоставили су да се ради о аутаријатском дијелу ношње²⁴. Аутаријатској популацији приписана је и читава група накита типа Мраморац. Луксузнији појасеви од злата и сребра за Р. Васића били су доказ о експанзији аутаријатских заједница према истоку, што је посвједочено и каснијим писаним изворима из 4. стољећа²⁵. Скромнији бронзани примјерци са Гласинца посматрани су као доказ о зачетку локалне радионичарске производње која ће свој врху-

¹⁶ Гарашанин 1996, 294.

¹⁷ Гарашанин 1996, 294.

¹⁸ Васић 1996, 16; Срејовић 2002, 288.

¹⁹ Срејовић 2002, 281.

²⁰ Срејовић 2002, 288.

²¹ Палавестра 1984, 23-24; Љуци 1988, 222-228; Blečić Kavur, Pravidur 2012, 50.

²² Паровић-Пешикан 1989/90, 194.

²³ Палавестра 1984, 24.

²⁴ Гарашанин 1996, 295; Васић 2004, 44.

²⁵ Васић 2004, 44.

нац доживјети током касније експанзије²⁶. Хронолошки посматрано бронзани накит типа *Мраморац* са Гласинца представља млађу варијанту истог, о чему свједоче налази из хумки XXI/1, IX/2, II/1 у Потпећинама, хумке I/1 у Крижевцу, затим налаза са Дебелог брда код Сарајева²⁷.

Понуђени су и други могући радионичарски центри за овај тип накита. Д. Срејовић дао је претпоставку о припадницима трибалске заједнице као носиоцима мраморачког накита и то првенствено на основу његове концентрације у Поморављу²⁸. Посљедњих неколико деценија пронађен је већи број мраморачких појасева и то искључиво у регији Поморавља, које М. Стојић такође интерпретира као производе трибалских заједница, али поједине примјерке из јужног басена Мораве доводи у везу са занатским утицајима из солунске регије²⁹.

З. Марић и М. Паровић-Пешикан нису улазили у расправу о њиховој етничкој атрибуцији, али нису искључивали могућност да су гривне рађене по грчким узорима³⁰. Мраморачким гривнама морфолошки су блиски примјерци са Халкидикија и Синдоса³¹. Македонски примјерци хронолошки представљају пар деценија старије примјерке датоване са краја 6. стољећа и рађене су искључиво од кованог лима³².

На основу интерпретације да је благо из Крушевице припадало угледној трибалки³³, као и, за сада, недостатак оружја међу налазима у Новом Пазару³⁴, можемо претпоставити да је и примјерак из Качња представљао дио женске ношње неке угледне чланице ове заједнице. Масивно и реалистично обликоване гривне биле су несумњиво најмаркантнији статусни и модни детаљ тог периода и окружења. Приказ змије углавном се доводи у везу са хтонском симболиком³⁵. Змија је повезана уз репродуктивни и витални циклус живота, дакле има апотропејску и профилактичку функцију³⁶.

Да ли појава сребрних гривни са крајевима моделованим у облику змијских глава из Качња говори о култу змије? А. Палавестра је навео за исти тип гривне из Новог Пазара да није имала никакву функцију у погребном ритуалу. Гривна је била дио личног накита покојника, а ако је постојала нека хтонска симболика, онда је она била повезана са покојником

²⁶ Гарашанин 1996, 295.

²⁷ Венас, Ћовић 1957, 20-21. Таб. XXXXII-XXXXIV, XXXVIII, ; Ћовић 1987, 626, 633.

²⁸ Срејовић 2002, 287.

²⁹ Стојић 2008, 89-90.

³⁰ Марић 1959, 98; Паровић-Пешикан 1964, 67.

³¹ Гарашанин 1996, 299.

³² Гарашанин 1996, 299.

³³ Срејовић 2002, 284.

³⁴ Васић 2007, 561.

³⁵ Стипчевић 1981, 47.

³⁶ Блеčić Kavur 2010, 227.

за живота³⁷. Међутим, кад је у питању примјерак гривне из Качња, могла би се истаћи његова улога у погребном ритуалу. Гривна је представљала дио личног накита угледне припаднице ове заједнице. Ријеч је о импортованом предмету који је доспио у Качањ путем трговине, церемонијалне размјене дарова или уласком жене у брачну заједницу. Статус који је имала у друштву за живота био је презентован и у погребној пракси. Могуће је, стога, да је њен статус на неки начин предодредио посмртну културну активност, те свакако и комбинацију њеног погребног инвентара.

Најзаступљенији дио импортованог накита представљају ћилибарске перле. У Качњу је пронађен доста велики број перли, тачније 1121 комад. Све оне су једноставних геометријских облика: кугласте, дугуљасте, биконичне, ромбоидне, ваљкасте и квадратасте. Поред најбројнијих перли аморфног облика, посебно се истичу два типа перли. Једне су грубо обликоване перле у облику мјешине или буле, тип 476 и д по класификацији А. Палавестре³⁸, којих је нађено укупно 5 комада. Други је тип изоловани примјерак дињасте перле³⁹. Овај тип перле карактеристичан је за луксузне гробне цјелине 6. и 5. стољећа.

Сл.1. Гривне типа Мраморац; 1: Качањ (МХ, фото: А. Јашаревић), 2: Крушевица (према: Срејовић 2002)

Хронолошки посматрано, најинтензивнија је трговина ћилибаром у периоду 6. и 5. стољећа. Перле као и фигурине широко су распрострањене у оквиру гласиначког културног комплекса. Украшавање, живих као и покојника, са ћилибарским нискама било је неизоставно⁴⁰. Иако се Качањ посма-

³⁷ Палавестра 1984, 85.

³⁸ Palavestra 1993, 130, 208.

³⁹ Palavestra 1993, 208-210.

⁴⁰ Palavestra 1993, 278.

трао као локалитет на периферији гласиначке културе,⁴¹ припадници ове заједнице сигурно нису били дио никакве периферије, бар се тако вјероватно нису идентификовали. Они су се налазили на важном комуникацијском правцу и активно су учествовали, између осталог, и у трговини ћилибаром, који је био неизоставан модни и статусни детаљ тог периода. Није искључена ни могућност да је управо Качањ током прве половине 5. стољећа представљао и једну врсту редистрибутивног центра за овај тип накита. Број ћилибарских перли са осталих локалитета у источној Херцеговини је релативно скроман у поређењу са налазима из Качња. Мањи број ћилибарских перли евидентиран је у гробним налазима у Плани, Ждријеловићима и Грудинама код Љубомира, што одговара истом хоризонту сахрањивања из прве половине 5. стољећа⁴². Проучавање праисторијског ћилибара и његове концентрације на централном Балкану указује да је на том подручју постојала жива размјена са Медитераном, што опет говори о економској и културној снази локалних заједница које су биле у корак са тим изазовима⁴³.

Поред далеко бројнијих и разноврснијих примјерака ћилибарских перли пронађен је и мањи корпус стаклених перли⁴⁴. Укупно је пронађено 24 примјерка, типолошки доста различитих. Хронолошки, најосјетљивије су наребрене тзв. дињасте перле, које се ријетко срећу на централнобалканском простору. За њихово ближе хронолошко датовање важно је споменути налаз ниске од стаклених наребрих перли из кнежевског гроба у Атеници, са краја 6. и почетка 5. стољећа⁴⁵. Типски иста перла евидентирана је и међу луксузним гробним инвентаром из хумке IV/1 у Потпећинама на Гласинцу. Перла је била дио ниске од ћилибарских перли и са осталим дијеловима накита датује се у прву половину 5. стољећа⁴⁶. Истом хоризонту типолошки и хронолошки одговара и налаз перле из неког од ратничких гробова у Кличеву код Никшића⁴⁷, док су далеко бројније међу сахрањеним покојницима на комплексу некропола у Доњој долини⁴⁸. Хронолошки истовремене су и биконичне и обле перле, које се такође на основу сличних налаза из Плане, Стона и Илијака на Гласинцу датују у прву половину 5. стољећа⁴⁹.

Најмлађи тип функционалних дијелова ношње презентован је фибулом средњолатенске схеме и паром сребрних хеленистичких наушница. Наушнице припадају хеленистичком типу тзв. *антропоморфног типа*. Прилично скромне израде, тијело наушнице формирано је од тордиране

⁴¹ Čović 1987, 633.

⁴² Marijan 2001, 92.

⁴³ Palavestra 2006, 63.

⁴⁴ Марић 1977, 107-108.

⁴⁵ Палавестра 1984, 47.

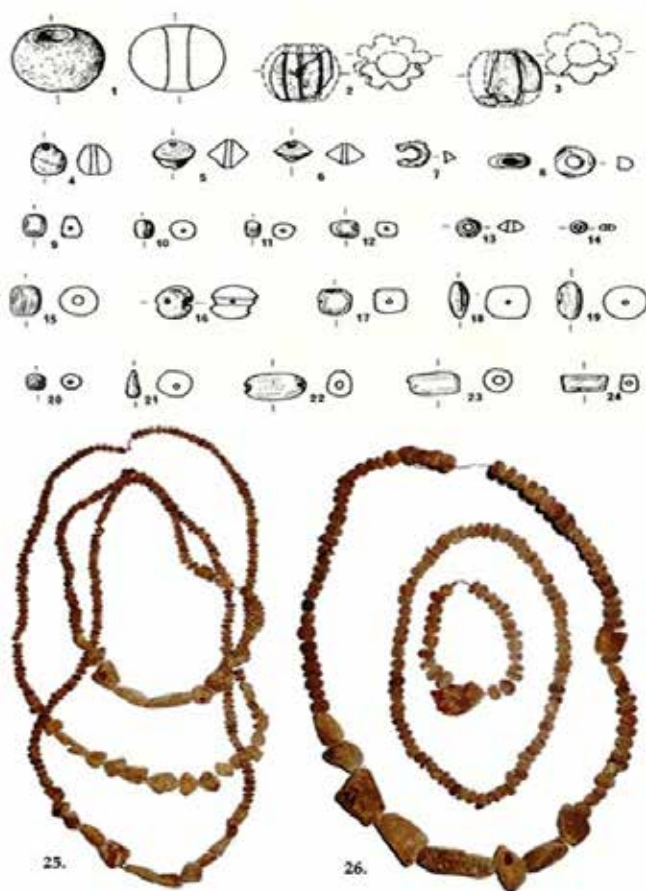
⁴⁶ Marić 1959, 94; Čović 1987, 627.

⁴⁷ Жижич 1979, 211.

⁴⁸ Marić 1964, 40.

⁴⁹ Marić 1977, 110; Čović 1987, 632; Marijan 2001, 92.

сребрне жице, док је у тубасти доњи дио уметнута главица од црне масе⁵⁰. Аналогије за овај тип накита доста су бројне на илирској територији. У највећем броју случајева ријеч је о луксузним примјерцима рађеним од злата у техници филиграна, псевдогранулације и резбарења са уметањем тзв. негроидне главе од тамног стакла, ћилибара или полудрагог камена⁵¹. Представљају карактеристичне производе златарских радионица хеленистичког културног круга од 3. до 1. стољећа. Најранији примјерци јављају са у континенталној Грчкој и колонијалним радионицама Куме и Еритрије. Као потенцијалне златарске центре, за примјерке пронађене на некрополи у Будви, Д. Рендић-Миочевић издваја колонијалне центре у Великој Грчкој или хеленистичке центре у Македонији⁵².

2. Перле од стакла и ћилибара из Качња; 1-24 (према Марић 1977), 25-26 (МХ, фото: А. Јашаревић)

⁵⁰ Марић 1977, 107.

⁵¹ Bitrakova Grozdanova, Malenko 1997, 4.

⁵² Rendić-Miočević 1959, 36.

Бројни примјерци у охридској регији иду у прилог убикацији једног таквог радионичарског центра на македонској територији. Налази из Дирахија, Будве и Фојнике не искључују ни могућност постојања истих тих центара на простору Илирије⁵³. Налази наушница из Будве и Горице нису довољни за прецизније хронолошко датовање. Најближе паралеле представљају примјерци са некрополе у Вељим Лединама код Гостиља. У једном од најбогатијих гробова 122, поред осталог доста луксузног накита, пронађен је и пар златних наушница⁵⁴. Читаву украшене представљају налази сребрних наушница из Горице⁵⁵. Главице од тамног стакла рађене су у истом маниру, док је тијело раскошније украшено у техници филиграна и псеудогранулације⁵⁶. Услови проналаска качањског примјерка такође не дозвољавају прецизније хронолошко датовање, него их оквирно смјештамо у 2. стољеће.

Најбројнија скупина импортованог материјала презентована је дијеловима сетова за пиће. Најочуванији примјерци су импортовани врчеви за вино. Укупно су пронађена четири примјерка од којих су у потпуности реконструисана три. На посудама се не могу примијетити трагови употребе, што је аутора ископавања навело на закључак да су посуде које су положене у гроб биле нове и неупотребљиване⁵⁷.

Цијеле површине посуде, осим дна, биле су пресвучене фирнисом у два слоја, доњи слој рађен у свијетлосмеђој боји, док је горњи рађен у црносмеђем премазу.⁵⁸ У периоду публиковања нису биле познате аналогije за овај тип керамике у ближој околини тако да је З. Марић, оправдано, примјерке сматрао атичким импортом са краја 6. и почетка 5. стољећа.

Сл. 4. *Ојнохое из Качња* (МХ, фото: А. Јашаревић)

⁵³ Bitrakova Grozdanova, Malenko 1997, 15.

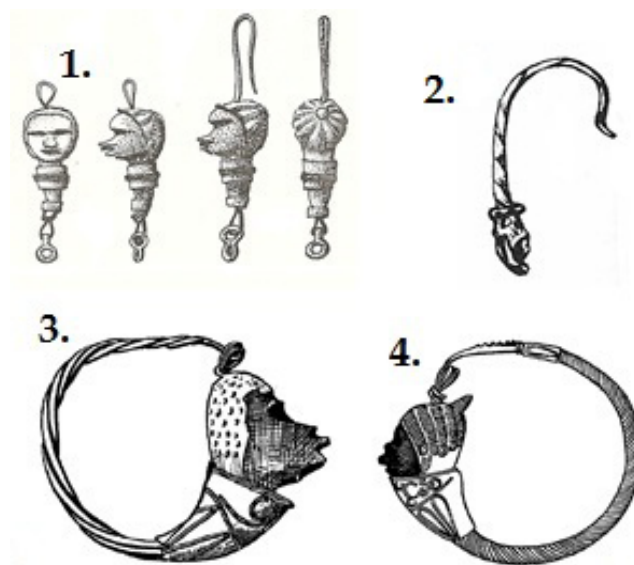
⁵⁴ Баслер 1969, 42. М Живковић приликом касније анализе златне огрлице из поменутог гроба указала је да се не ради о наушницама већ о примјерцима за закопчавање огрлице (Živković 1996: 224).

⁵⁵ Truhelka 1899, 390-391. Sl.109-110.

⁵⁶ Truhelka 1899, 391.

⁵⁷ Marić 1959, 95.

⁵⁸ Marić 1959, 95.

Сл.3. Хеленистичке наушнице; 1: Гостиљ (према Basler 1969), 2: Качањ (према Marić 1977), 3: Босна, непознато налазиште (према Rendić-Miočević 1959), 4: Требениште (према Rendić-Miočević 1959).

У литератури се још јављају и под називом пехари, ојнохое или тестери. Сви примјерци спадају у категорију тзв. *фидијевских врчева*⁵⁹, које карактерише конкавни кратки врат, кратка дршка која не прелази обод и са вертикалним моделованим и/или бојеним ребрима на трбуху. Овај тип посуде био је веома популаран у Атини током друге половине 5. стољећа⁶⁰. Врчеви истог типа са здепастијим трбухом јављају се крајем 5. стољећа, као што је примјерак из хумке I/1 у Грудинама код Љубомира⁶¹. Најранији примјерци овога типа јављају се у Лаконији, док су атички примјерци 5. стољећа највјероватније своје узоримали у металним посудама⁶². Примјерке из Читлука и Башове могила у Дуванлију М. Паровић-Пешикан датије у другу половину 5. стољећа као атичке занатске производе⁶³.

⁵⁹ (Sparkes, Talcott, Richter 1970, 72).

⁶⁰ Sparkes, Talcott, Richter 1970a, 70-72; 1970: Fig. 3., plate 11.

⁶¹ Atanacković- Salčić 1977: 24.

⁶² Sparkes, Talcott, Richter 1970a, 72-73.

⁶³ Паровић-Пешикан 1964, 29.

Иако је Атина током 5. стољећа била водећи центар у производњи и дистрибуцији ове врсте керамике, ту улогу крајем истог стољећа преузимају апулске радионице, чију ће традицију наставити и домаће колонијалне радионице Исе и Фароса током 4. стољећа⁶⁴.

Исте колонијалне радионице покушаће имитирати сјајни црни метални премаз атичких посуда, али он у већини случајева није ни црн ни сјајан. Боје на имитираним посудама могу варирати од тамносиве, преко црвенкастосмеђе и зеленкасте до мат боје⁶⁵. Из Врањева Села код Неума међу бројном импортованом керамиком највјероватније да се налази и један примјерак овога врча⁶⁶. Поријекло одређеног керамичког симпозијастичког посуђа из Врањева Села као и вјероватно и из осталих дијелова Херцеговине према М. Блечић Кавур и И. Миличевић-Цапек, треба тражити међу сјеверногрчким радионицама, највјероватније у Епиру и у Македонији. У Додони и Вици јављају се специјализоване радионице које успјешно имитирају атичку и коринтску керамику. Ти центри највјероватније да су постали главни дистрибутери за западни Балкан током 5. стољећа, управо преко простора Илирије⁶⁷.

Скифоси спадају међу омиљену форму импортоване керамике од стране илирских заједница. Ниједан скифос из Качња није било могуће у потпуности реконструисати. Сви фрагменти припадају дијеловима од најмање двије посуде, рађене од добро пречишћене и печене глине. Цјеле површине посуда биле су пресвучене сјајном црно-смеђом бојом⁶⁸. Дјелимична реконструкција једног скифоса показала је да се ради о типу Б, варијанти глаукс скифоса (*glauks skyphos*), по Бизлијевој класификацији. Карактеристична је форма са мотивом сове и палмете. Орнаментика је изведена преко основне боје у црвенофигуралној техници⁶⁹. Најранији типови скифоса типа Б јављају се крајем 6. стољећа, док је глаукс варијанта широко распрострањена од средине 5. стољећа⁷⁰. Качањски примјерак датован је такође у другу половину 5. стољећа и представља најмлађи примјерак из керамичког сета. Скоро идентичан качањском примјерку је скифос из Читлука, који такође припада црвенофигуралној варијанти глаукс скифоса, датован у другу половину 5. стољећа и припада етрурско-кампанској имитацији атичких примјерака⁷¹.

Групи херцеговачких скифоса припадају три минијатурна примјерка

⁶⁴ Miše 2005, 31.

⁶⁵ Miše 2005: 29-30.

⁶⁶ Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011, 67.

⁶⁷ Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011, 70.

⁶⁸ Marić 1959, 95; Marić 1977, 103.

⁶⁹ Marić 1959, 95; Parović-Pešikan 1964, 67; Sparkes, Talcott, Richter 1970a, 86-87.

⁷⁰ Sparkes, Talcott, Richter 1970a, 86-87; 1970: Fig. 4; Е. Телеага качањски глаукс скифоса датује у средину 5. стољећа (Teleaga 2008, 308-309.).

⁷¹ Parović-Pešikan 1985/86, 40-41.

из Грудина код Љубомира, од којих онај из гробнице I/2 такође има мотиве палмете и припада групи атичких скифоса са косим дршкама⁷².

Сл.5. Ојнохое; 1: Качањ (према Marić 1977), 2: Олимпија, 3-4: Грудине-Љубомир (Atanacković- Salčić 1977), 5: Башова могила, 6: Читлуци (Фиала 1892)

Овој групи скифоса са косим дршкама припада и примјерак из хумке V из Хрустоваче на Гласинцу⁷³. Од бројних импортованих уломака керамике из Плане, само је један минијатурни скифос у потпуности очуван, који је Ћ. Трухелка оправдано још почетком 20. стољећа приписао грчком поријеклу⁷⁴. Последњи скифос из ове групе раноимпортованих посуда у Херцеговини је црнофирнисани скифос из Радимље. Б. Маријан приписао га је групи коринтских скифоса, произвођеним у атичким радионицама 5. и 4. стољећа⁷⁵. За неки од ових типова није искључено ни њихово јужноиталско поријекло⁷⁶.

Један од интересантнијих налаза је тзв. посуда са црним орнаментима како је З. Марић назвао приликом првих ископавања, када су пронађена укупно четири фрагмента са сликаним мотивима бршљена и S орнаментима⁷⁷. Приликом ревизионих ископавања пронађено је још десет фрагмената исте посуде тако да је било могуће урадити дјелимичну

⁷² Atanacković-Salčić 1977, 26-27.

⁷³ Паровић-Пешикан 1960, 32.

⁷⁴ Truhelka 1901, 11.

⁷⁵ Маријан 2001, 95.

⁷⁶ Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011, 67.

⁷⁷ Marić 1959, 96; Sl. 16.1.

реконструкцију посуде. Посуда припада типу ојнохое, класичном представнику црнофигуралне керамике са краја 6. и током 5. стољећа⁷⁸. Читава површина посуде и унутрашњи дијелови кљуна изливника били су премазани црним фирнисом, једино дршка није фирнисана, како се чини. Орнамент у облику бршљанове лозице и S мотива био је сликан на основној боји одмах испод рамена и допире дубоко у доњи дио посуде⁷⁹. Ојнохоа припада варијанти 1, према Бизлијевој класификацији, ојнохое са отсјеченим вратом (*offset neck*) и тролисним отвором, уобичајеним за 5. стољеће⁸⁰. За овај тип карактеристична је и завијена дршка која надвисује обод⁸¹. Карактеристика качањског примјерка је издужено вретенасто тијело које се завршава прстенастом ножицом. Ојнохое су као дио керамичког сета евидентирани још на споменутом локалитету у Врањеви Селу код Неума. Врч припада нешто другачијем типу *oinochoa prochous*, датован је у прву половину 5. стољећа као производ сјеверногрчких радионица⁸². За сличан тип бронзане ојнохое из Радимље са приличном сигурношћу утврђено је да припада групи производа рађеној по традицији коринтских занатских центара⁸³.

Хидрије из Качња заступљене су са најмање два примјерка. На основу већег броја фрагмената било је могуће извршити реконструкцију само једне посуде. Цијела површина била је премазана црним фирнисом. Иако нису сачуване, највјероватније да је посуда имала и двије кратке хоризонталне дршке на трбуху. Значајно да је глина након печења добила блиједицрвенкасту боју, а не бијелосмеђу, какву имају све остале посуде из Качња⁸⁴. Ово се може објаснити различитим поријеклом њене израде. Због својих мањих димензија вјероватно да је прије служила за точење вина, него за воду. Датована је као и остали дијелови керамичког сета у 5. стољеће⁸⁵.

Основне двије групе хидрија према Бизлијевој класификацији су хидрије са отсјеченим вратом (*offset neck*) и вретенастим тијелом, и трбушасте са три дршке. Оба типа позната су и још под називом *калпис*. Качањски примјерак припада највјероватније првој групи, али нема

карактеристичну вретенасту форму. Треба напоменути да се хидрије на Атинској агори у већем броју јављају тек крајем 5. стољећа⁸⁶, што иде у

⁷⁸ Marić 1959, 96; Marić 1977, 104-105; Parović-Pešikan 1964, 67.

⁷⁹ Marić 1977, 105.

⁸⁰ http://www2.ocn.ne.jp/~greekart/vase/s_jug.html#oinochoe_1; 25.12. 2012.

⁸¹ Sparkes, Talcott, Richter 1970a, 58-59.

⁸² Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011, 67-69.

⁸³ Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011, 69.

⁸⁴ Marić 1977, 105.

⁸⁵ Marić 1959, 96; Parović-Pešikan 1964, 67.

⁸⁶ Sparkes, Talcott, Richter 1970a, 53.

прилог тези да поријекло импортоване керамичке робе треба тражити међу сјеверногрчким радионицама. Ово мишљење заступала је и М. Паровић-Пешикан када је за импортовану керамику из кнежевске хумке у Пећкој Бањи сматрала да су њихове могуће производне радионице колонијални центри са источне обале Јадрана⁸⁷.

Међу качањским примјерцима евидентирана је и минијатурна посуда коју је З. Марић сврстао у категорију скифоса⁸⁸. Ова посуда спада у посебан тип, тзв. *Болсал*, према Бизлијевој класификацији. Облик је дубље или плиће здјеле са двије хоризонталне дршке. Читава површина премазана је црним фирнисом. Качањски примјерак спада у ранију варијанту из друге половине 5. стољећа. Током 4. стољећа углавном се јављају болсали са печатним мотивима, форма је широко произвођена у италским радионицама⁸⁹.

Поред ових дјелимично реконструисаних посуда пронађено је и неколико десетина фрагмената за које није била могућа прецизна реконструкција. Сви они припадају фирнисаним посудама, производима карактеристичним за 5. стољеће⁹⁰.

Сл.6. Дијелови керамичког импортованог сета из Качња (цртежи М. Петронић 2011)

⁸⁷ Паровић-Пешикан 1989/90, 192.

⁸⁸ Marić 1959, 95; Sl. 16.3.

⁸⁹ Sparkes, Talcott, Richter 1970a, 107; 1970, Fig. 6., plate 24.

⁹⁰ Marić 1959, 96; Marić 1977, 105.

Импорт регионалног карактера најбоље је репрезентован крстоликом појасном копчом. Појасна копча има облик правилне кружнице са уписаним рачвастим крстом. Пречник копче је 5 цм. Рађена је од бронзе у техници ажурирања⁹¹. Ливење је изведено у једнодјелном калупу тако да је доња страна била равна, док је горња била заобљена. Једино оштећење је са десне стране на мјесту гдје су се налазиле трн-копче. С обзиром да је пронађена ван гробног мјеста у одбаченој земљи, неопходно је ради успостављања хронолошког оквира обратити пажњу на копче истог типа из сусједних регија. Иако нису бројне, постоје изравне и поуздане аналогije. Најстарији примјерци за које имамо поуздане доказе о њиховој временској употреби потичу са јаподског подручја. Копча из гроба 51. са некрополе Прозор код Оточца на основу пратећег материјала датована је у прву половину 7. стољећа⁹². Појасна копча из Врепча пронађена је такође у хоризонту гробова 7. стољећа⁹³. Најсјевернији примјерак овог типа копче потиче са некрополе у Дугој Гори код Огулина. Некропола под земљаним хумкама дијелом је била девастирана, док су током 1958. године истражена четири тумула⁹⁴. Копча је пронађена у хумци III/1, у висини карлице покојника. За датовање саме копче важан је налаз фибуле гласиначког типа⁹⁵. Овај тип фибуле карактеристичан је дио ношње из 7. стољећа⁹⁶.

На подручју које се културно-историјски доводи у везу са либурнском културом пронађена су четири примјерка. Сви припадају пар деценија млађим гробним цјелинама од оних на јаподском и кордунском подручју. У гробу 10 на некрополи у Драгишићу код Шибеника пронађена је копча са разноврсним гробним инвентаром карактеристичним за либурнску културу старијег гвозденог доба. За ближе датовање треба споменути фибулу типа Башка која је карактеристичан дио ношње из прве половине 6. стољећа⁹⁷. Друга копча потиче из гробне цјелине 88 са некрополе у Нину. Датовање цјелине омогућено је првенствено налазом импортоване змијолике пиценске фибуле које се такође на подручју Далмације датују у прву половину 6. стољећа.⁹⁸ Трећи примјерак откривен је током систематских истраживања регије Затон код Нина. Копча је пронађена у хумци 6/16.⁹⁹ Датовање гробне цјелине са копчом омогућено је налазом ране фибуле типа Башка, што

⁹¹ Marić 1959, 94.

⁹² Drechsler-Bižić 1973, 9-10.

⁹³ Drechsler-Bižić 1958, 47.

⁹⁴ Balen-Letunić 1985, 45.

⁹⁵ Ријеч је о двоветљастој фибули са глатким луком, за детаљнију информацију погледати код R. Vasića, 1999, 55-56.

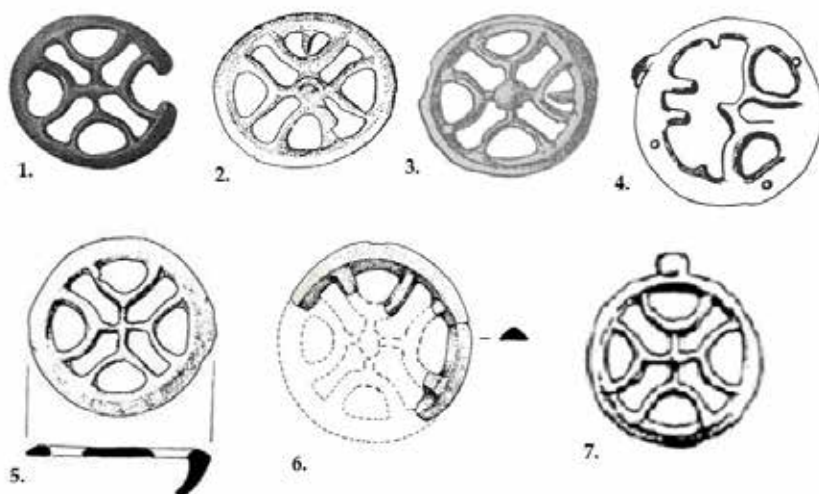
⁹⁶ Balen-Letunić 1985, 52.

⁹⁷ Blečić Kavur 2010, 191-192.

⁹⁸ Blečić Kavur 2010, 196.

⁹⁹ Batović 1985, 34-35.

се датује од краја 7. до прве половине 6. стољећа¹⁰⁰. Копча из Брибира представља случајни налаз без ближих података о контексту¹⁰¹. Посљедњи примјерак копче, уједно и једини који потиче са делматског подручја, пронађен је у Отишићу код Сиња¹⁰². Копча припада групи случајних налаза и највјероватније да потиче из неке од девастираних гробова из Отишића. Крстолику копчу Ш. Батовић датује у 4. фазу развоја делматске културне групе старијег гвозденог доба¹⁰³. Све копче пронађене у гробним цјелинама показују датовање од прве половине 7. стољећа до краја 6. стољећа. Међутим, остаје отворено питање поријекла копче из Качња. Географски удаљена од концентрације копчи на западу, несумњиво да је представљала импорт са неке од ових територија. Сходно томе да на широј регији источне Херцеговине постоје одређени елементи материјалне културе који своје узорје имају међу делматским материјалом старијег гвозденог доба, копчу из Качња треба посматрати као импорт са или чак и изван територије Либурна па и Делмата. Качањски примјерак највјероватније да припада хоризонту са краја 6. или почетка 5. стољећа. Извјесно је да је покојник био један од најраније сахрањених на овој локацији.

Сл.7. Крстолике појасне копче: 1; Качањ (према Марић 1959), 2; Отишић (према Маровић 1984), 3; Дуга Гора (према Balen-Letunić 1985), 4; Вребац (према Drechsler-Bižić 1958), 5; Драгишић (према Blečić Kavur 2010), 6; Оточас (према Drechsler-Bižić 1973), 7; Нин (према Blečić Kavur 2010)

¹⁰⁰ Blečić Kavur 2010, 189-191.

¹⁰¹ Batović 1981, 124.

¹⁰² Marović 1984, 56.

¹⁰³ Batović 1985/86, 33.

Војна опрема представља категорију налаза по којој је Качањ широко познат у стручној литератури. То се првенствено односи на бројност дефанзивног наоружања тј. илирских кацига. Међу сахрањеним покојницима пронађено је најмање 6 кацига, што представља највећу концентрацију кацига пронађеној у једној гробној јами. По својим морфолошким, стилским и технолошким одликама спадају у типове најра-спростарјенијих скупина кацига, типа IIIA1-a и IIIA2-a, према класификацији Б. Тержана ¹⁰⁴.

Првој групи кацига типа IIIA1-a припадају два очувана примјерка и фрагменти треће кациге, који су пронађени приликом ревизионих истраживања. Другом типу IIIA2-a припадају три примјерка са већим или мањим оштећењима¹⁰⁵.

Кацига бр.1 (сл.8.1a-1б)

Спада у најочуванији примјерак. Мања оштећења су видљива на калоти, врховима парагнатида, те штитнику за врат, углавном настала због корозије. Ушице од перјанице изнад штитника за врат дјелимично су очуване само при бази. У техничком смислу то је прилично добар рад, кацига масивно ливена и тежа од осталих, али је задржала елегантну форму која прати облик главе ратника. Парагнатиде су уже и издуженије. Као и код осталих кацига из ове групе моделована трака са правим заковицама прати руб цијеле површине кациге.

Кацига бр. 2 (сл.8.2a-2б)

Представља слабије очуван примјерак, али било је довољно очуваних фрагмената за прецизну реконструкцију и класификацију у типу IIIA1-a. Највећа оштећења била су на калоти и затиљачном дјелу. На калоти успјешно је реконструисано лежиште за перјаницу, ексер са предња страни није очуван, али је очувана ушица изнад штитника за врат о коју се качила перјаница. У потпуности недостаје штитник за врат који је одломљен приликом рецентног вађења из јаме, неколико фрагмената пронађено је при ревизионим истраживањима, али сам штитник није реконструисан приликом конзервације. У техничком смислу представља производ или друге радионице или другог мајстора, јер је уочљива разлика између ове и претходне кациге. Карактеристично је да су парагнатиде уже и шире.

Кацига бр.3 (сл.8.3)

Приликом ревизионих истраживања откривена су само четири рубна

¹⁰⁴ Teržan 1995, 115; Blečić Kavur, Pravidur 2012.

¹⁰⁵ Marić 1959, 89-90; Marić 1977, 106-107.

дијела кациге са правим заковицама¹⁰⁶. Највећи фрагмент означен бројем 5 представља дио десне парагнатице највјероватније типа III A1-a. Остали фрагменти представљају рубне дијелове кациге. Иако су лошије очувани, уочава се разлика између њих и највећег фрагмента, што може да укаже на могућност и постојања седмог примјерка илирске кациге.

Кацига бр. 4 (сл.9.1а-1б)

Припада касној нараспростарањенијој варијанти илирских кацига типа IIIA2-a. Уједно, ово је и најочуванији примјерак из ове групе. Кацига има мања оштећења на десној страни калоте, највјероватније настала услед притиска земље и камена у гробној јами. На десној парагнатици уочљив је прелом који је саниран приликом конзервације. Цијелом рубном површином кацигу прати моделована трака са имитираним орнаменталним заковицама, које су плитко, рељефно истакнуте. Ливење, искуцавање, жигосање и урезивање је у техничком смислу изведено веома квалитетно тако да је читава кацига добила елегантну форму. Нема оштећења која би указала да је дуго кориштена у сукобима и највјероватније да је послје производње веома брзо била и похрањена са покојником.

Кацига бр. 5 (сл.9.2а-2б)

Најоштећенија из ове групе кацига, пронађена у гробу тзв. *петог ратника*. У потпуности је била фрагментована, највећа оштећења била су на калоти и дијеловима око штитника за врат. Недостају дијелови врха десне парагнатице. Реконструисана су лежишта и ексер за перјаницу, док недостаје ушица изнад штитника за врат. Бочни усјеци парагнатице формирају дубок усјек, којег такође прати моделована трака са имитираним заковицама.

Кацига бр. 6 (сл.9.3а-3б)

Највећа оштећења на овом примјерку видљива су на калоти, скоро цијелом површином. Недостају врхови парагнатице и дијелови штитника за врат. Реконструисана је калота са пластично моделованим ребрима и плитко урезаним линијама. Очуван је ексер и ушица за причвршћивање перјанице. Кацига је као и остале имала цијелом површином моделовану траку са имитираним заковицама, које су на овом примјерку слабо видљиве.

Највећа концентрација кацига типа IIIA1 је на територији јужног Јадрана и западног Балкана, посебно уз источну и јужну обалу Јадрана и његовог залеђа¹⁰⁷. Већином се датују од половине 6. до краја 5. стољећа¹⁰⁸. Њихова главна карактеристика је наглашена пластично моделована трака са заковицама, које су посебно ливене и убациване у изрезане кружнице. Најближе су паралеле између качањских кацига типа IIIA1-a и кацига из

¹⁰⁶ Marić 1977, 106-107.

¹⁰⁷ Blečić Kavur, Pravidur 2012, 45-46.

¹⁰⁸ Blečić 2007, 104; Vasić 2010a, 40.

Пећке бање¹⁰⁹ и Ражане¹¹⁰ са којима су највјероватније и истовремене. Овој групи могу се придружити и примјерци са удаљених територија, као што су кацига из хумке VII/19 на Капитељској њиви у Новом Месту¹¹¹ и кацига из акваторија Белог на сјеверу острва Цреса¹¹², те примјерци из Требеништа и гробнице 1 са Горне порте у Охриду¹¹³. Посебну пажњу привлаче и примјерци из светилишта Олимпије и уломци парагнатида из Истмије¹¹⁴. Овој групи такође припадају и уломци кацига из Камењаче, у Брези, и Сиску¹¹⁵.

Далеко већу концентрацију на западном Балкану чине кациге типа III A2-а. Са подручја Босне и Херцеговине потиче 31 примјерак кацига овога типа¹¹⁶. Њихова употреба широко је распрострањена од југа Грчке до Трансилваније и Посавине на сјеверу. Највећа концентрација је управо на простору Далмације и њеног херцеговачког залеђа као и Македоније¹¹⁷. Управо ова концентрација указује на могућност локалне производње. Качањски примјерци типолошки а највјероватније и хронолошки најсроднији су осталим херцеговачким примјерцима. Примјерци из ратничких гробова у Плани¹¹⁸, који су територијално и најближи, затим налази из Врањева Села код Неума¹¹⁹, Стоца, Присојске градине код Дриновца, Груда, Радишића код Љубушког, Црвенице код Дувна¹²⁰. Такође у ову групу сродних налаза спадају и примјерци са источне јадранске обале: Будве, Цавтата, Имотског, Лабина и Вичје луке¹²¹. Стилски и морфолошки ова форма није везана искључиво за једну регију о чему свједоче примјерци из Капитељске њиве у Словенији¹²², Сремске Митровице и Трстеника у Србији, Гоштавата и Окне Муресулуиа у Румунији¹²³. Највећи број познат је из гробног контекста, док су далеко рјеђи примјерци из насеља. Изузетак представља примјерак са Присојске градине код Дриновца, као и кацига из Ошанића која стилски одудара од ове групе са својим здепастим парагнатидама.¹²⁴ Све кациге датоване су махом у

¹⁰⁹ Blečić Kavur, Pravidur 2012, 50.

¹¹⁰ Blečić Kavur, Pravidur 2012, 50.

¹¹¹ Blečić Kavur, Pravidur 2012, 50.

¹¹² Блечић 2007, 74-78.

¹¹³ Blečić Kavur, Pravidur 2012, 50.

¹¹⁴ Blečić Kavur, Pravidur 2012, 51.

¹¹⁵ Blečić Kavur, Pravidur 2012, 65.; Vasić 2010a, 40.

¹¹⁶ Blečić Kavur, Pravidur 2012, 63-64.

¹¹⁷ Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011, 60; Kavur, Pravidur!!!!

¹¹⁸ Truhelka 1901, 4.

¹¹⁹ Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011, 42.

¹²⁰ Bojanovski 1967, 184.

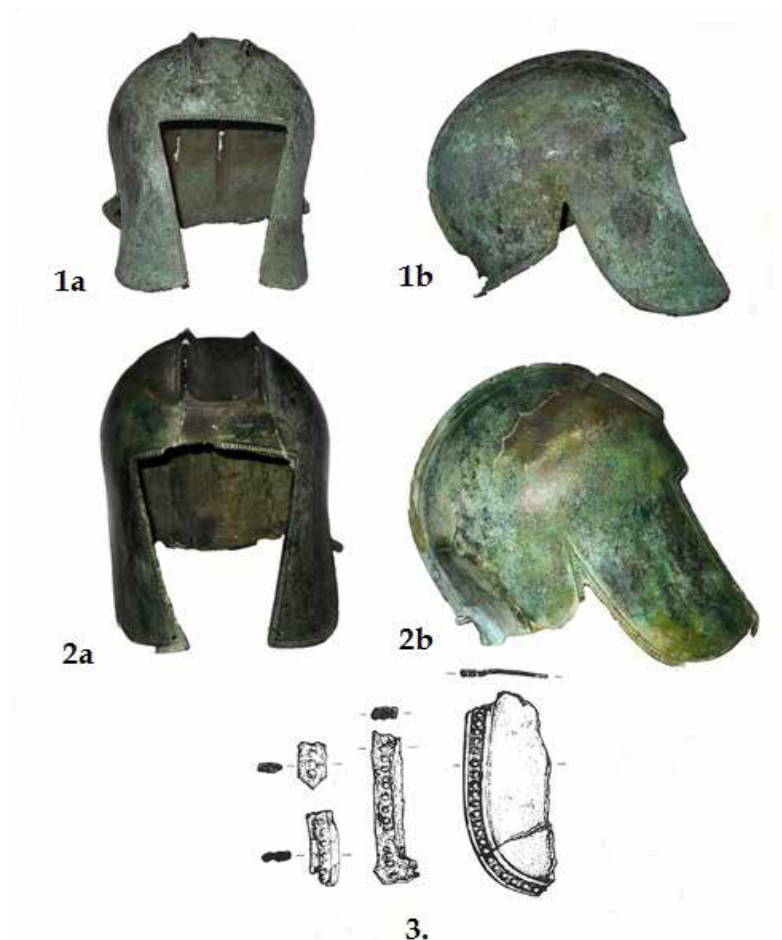
¹²¹ Marović, Nikolanci 1968/69.

¹²² Blečić Kavur, Pravidur 2012, 50.

¹²³ Blečić Kavur, Pravidur 2012, 50.

¹²⁴ Blečić Kavur, Pravidur 2012, 69.

5. стољеће, рјеђе почетком 4. стољећа¹²⁵. Р. Васић је посебно нагласио важну чињеницу да кациге типа ША1-а нису одмах престале да се производе, чим се појавио нови тип ША2-а, него је процес био спор и да су вјероватно дуже вријеме истовремено кориштене. Заправо неке велике техничке разлике и нема, а ако их има, оне су више стилске природе¹²⁶. За хронолошко датовање качањских примјерака најбољи ослонац пружају налази из ратничких гробова у Врањеви Селу. Поред оружја, бројан симозијастички сет гробни цјелину датује у прву половину 5. стољећа. Истом хоризонту ратничких гробова припадају и налази из Плана¹²⁷.

Сл. 8. Илирске кациге из Качња: 1-2 (МХ, фото: А. Јашаревић), 3 (према Марић 1977)

¹²⁵ Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011, 61.

¹²⁶ Vasić 2010a: 40

¹²⁷ Truhelka 1901, 13; Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011, 61; Blečić Kavur, Pravidur 2012, 64.

Сл. 9. Илирске кациге из Качња; 1-3 (МХ, фото: А. Јашаревић)

Регионални контекст

Богатство и разноврсност импортованих налаза материјалне културе из гробне јаме у Качњу указује да је на том простору у доба старијег гвозденог доба већ формиран слој илирске ратничке аристократије. Просперитет заједнице зависио је од способности њених чланова у трговини, ратовању, пљачки али и осталим друштвеним активностима. То богатство јасно је изражено путем прилагања богатих дарова покојницима, предметима који указују на повезаност са медитеранским свијетом и сусједним регијама.¹ Појава предмета који нису евидентирани или нису карактеристика за ову или сусједне крајеве могу бити, како је А. Палавестра навео за кнежевске гробове, резултат културног, етничког и хронолошког карактера или је пак ријеч о индивидуалним карактеристикама, склоностима и могућностима појединаца.²

Генерално посматрано сахрањивање у Качњу обавља се крајем 4. и кроз 5. фазу гвозденог доба источнохерцеговачке и јужнодалматинске регије према хронологији Б. Маријана³. Најранији хоризонт, оно што је карактеристика Качња, указује на регионалне везе са западном Србијом и тзв. *хоризонтом кнежевских гробова*. То је, како смо показали, изражено постојањем гривни типа *Мраморац* које су налажене искључиво у богатим гробовима те регије, затим сребрне фибуле типа *Нови Пазар*⁴, које могу представљати и имитацију луксузнијих примјерака из кнежевских гробова. Ове фибуле, било да се ради о раној фази, са навојем, или каснијој, са шарниром, биле су омиљени дио ношње припадника херцеговачких племена старијег гвозденог доба⁵.

Несумњиво налази материјалне културе из Качња указују на одређену сличност са гласиначким културним кругом. Ово је првенствено условљено трговином и размјеном као и осталим друштвеним интеракцијама, као што су међуплеменски сукоби и савези или брачне везе. Сличност у материјалу првенствено се односи на накит и функционалне дијелове одјеће. Доста бројне фибуле типа Арарева громила, ћилибарске перле, затим накит од искуцаног и пунктираног лима, двојне игле и једноставне лучне фибуле указују на повезаност становника гласиначке висоравни са својим истовременицима на простору Херцеговине⁶. То је доста изражено на локалитетима у сјеверној Херцеговини који културолошки гравитирају ка гласиначком подручју као што су Пржине код Гацка и Моско код Билеће

¹ Marić 1959, 99.

² Палавестра 1984, 87.

³ Marijan 2001, 147.

⁴ Marić 1977, 110; Marijan 2001, 90.

⁵ Marijan 2001, 87, За детаљнији преглед фибула овога типа у Херцеговини погледати рад Blečić Kavur, Miličević-Sapek 2011, 42-43.

⁶ Васић 1996, 19.

који се уклапају у већ познату слику гробова тог периода⁷.

Можда најбоља појава која отсликава оно што је К. Кристијансен дефинисао као новим културним нормама у поглаварству, јесте појава импортованих или имитираних сетова за пиће⁸. Обичај ритуалних испијања алкохолних пића уз пратеће бронзане и керамичке сетове јавља се широм Европе од 7. до 5. стољећа. Ово је био важан дио политичког живота праисторијских првака. Церемонијална испијања вршена су приликом сваког облика славља, династичких вјенчања, плачкашких и војних похода, савеза и извођења јавних радова⁹. Појава импортованих, првенствено металних и керамичких сетова за пиће на централном Балкану тумачи се као производ церемонијалне размјене и настојање грчких колониста, на јужном Јадрану да стекну наклоност домородачких поглавара¹⁰. М. Блечић Кавур и И. Миличевић-Цапек сматрају да је појава импортованих сетова за пиће, као и обичај церемонијалног испијања, у Херцеговини везана за утицај из Македоније током 5. стољећа, које је познавало вино, али и народ сјеверније од ње¹¹. Импортовани симпозијастички сетови у Качњу као и у осталим гробовима, независно о статусу покојника, говоре о симболичком систему и идеолошким увјерењима оних који су ту сахрањени. Независно од тога како су ти сетови набављени, они су били власништво имућнијих чланова заједнице, што нужно не значи да су морали бити поглавари.

Гробови *браће по оружју* једна су од упечатљивих карактеристика читаве континенталне Европе 6. и 5. стољећа. Најближе паралеле представљају гробови из Плане код Билеће са богатим примјерцима офанзивног наоружања али и илирским кацигама¹², затим сахрањени ратници највишег ранга из Кличева код Никшића, са богатим налазима дефанзивног оружја¹³. На западу треба истаћи гробове из Вичје луке на Брачу гдје је поред бројног дефанзивног наоружања пронађен и накит са локалним карактеристикама, али и импортовани предмети, затим гробови из Ритке Лиске у Црвеници, гдје је положен војни првак са својим раскошним наоружањем¹⁴. Овој групи припадају и посљедњи откривени гробови ратника из Врањева Села код Неума¹⁵. Сви гробови представљају гробне контексте у којима су сахрањени покојници израженог ратничког карактера.

Током 4. стољећа долази до оснивања колонија на источној обали

⁷ Marijan 2001, 147.

⁸ Kristiansen 1999, 181.

⁹ Wells 1998, 259; Arnold 2001, 15.

¹⁰ Бабић 2004, 59.

¹¹ Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011, 70.

¹² Truhelka 1901, 4; Blečić Kavur, Pravidur 2012, 64.

¹³ Жижих 1979, 205.

¹⁴ Bojanovski 1967, 184.

¹⁵ Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011.

Јадрана, Исе и Фароса¹⁶. Дио илирских племена нашао се у директном контакту са Грцима, што је за посљедице имало да је дио локалног становништва насељавао емпоријуме и колоније, затим активна трговина, размјена идеја, а то ће све довести до промјене у начину градње и ношње, читав један сплет нових друштвених норми почео је да се јавља међу илирском популацијом.¹⁷Тешко је рећи колико је све то утицало на друштвене промјене унутар самих илирских заједница и да ли је то узрок да средином 3. стољећа долази до јаче политичке организације илирских племена и стварања неког облика државног уређења. Оно око чега се већина аутора слаже је да током 3. стољећа долази до савеза племена и градова око највјероватније једне династије и стварања архаичног краљевства које ће бити уништено римском експанзионистичком политиком средином 2. стољећа, када ће илирске земље ући у један процес друштвене и културне трансформације¹⁸.

У археолошком контексту посљедњи хоризонт сахрањивања у Качњу скромно је репрезентован, као и уосталом и у читавој регији. Већ од краја 3. стољећа међу илирским племенима источне Херцеговине и јадранском залеђу појавили су се утицаји из латенског свијета, првенствено регистровани у одређеним типовима накита. Појава фибула средњолатенске схеме, посебно типа копљастих фибула, постаће карактеристичан дио регионалне ношње¹⁹. Један примјерак фибуле средњолатенске схеме²⁰ и пар хеленистичких наушница свједоче о најмање једној сахрањеној особи из 3. и 2. стољећа у Качњу.

¹⁶ Katić 2002, 424; Šašel Kos 2004, 234.

¹⁷ Marić 1977a; Papović, Popović 1996.

¹⁸ Papazoglu 1967, 11-22; Papazoglu 2007, 30-63.

¹⁹ Marić 1963, 78.

²⁰ Типови фибула средњолатенске схеме настају у локалним радионицама према латенским узорима, Odža 2009, 21.

БИБЛИОГРАФИЈА

Atanacković-Salčić, V. (1977) Predhodni izvještaj sa istraživanja praistorijskih tumula u Ljubomiru, *Tribunia*, Vol. 3: 19- 50.

Arnold, B. (2001) *Power Drinking in Iron Age Europe*, *British Archeology* 57: 12-19.

Бабић, С. (2004) *Поглаварство и полис—Старије звоздено доба Централног Балкана и грчки свет*, САНУ, Балканолошки институт, Београд.

Balen-Letunić, D. (1985) Revizijska iskopavanja tumula starijeg željeznog doba u Dugoj Gori, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 10: 45-55.

Basler, Đ. (1969) Nekropola na Velim ledinama u Gostilju, *GZM* (N.S) XXIV, Sarajevo: 1 -45.

Beaumont, R. L. (1936) Greek influence in the Adriatic Sea before the fourth century BC, *Journal of Hellenic Studies* 56: 159–204.

Batović, Š. (1981) Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovjesti do danas, Katalog izložbe, Arheološki muzeja u Zadru i Etnološki odjela Narodnog muzeja u Zadru, Zadar.

Batović, Š. (1985) Zaton kod Nina- istraživanje arheoloških nalazišta od bronzanog doba do srednjeg vijeka, *Arheološki pregled* 24: 32-39.

Batović, Š. (1985/86) Delmatska kultura željeznog doba, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 25: 5-51.

Benac, A., Čović, B. (1957) *Glasinac, dio II—Željezno doba*. Sarajevo: Zemaljski muzej.

Bitrakova Grozdanova, V., Malenko, V. (1997) *Antički nakit vo Makedonija VI vek pre. n. e. – VI vek n. e.*, Gurga, Nezavisni Izdanija.

Blečić Kavur, A. Pravidur (2012) Ilirske kacige sa područja Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n.s. 53: 35-122.

Blečić Kavur, M., Miličević-Capek, I. (2011) O horizontu ratničkih grobova 5. stoljeća na prostoru istočne obale Jadrana i njezina zaleđa: primjer novog nalaza iz Vranjeva sela kod Neuma, *Pril. Inst. Arheol. Zagrebu*, Vol. 28: 31-94.

Blečić Kavur, M. (2010) *Željezna doba na Kvarnerju*,: Doktorska disertacija, Oddelek za arheologiju Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Ljubljana 2010.

Blečić, M. (2007) Status, Symbols, Sacrifices, Offerings: The diverse meanings of Illyrian helmets, *VAMZ*, 3.s., XL: 73–116.

Bojanovski I. (1967) Novi ilirsko-grčki šljem iz Crvenice, *Naše Starine*, Vol. 11: 181-186.

Drechsler-Bižić, R. (1958) Naselje i grobovi prahistorijskih Japoda u Vrepcu, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu* III, Vol. 1: 35-60.

Drechsler-Bižić, R. (1973) Nekropola prahistorijskih Japoda u Prozoru

kod Otočca, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu* III, Vol. 6-7: 1-54.

Čović, B. (1987) Glasinačka kultura, U: *Praistorija jugoslovenskih zemalja V*, (Ured.) A. Benac, Sarajevo: 575- 644.

Fiala, F. (1892) Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892., *GZM* (S.S.) IV, Sarajevo: 389-444.

Гарашанин, М. (1996) Разматрање о гривнама типа Мраморац, *ЗНМ* Београд, Vol.16, No.1: 293-300.

Garašanin, M. (1973) Die späteisenzeitliche Nekropolen-Gruppe vom Typ Gostilj im Labiatenlande, *Godišnjak CBI XI*, knj.9. Sarajevo: 5–27.

Љуци, К. (1998) Пећка Бања, у: Археолошко благо Косова и Метохије од неолита до раног средњег век- каталог изложбе, (ед.) Тасић, Н. Београд- Приштина: 222-228.

Katić, M. (2002) Greeks and the Hinterland of Western Balkans, U: *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, (ured.) Cambi. N., Čače, S., Kirigin, B., Književni krug, Split: 423- 433.

Kristiansen, K. (1999) The emergence of warrior aristocracies in later European prehistory and their long-term history, U: *Ancient Warfare: Archaeological Perspectives*, (ured.) J. Carman, Harding, A., Sutton Pub: 175-190.

Marić, Z. (1975/1976) Reviziono iskopavanje ilirske grobnice u Kačnju kod Bileća, *GZM* (N.S.) XXX–XXXI, Sarajevo: 101-110.

Marić, Z. (1964) Donja Dolina, *GZM* (N.S.) XIX, Sarajevo: 5-128.

Marić, Z. (1963) Keltski elementi u mlađem željeznom dobu Bosne i Hercegovine, *GZM* (N.S.) XVIII, Sarajevo: 63-83.

Marić, Z. (1959) Grobovi ilirskih ratnika iz Kačnja, *GZM* (N.S.) XIV, Sarajevo: 87-102.

Marijan, B. (2001) Željezno doba na južnojadranskom području (istočna Hercegovina i južna Dalmacija), *VAHD*, Vol. 93: 7-221.

Marović, I. (1984) Sinjska regija u prahistoriji, u: I. Marović (ed.) *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska turaka*, Znanstveni skup, Sinj 1980, Hrvatsko arheološko društvo: 27-63.

Marović, I., Nikolanci, M. (1968/69) Četiri groba iz nekropole u Vičoj Luci (o. Brač) pronađena u 1908. godine, *VAHD* LXX-LXXI: 5-51.

Mikić, Ž. (1977) Antropološki nalazi iz ilirske grobnice iz Kačnja kod Bileće, *GZM* (N.S.) XXX-XXXI Sarajevo: 115-118.

Miše, M. (2005) Grčka i helenistička keramika iz Farosa u Arheološkome muzeju u Splitu, *VAPD*: 25- 48.

Одавић, Ђ. (2003) Градине Требиња и сусједних општина у залеђу јужног дијела Јадрана: хронологија, типологија, проблем културног вредновања, градине као показатељи насељености, распоред градина, као могући показатељ главних комуникацијских праваца, *Трибуна* 10: 29-43.

Odža, A. (2009) Željeznodobne fibule iz arheološke zbirke Franjevačkog

samostana na Hu-mcu kod Ljubuškog, *VAPD* 102, 7-58.

Palavestra, A. (2006) Ćilibar u arheologiji, U: *Magija ćilibara*, (ured.) A. Palavestra, Krstić, V., Beograd: Narodni muzej, Arheološke monografije 18: 32-85.

Palavestra, A. (1993) *Praistorijski ćilibar na centralnom i zapadnom Balkanu*, Balkanološki institut, SANU, Beograd.

Палавестра, А. (1984) *Кнежевски гробови на Централном Балкану*, САНУ, Београд.

Papazoglu, F. (2007) *Iz istorije antičkog Balkana*, Equilibrium, Beograd.

Papazoglu, F. (1967) Politička organizacija Ilira u vreme njihove samostalnosti, U: *O Ilirima u Antičko doba*, (ured.) A. Benac, CBI, knj. 2., Sarajevo: 11-31.

Раровић, С., Поповић, Лј. (1996) *Antička Budva*, Gradski muzej: Budva.

Паровић-Пешикан, М. (1989/90) Пећка Бања и импортована грчка керамика из кнежевских гробница, *Старинар* XL-XLI: 189-193.

Раровић-Пешикан, М. (1964) Les Illyriens au contacts des Greeks, *Arch. Jugoslavica* V: 61-82.

Паровић-Пешикан, М. (1960) О карактеру грчког материјала на Гласинцу и путеви његовог продирања, *Старинар* књ. 11: 21-45.

Rendić-Miočević, D. (1959) Zlatni nakit iz helenističko-ilirske nekropole u Budvi, *Opusc. archaeol.*, Vol. 4., No.1: 5-43.

Sparkes, B. A., Talcott, L., Richter, G. M. A. (1970a) Black and Plain Pottery of the 6th, 5th, and 4th Centuries B.C., Part 1, *The Athenian Agora*, Vol. 12, American School of Classical Studies at Athenas.

Sparkes, B. A., Talcott, L. (1970) Black and Plain Pottery of the 6th, 5th, and 4th Centuries B.C., Part 2 Indexes and Illustrations, *The Athenian Agora*, Vol. 12, American School of Classical Studies at Athenas.

Срејовић, Д. (2002) *Илири и Трачани*, Дерета, Београд.

Stipčević, A. (1981) *Kultni simboli kod Ilira*, ANUBiH, knj. 54., CBI: knj. 10, Sarajevo.

Stojić, M. (2008) New find from Rutevac and deliberation on purpose, origin place of production and ethnic attribution of Mramorac type belts, *Старинар* 58: 87-94.

Šašel Kos, M. (2004) *Appian and Illyricum*, Ljubljana.

Teleaga, E. (2008) *Griechische Importe in den Nekropolen an der unteren Donau 6. Jh.-Anfang des 3. Jhs. v. Chr.*, Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 23, Rahden/Westf.

Teržan, B. (1995) Handel und soziale Oberschichten im früheisenzeitlichen Südosteuropa, U: *Handel, Tausch und Verkehr im bronze und früheisenzeitlichen Südosteuropa*, (ed.) B. Hänsel, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 11. Berlin, München: Südosteuropa-Gesellschaft: 81-160.

Teßmann, B. (2004) Grabhügel 30 aus Rusanovići. Untersuchungen zu Kontakten zwischen der Glasinac-Hochebene und dem westlichen japo-dischen Raum (Lika-Hochebene) *Godišnjak CBI* Vol. XXXIII/31: 139–183.

Truhelka, Č. (1901) Rezultati prehistoričkog istraživanja u Bosni-Hercegovini (tečajem godine 1900), *GZM XIII* (S.S.), Sarajevo: 1-30.

Truhelka, Č. (1899) Dva prehistorijska nalaza iz Gorice (Ljubuškog kotara), *GZM XI* (S.S.), Sarajevo: 339-395.

Vasić, R. (2010a) Reflecting on Illyrian Helmets, *Старинар* LX: 37-49.

Васић, Р. (2010) Белешке о Гласинцу: хронологија кнежевских гробова, *Старинар* књ. 59: 109-117.

Vasić, R. (2007) *Kneginje Centralnog Balkana*, U: *Scripta Praehistorica in Honorem Biba Teržan*, (ured.) Blečić, M., Črešnar, M., Hänsel, B., Hellmuth, A., Kaiser, E., Metzner-Nebelsick, C., Situla, 44, Ljubljana, 557-563.

Васић, Р. (2004) Белешке о Гласинцу-Аутаријати, *Balkanica XXXV*, Београд: 35-49.

Vasić, R. (2003) *Die Nadeln im Zentralbalkan: (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien)*, Prähistorische Bronzefunde, 13/11, Stuttgart, Franz Steiner Verlag.

Васић, Р. (1996) О илирско-грчком благу из Новог Пазара, *Новопазарски зборник* 20: 15-21.

Živković, M. (1996) A golden necklace from Gostilj near Podgorica, *Старинар* књ. 47: 221-229.

Жижич, О. (1979) Грбови илирских ратника–Кличево код Никшића, У: *Сахрањивање код Илира*, (уред.) М. Гарашанин, САНУ, Балканолошки институт, Београд: 205-216.

Velimirović-Žižić, O. (1966) Nalazi u Momišićima, *Старинар* XV-XVI: 193-207.

Zotović M. (1985) *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije*, Zavičajni muzej u Titovom Užicu i Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd.

Wells, P. (2008) Trade and Exchange in Later Prehistory, U: A. Jones (ed.) *Prehistoric Europe-Theory and Practice*, Wiley-Blackwell Publication: 356-372.

Wells, P. (1998) Identity and Material Culture in the Later Prehistory of Central Europe, *Journal of Archaeological Research*, Vol. 6, No. 3: 239-298.

Wilkes, J. (2001) *Iliri*, Laus, Split.

http://www2.ocn.ne.jp/~greekart/vase/s_jug.html#oinochoe_1 датум: 20.12.2012.

SUMMARY

IMPORTED ITEMS OF PRESTIGIOUS AND SYMBOLIC CHARACTER FROM KAČANJ

Review of the Natural History Collection
of the Herzegovina Museum Trebinje

Aleksandar Jašarević

It is not much known about a social organisation of the Illyrians during the 6th and the 5th century BC. An identity of warriors' elite and other members of the Iron Age society was partly described on necropolises of the ancient period. Kačanj is an obvious example as well as the other tombs in Herzegovina of the 5th century. Imported and luxurious items were, undoubtedly, very important in expressing a social status. But the phenomenon of the imported items neither created nor affected largely the creation and definition of social relations throughout the Iron Age¹. The imported items together with rich warrior's equipment were most probably only intergrated into already existing system of values and ways of expressing prestige in local community. Such a distinct prestige would have never existed if imported drinking sets and warrior's equipment had been excluded ². Abundance of the Illyrian helmets of IIIA1 and IIIA2 type as a proof of cultural and economic development of Herzegovina shows that it was not lagging behind the neighbouring regions in the 5th century. The fact was clearly shown by the findings from Kačanj as the imported goods were related to the neighbouring regions of Glasinac plateau, west Serbia, south Italy and colonies on the eastern Adriatic coast or those in the north of Macedonia. The research of the whole south Adriatic hinterland was carried out on a modest scale but anyway provided abundance of archaeological material for discussing social and economic processes throughout late prehistory.

The Illyrians became rather late known to the Ancient Greece mainly because of a limited or late colonization. At the beginning of the 8th century certain Greek products as parts of military equipment and Corinthian pottery appeared in the market. As trade and exchange of goods with the Greek colonies were intensified in the second half of the 6th century, the findings of the Greek origin were increased in number among local aristocracy ever since³. The Greek interest in the Adriatic Coast was intensified during the renewal of Amber route and upon establishment of Adria and Spina colonies. In the initial stages, major maritime

¹ Wells 1998, 259.

² Vasić 2010, 110.

³ Šašel Kos 2004, 234; Beaumont 1936, 160.

points in the Adriatic Sea became identified by Greeks with the characters from their mythology. Firstly they claimed colonization. Secondly they considered the defense of the local population as attacks of ordinary barbarians and pirates who did not understand the civilized Greeks and their superiority⁴. In contrast to the coastal area, the Adriatic hinterland stayed quite a mystery until the Roman conquest when Apian put the origins of the Illyrian tribes again into a Roman projection and perspective of myth and origins⁵.

4 Šašel Kos 2004, 124; Wilkes 2001, 122.

5 Šašel Kos 2004, 114-120.

Сњежана Орловић
дипл. историчар умјетности
независни истраживач
Ђуре Курене 3, 11080 Земун
064/189-91-97
snjezanaorlovic@gmail.com

ЦИКЛУС СТРАДАЊА ХРИСТОВИХ У ЦРКВИ МА- НАСТИРА ЗАВАЛЕ

Сажетак: Рад детаљније освјетљава тему Страдања Христових представљених на фрескама у цркви манастира Завале у Херцеговини. Ове фреске настале су 1619. године под покровитељством патријарха Пајсија у оквиру обновљене Пећке патријаршије. Дјело су сликара Георгија Митрофановића, најизразитијег представника српског сликарства у вријеме под турском влашћу. У односу на остале фреско - ансамбле које је осликао Митрофановић, фреске у Завали су најбоље сачуване, а илустровано је и неколико сцена које се код нас рјеђе сликају. У раду се говори о петнаест сцена циклуса Страдања Христових, о њиховим стилским и иконографским карактеристикама, као и о могућим иконографским узорима.

Кључне ријечи: Манастир Завала, Георгије Митрофановић, Сликарство прве половине 17. вијека, Циклус Страдања Христових, Херцеговина.

* * *

Манастир Завала саграђен је у западном дијелу Поповог поља, 50 км сјеверозападно од Требиња. Под патронатом пећког патријарха Пајсија цркву посвећену Вавдењу Пресвете Богородице осликао је 1619. године Георгије Митрофановић. Фреске имају неколико ктитора, а плаћене су из три извора.¹

¹ Према народном предању оснивање манастира се веже за цара Константина, али и за Немањинско ктиторство, за шта се донекле отворила могућност проналажењем темеља неке старије цркве испод ове постојеће. Најстарији писани документ у којем се помиње манастир потиче из 1514. године. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи II*, Београд, 4654; А. Сковран, *Фреске манастира Завале*, Наше старине 6, (Сарајево 1959), 43, 54; Р. Сикимић, *Конзерваторски радови на живопису у манастиру Завали*, Наше старине 9, (Сарајево 1964); З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, Сарајево 1977, 48-50; М. Окиљ, *Манастир Завала*, Бања Лука 2010, 27-29, 68, 86-89.

Са Георгијем Митрофановићем почиње последња велика епоха пост-византијске умјетности на нашем простору. Он је потпуно обиљежио овај период, јер је био неупоредиво бољи од сликара који су тада радили на овим просторима. Његова образованост и велики таленат су видљиви на његовом дјелу.² Укус му је префињен и рафиниран, а широка и сигурна сликарска знања и способности у знатној мјери одударају од оскудних и сасвим просјечних знања многих савременика.

Распоред композиција у Завали одговара уобичајеним рјешењима при живописању цркава 16. и 17 вијека. Иако је црква мала, сликар је осим циклуса Великих празника и три сцене из живота Богородице, успио да на зидовима наоса и нешто уже припрате наслика и петнаест сцена из циклуса Страдања Христових. Средњи брод је са стране проширен нишама које су одвојене јаким пиластрима и ступцима, а оне су пролазима везане и формирају неку врсту сјеверног и јужног брода. Митрофановић се придржавао традиционалног распореда, али се морао прилагодити архитектури цркве. Тежио је да представи што више разнородног иконографског програма, тако да теолошка порука иконографске цјелине није осиромашена, а дошла је до изражаја његова велика теолошка ученост у смишљеној повезаности идејно блиских и комуницирајућих садржаја. Циклус Страдања Христових обухвата догађаје који се везују за Христова страдања описана у сва четири јеванђеља, и поред циклуса Великих празника најчешће је приказиван циклус у источнохришћанској иконографији.³

² Иако се сва његова дјела датирају у период од 1615-1616 до 1622. године, да се закључити да је он и прије 1615-1616 године био сликарски активан, јер су и његови први датирани радови сликарски учена и зрела остварења и у технолошком и иконографском смислу. За датацију дјела: С. Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, Београд 1955, 81-83; А. Сковран, *Фреске манастира Завале*, 42-61; С. Петковић, *Зограф Георгије Митрофановић у Пећкој патријаршији 1619-1620 године*, Гласник музеја Косова и Метохије 9, (Приштина 1965), 237 - 238; Р. Станић, *Фреске у Доњој испосници код Студенице*, ЗЛУМС 9, (Нови Сад 1973), 113-136; З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, Сарајево 1977, 46, 51-56, 92-95, 172-186, 281-288, 301-302; Ј. В. Ђурић - С. Ћирковић - В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, Београд 1990, 185-188; С. Орловић, *Манастир Крупа*, Београд – Шибеник 2008, 47-51; С. Петковић, *Фреске олтарског простора у цркви Јежевици из 1609. године – дело Георгија Митрофановића*, Саопштења, (Београд 2002), 252.

³ Г. Митрофановић је имао разрађену схему садржаја иконографског материјала, који је био прилагођен потребама мањих цркава. Програм је прилагођавао површинама које је требало осликати, док идејно и хронолошки повезане композиције не раздваја без већег разлога. Тако је омогућена лака читљивост, јасност и прегледност. У Завали постоји неколико посебности и неправилности у распореду фресака у односу на устаљени план, али су оне условљене искључиво, њеном архитектуром, односно замисли сликара како би програм прилагодио површинама које је требало осликати или личним убјеђењима мајстора и жељама ктитора, а свакако и историјским околностима. О програму фресака у 16. и 17. вијеку, више у: С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557 – 1614*, Нови Сад 1965, 157; З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1971, 218-219; З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 104-105, 125, 161; М.

Овај циклус, који говори о посљедњим данима Христовог живота, најпотпуније је илустрован у Крупи (16 сцена), затим у Завали, док је у Добрићеву, због скромних димензија цркве, насликано само шест композиција, али није могуће са сигурношћу тврдити колико је у поменутим црквама било насликано сцена на тему Страдања, због великих оштећења и немогућности идентификовања појединих сцена. Георгије Митрофановић је у сва три случаја, на неки начин, укључио и Васкрсење Христово, које иначе улази у циклус Великих празника. Он сцене овог циклуса обједињује у један низ са сценама из циклуса Великих празника, распоређујући их према хронолошком реду.⁴ Сцене су постављене тако да се читају са истока на запад (јужни зид) и са запада на исток (сјеверни зид), држећи се у основи хронологије јеванђеоских текстова.

Циклус Страдања Христових у Завали започиње у јужној пјевници сценом Тајна вечера. Обично је циклус Страдања започињао у олтарском простору, гдје се током литургије обавља чин освећења круха и вина у тијело и крв Христову, а тајна евхаристије је установљена на Тајној вечери, па је, како би се Тајна вечера нашла у олтарском простору и симболично везала за овај догађај, дошло до замјене ове и сцене Прања ногу, која се према Јовановом јеванђељу десила прије. Сцена Тајне вечере се у старијем сликарству редовно илустровала прва у циклусу и то обично на јужном зиду олтарског простора, уз композицију Причешће апостола, са којом је идејно повезана. Овој сцени предност даје и Георгије Митрофановић, али он обе ове сцене и у Завали, Добрићеву и у Крупи смјешта у простор наоса.⁵ Актуелизацијом проблема причешћа у богослужбеној пракси, Тајна вечера као евхаристичка слика и сама добија значај аргумената чија популарност расте. Тако она напушта своје уобичајено мјесто у олтарском простору, и слика се у наосу како би постала доступнија оку вјерника.⁶

Савић, *Сликарство у српским црквама сјеверне Далмације*, Београд 2000, 232.

⁴ Иако су сцене Страдања заступљене већ од Јустинијановог доба, у средњевизантијском добу се јавља већа заинтересованост за њих и оне се издвајају у засебан циклус, у жељи да се што исцрпније илуструје текст јеванђеља, а за то постоје и литургијски разлози. Видјети: З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 125–126; В. Ј. Ђурић – С. Ћирковић – В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, 121–122; Љ. Шево, *Манастир Ломница*, Београд 1999, 110.

⁵ У Завали и Добрићеву су ове сцене смјештене на свод јужне пјевнице, а у Крупи се оне налазе на сјеверном зиду и источној страни свода пјевнице. С. Орловић, *Циклус Страдања Христових у манастиру Крупа*, Зборник о Србима у Хрватској 8, Београд 2011, 339–360.

⁶ У поствизантијском времену, у областима обновљене Пећке патријаршије, најприје се у Милешеви ова сцена измјешта у наос и то на јужну површину поткуполног простора. Мајстори који су овдје сликали око 1570. године, нису поновили композицију Силазак у ад која се претходно ту налазила, па је утолико већи значај ове појаве. О томе, више у: С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614*, 71–72; Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, Београд 1993, 111; М. Тимотијевић, *Идејни програм зидног сликарства у олтарском простору манастира Крушедола*, Саопштења 26, (Београд 1994), 77; С. Петковић, *Милешевске фреске из XVI вијека*, Саопштења 27–28, (Београд 1995–1996), 123–

На средини сцене Тајна евечера (Мт. 26, 20–28; Мк. 14, 17–25; Лк. 22, 14–23; Јв. 13, 18–30) је велики, округли, мермерни стол за којим сједе апостоли и Христ који је представљен на лијевој страни. Њему на раме са лијеве стране ослоњен је апостол Јован, остали апостоли сједе један до другог и једино се на средини сцене истиче Јуда који ставља руку у чинију насликану на средини стола. У позадини сцене је представљена архитектура са кулама и пребаченом драперијом. Најсличнија овој је композиција из Добрићева,⁷ а разликују се по томе што је апостол Јован насликан како Христу прилази испред трпезе. Положаји осталих апостола, као и трпеза исти су у обе цркве, а веома слична је и архитектура у позадини. Сцена из Крупе је веома оштећена, али и насликана на лучно засведеној површини усред које се налази прозор. Христос је такође насликан на лијевој страни композиције, на челу стола. Ова сцена је била насликана и у Хиландарској трпезарији у апсиди, али је у 18. вијеку пресликана новом фреском.⁸ Ово је доказ да је Митрофановић имао и за ову сцену већи број предлогака у свом приручнику, а и да је иконографска основа и у овом случају изграђена на домаћем тлу, тако да је у сликарским приручницима сачувано искуство старих мајстора.⁹

Иако ова сцена претходи Тајној вечери, сцена Прање ногу (Јв. 13, 1–15), насликана је као друга сцена циклуса Страдања. На лијевој страни сцене је насликан Христос који држи убрус и обема рукама брише ноге Петру, а на десној страни су једанаесторица апостола који сједе у два реда на поду и клупи, представљени у облику хоризонтално постављене елипсе.¹⁰

129; Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998, 132; С. Пејић, *Манастир Пустуња*, Београд 2002.

⁷ Рјешење слично добрићевском среће се у живопису цркве Светог Николе Дабарског из око 1571. године. Исти предлогак имао је и поп Страхиња крајем 16 вијека у манастиру Свете Тројице код Пљеваља, а сличних рјешења има и код осталих сликара друге половине 16. вијека. З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 87, 90–91, 126–127; С. Пејић, *Манастир Свети Никола Дабарски*, Београд 2009.

⁸ А. Сковран, *Фреске манастира Завале*, 44, 48; З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 76, 126; С. Орловић, *Циклус Страдања Христових у манастиру Крупа*, 337, 341–342

⁹ Предлогак Завалске композиције типичан је за византијско сликарство Циклус Страдања почиње овом сценом и у Матки (1497. година), Лопардинцима (крај 15. вијека), Светом Спасу у Штипу (1601. година) и у Подмаинама (1630. година). Предлогак за ову композицију могао би се тражити код пећких мајстора који раде 1568. године у Студеници, а слична је и оној из цркве Светих Апостола у Пећи гдје је картон окренут због прилагођавања зидној површини. В: З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 126.

¹⁰ Митрофановић слика редовно једанаест апостола, што је исправно, јер је Јуда изашао да изда Христа. З. Кајмаковић наводи да је по свему судећи Митрофановић узео предлогак за ову композицију из српског сликарства 14. вијека, посредством материјала српских и светогорских сликара 16. вијека, а као на блиска рјешења, указује на рјешење Теофана Крићанина у католикону Лавре и из цркве Светог Николе на Метеорима као и мајстора из Дионисијата, Андрејашу (слични су предлошци и за Тајну вечеру) и неким мајсторима из круга Рубљова. Он упоређује став и радњу Христа, архитектуру... В: В. Н. Лазарев, *История византийской живописи II*, Москва 1948, 102; А. Сковран, *Фреске манастира*

Представљени су у позама скидања обуће. Сцена се одвија испред нижег зида, а у позадини су високе зграде. Готово на исти начин насликана је ова сцена у Добрићеву, док је у Крупи сачуван само један мањи дио са десне стране.

Сцена Молитва на Маслиновој гори (Мт. 26, 36–46; Мр. 14, 32–42; Лк. 22, 39–46) је скоро потпуно уништена. У горњем дијелу композиције, насликан је Христос који је окренут небу које заузима горњи десни угао сцене. Лијевом руком држи чашу коју испија (Мт. 26, 39), а десну пружа према небу. Испод ове фигуре на лијевом дијелу сцене, на каменом бријегу, насликан је Христос при молитви у клечећем ставу, а сасвим доље насликан је међу заспалим апостолима.¹¹ Он је ову сцену насликао и у Крупи, али је данас видљив само мали дио представе и стога не од веће користи за упо­ређивање.¹²

Сцена Издајство Јудино (Мт. 26, 47–51; Мк. 14, 42–48; Лк. 22, 47–53; Јв. 18, 1–12) је у Завали веома оштећена, видљив је једино војник који замахује тољагом, а тољаге и мачеви спомињу се код Матеја, Марка и Луке, као и два камена бријега у доњем лијевом углу. Ту је насликан и Петар који отсијеца ухо једном од слуга. Слуга Малхо је у Завали насликан како клечи са батином у рукама, што се ријетко приказује,¹³ а због оштећења фреске на овом дијелу тешко је закључити да ли је он овако био насликан и у Крупи гдје је такође представљена ова сцена са овим детаљем.¹⁴ У Крупи је представљено мноштво протагониста. У самом средишту композиције је Христ, са десне стране су Јуда и војник са подигнутим мачем, а са његове лијеве стране је јеврејски свештеник, и два војника; један је замахнуо мачем, а други неком батином или топузом. У позадини је збијена гомила од десетак војника, који на главама имају шлемове, у рукама држе копља и хелебарде, а један војник држи штап на чијем се врху налази посуда у облику полумје­сеца.¹⁵ Поједини детаљи могу се пронаћи у сликарству његових претходни-

Завале, 44, 48–49; С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд 1966, 167; З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 128–129.

¹¹ Најсличнији предлажак је у манастиру Ксенофону на Светој Гори. А. Сковран, *Фреске манастира Завале*, 51; З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 130.

¹² С. Орловић, *Циклус Страдања Христових у манастиру Крупа*, 338–343.

¹³ З. Кајмаковић наводи да се Г. Митрофановић ослања на веома старе узор, наводећи између осталих и сцену из Дионисијата, а прије свега ону из Марковог манастира, указујући још једном на непосредну везу преко предложака, ова два временски удаљена мајстора. В: Л. Мирковић-Ж.Татић, *Марков манастир*, Нови Сад 1925, сл. 55; С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије од 1557 – 1614*, сл. бр. 17; З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 131.

¹⁴ А. Сковран у: *Фреске манастира Завале*, 51 ову сцену идентификује као Ругање Христу. Више у: З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 130; С. Орловић, *Циклус Страдања Христових у манастиру Крупа*, 338, 343.

¹⁵ З. Кајмаковић каже да је то свјетилка коју помиње Јован (18, 3), а која се види на скоро свим илустрацијама на ову тему, само што је она код Митрофановића претворена у знамен

ка, али потпуни образац овог призора остаје непознат.

Према Јовановом тексту, Ана је свезаног Христа одвео Кајафи, а нико од јеванђелиста не каже да је суђењу код Кајафе присуствовао његов таст Ана. Митрофановић је, међутим, ова два суђења спојио у један призор: Христос пред Аном и Кајафом (Мт. 26, 57, 65, 67; Мк. 14, 53, 63; Лк. 22, 54, 64, 66; Јв. 18, 13, 24). Матеј и Марко помињу присуство свештеничких главара, књижевника, лажних свједока и обојица описују тренутак када Кајафа раздире своје хаљине, а који илуструје и Митрофановић. Он се морао прилагодити веома неподесној површини на своду изнад улаза у цркву. Фреска је доста оштећена, али се у првом плану види насликан Христос везаних руку који стоји испред Ане и Кајафе који сједе на пријестолу иза којег стоји једна фигура. У позадини су насликане двије зграде преко којих је пребачена драперија. Митрофановић је ову сцену насликао и у Крупи, али се користио различитим предлошком. Иако сличне, ове двије сцене разликују се у неколико детаља. Ана је у Крупи насликан лијево, а Христос који стоји поред њега, окренуо је главу према војнику који ће га ударити, док је у Завали на лијевој страни насликан Кајафа, а Христос гледа у свештенике. Сва четири јеванђеља спомињу приказано шамарање Христа.¹⁶

Од групе сцена из суђења Христу пред Пилатом у Завали је видљива само сцена Христос пред Пилатом (Мт. 27, 2 и 11–24; Мк. 15, 1–15; Лк. 23, 1 и 13–25; Јв. 18, 33–38 и 19, 16). У позадини сцене насликане су двије зграде. Централни дио представе чине два војника која Христа везаних руку приводе Пилату који је насликан на пријестолу док показује руком на Христа групи Јевреја која стоји поред њега и обраћа му се. Његова одјећа је обична грађанска односно одјећа судије (Пилата као судију спомиње једино Матеј 27, 2). Пилат је насликан као старац са дугом сиједом брадом, са црвеном капом чији је обод окер боје, украшеном бисерима и која потсјећа на муслимански турбан. Ово се везује за историјске прилике, односно присутна је тежња да га изједначи са Турцима.¹⁷

Ову сцену Митрофановић слика и у Крупи, гдје су сцене суђења

османлијске војске. В: З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 130, 131.

¹⁶ Ова сцена је веома слична сцени у Дохијару и сцени са почетка 17. вијека у цркви у Богошевцима код Призрена. В: А. Сковран, *Фреске манастира Завале*, 51; З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 131–132; С. Орловић, *Циклус Страдања Христових у манастиру Крупа*, 338, 343–344.

¹⁷ Старији византијски сликари, али и Крићани су Пилата представљали као младог човјека са кратком брадом и круном (Лавра и Дионисијат) или дијадемом на глави (Полошко) у костиму владара. Сликан је и као гологлав (Старо Нагоричино). Са лоросима је представљен и у Крупи. Сликан је и као младић (Марков манастир, Полошко) и као старији човјек (Старо Нагоричино). В: А. Сковран, *Фреске манастира Завале*, 52; С. Радојчић, *Пилатов суд у византијском сликарству раног XIV века*, Зборник радова Византолошког института 13, Београд, 1971, 293–294; З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 134.

најопширније приказане у односу на остале цркве које је осликао.¹⁸

У првом плану сцене Шибања Христа на стубу (Мт. 27, 26; Мр.15, 15; Лк.23, 16, 22; Јв. 19, 1) на десној страни, насликан је Христос везан за стуб, који се не помиње у јеванђељима. Испред њега су насликана два војника који га шибају, а трећи војник је иза Христа са десне стране и замахује шибом ка његовим леђима. На лијевој страни насликан је Пилат обучен као и у претходној сцени, који се ријетко среће у овој композицији. Позадину сцене чини зелени зид. Мотив Шибања Христа у Византијску умјетност дошао је из западне умјетности, али се временом мијењао. Митрофановићева композиција је још ближа западним изворима јер из ње он преузима став Христов окренут ка гледаоцу са рукама везаним на леђима, већи број војника као и лик Пилата.¹⁹

Постоји могућност да је ова сцена била представљена и у Крупи, као и још неке сцене суђења или хронолошки блиских догађаја (можда Кајање Јудино, Смрт Јудина, Ругање Христу) које су се налазиле у западном травеју чије је сликарство уништено преправкама тога дијела цркве. У Крупи је била илустрована сцена Христос на суду Иродовом која је могуће била приказана и у Завали, али и сцена Пилат пере руке.²⁰

Сцена Одрицање Петрово (Мт. 26, 69–75; Мк. 14, 66–72; Лк. 22, 55–62; Јв. 13, 38 и 18, 16–18, 25–27) је скоро потпуно уништена. На једном малом фрагменту види се дио ружичастог зида на којем стоји пијетао. Насликана је на западном зиду припрате, јер је ова сцена захтјевала издужену површину па је тако представљена иза сцена Христ пред Пилатом и Шибање Христа, које би требало да су насликане послје ове сцене. Највјероватније су као и у Крупи, у оквиру једне сцене била насликана сва три одрицања Петрова.²¹

¹⁸ Пилат је у Крупи насликан на десној, а Христос лијевој страни сцене, што одговара смјеру читања циклуса. З. Кајмаковић је први претпоставио да је ријеч о овој сцени, што је врло могуће. З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 77; С. Орловић, *Циклус Страдања Христових у манастиру Крупа*, 338, 344-345.

¹⁹ Од 11. вијека се у Византији слика Шибање Христа, али без ступа и испочетка се приказује у профилу (највјероватније преузима из сцене Пут на Голготу) везан испред стуба (Дионисије на Светој Гори, Марков манастир), а тек у поствизантијској умјетности се окреће *en face*. Често се приказује Шибање Христа у 15. вијеку у Румунији, Русији. Најчешће се приказују два војника, како ову сцену описује и Приручник Дионисија из Фурне. Ова сцена може се видјети у светогорском живопису, Шишеву код Скопља. В: Л. Мирковић-Ж.Татић, *Марков манастир*, 58, сл. 60; А. Сковран, *Фреске манастира Завале*, 52, 58; С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије од 1557 – 1614*, 72; Н. Бркић, *Дионисије из Фурне, Технологија сликарства, Вајарства и иконографија*, Београд 1968, 225; С. Радојчић, *Пилатов суд у византијском сликарству раног XIV века*, 293-300; З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 135-136; А. Серафимова, *Кучевишки манастир Свети архангели*, Скопје 2005.

²⁰ С. Орловић, *Циклус Страдања Христових у манастиру Крупа*, 338-339, 345.

²¹ А. Сковран, *Фреске манастира Завале*, 52-53; З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 132-134; С. Орловић, *Циклус Страдања Христових у манастиру Крупа*, 338, 344.

На сјеверној страни свода припрате некад су постојале двије сцене које су могуће биле дио циклуса Страдања Христових.

Сцена Распећа Христовог обично је приказивана у Циклусу Великих празника.²² Описи овог догађаја код јеванђелиста су веома оскудни, тако да су сликари морали да дочарају како је Христ распет. (Мт. 27, 35; Мк. 15, 24; Лк. 23, 33; Јв. 19, 18 - 19; По Никодимовом јеванђељу наређено му је да се попне). Сцене Подизање на крст, Распеће и Скидање с крста у манастиру Завали и Крупи представљене су као триптих чије средиште наравно заузима Распеће насликано на знатно већој површини и на значајном мјесту у сјеверној пјевници.²³

У византијском сликарству постоје два најчешћа типа представљања сцене Подизања на крст,²⁴ а разлика је у томе што се илуструју два хронолошки различита тренутка, а то су онај када Христос сам ступа на крст и он је знатно чешћи,²⁵ а други је тренутак када га распињу други.²⁶ На средини сцене Подизање на крст у манастиру Завали је Христос који десном ногом стоји на постаменту, а лијевом је већ закорачио на доњу пречку крста. На

²² Поједине сцене из овог циклуса приказују се од најранијих вјекова хрићанства. Док су се у 13. вијеку сликали углавном најважнији празници, од епохе Палеолога, од раног 14. вијека, овај циклус се слика у јасно издвојеној форми, и то у највишим зонама. Ово су усвојили и сликари 16. и 17. вијека, али Распеће они најчешће сликају у склопу циклуса Страдања. И. К. Языкова, *Богословие иконы*, Москва 1995, 172, 174-175, 177, 192, 194-195, 197-199, 202; Љ. Шево, *Манастир Ломница*, 150-151.

²³ Овај засебно реализовани триптих Митрофановић је могао видјети на Светој Гори, у Лаври и Кутлумушу. А. Сковран, *Фреске манастира Завале*, 53, 58; З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 118, 136-137; С. Орловић, *Представе Распећа Христовог у сликарству Георгија Митрофановића*, Гласник друштва конзерватора Србије 32, (Београд 2008), 105-109.

²⁴ Понекад се слика Христов први корак, Пењање, Подизање крста. Понекад се распињање сликало на крсту положеном на земљу. Сликари су се инспирисали најразноврснијим текстовима, односно описима Бонавентуре, Амброзија, Атанасија и Епифанија. Л. Мирковић-Ж. Тагић, *Марков манастир*, 59; Н. Бркић, *Дионисије из Фурне, Технологија сликарства, Вајарства и иконографија*, 256; З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 137.

²⁵ Код западних мајстора овај тип је најчешће илустрован, али га има и у византијском сликарству (Протатон, Старо Нагоричино, црква Арханђела Михаила код Охрида, Марков манастир...) А. Сковран, *Фреске манастира Завале*, 58; З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 137.

²⁶ З. Кајмаковић пише о томе да постоје два типа ове сцене која се издвајају, у зависности од тога којом је ногом Христос закорачио, али наводи да је и у Крупи и у Завали Христос закорачио десном ногом, што свакако није тачно. З. Кајмаковић је покушао доћи до закључка поријекла овог сажетог предлошка (избачен је један дио присутних и целат који чекићем учвршћује крст). Он се може видјети на неким споменицима из 16. вијека, али прије свега у руском сликарству новгородских мајстора и код домаћих сликара 14. вијека. В: А. Сковран, *Фреске манастира Завале*, Наше старине 6, (Сарајево 1959), С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије од 1557 – 1614*, слика бр. 90; З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 136-138; С. Орловић, *Представе Распећа Христовог у сликарству Георгија Митрофановића*, 105-109.

крст га подижу два целата који се савијају преко кракова крста стојећи на љествама.²⁷ Лијево и десно од крста виде се по двије фигуре, а у позадини је насликан наранџасти зид са двије куле.

Митрофановић је Распеће насликао у свим црквама у којима је радио, па су тако видљиве три верзије двају типова Распећа²⁸ (Мт. 27, 35–50; Мк. 15, 25–40; Лк. 23, 33–49; Јв. 19, 17–34). У Завали као и Крупи Распеће је насликано у циклусу Страдања, док је Добрићевско и Студеничко у циклусу Великих празника.²⁹

Тип Распећа из Завале се до тада доста ријетко приказује. То је тренутак пробадања Христовог тијела копљем. На лијевој страни сцене насликан је Лонгин који замахује да прободу Христа копљем, а на десној страни насликана је група Јевреја. Овдје нису приказани Богородица и Свети Јован Богослов, што сасвим одговара тексту Јеванђеља по Јовану.³⁰

У Добрићеву и Доњој испосници илустрован је тренутак непосредно по смрти Христовој. У Добрићеву су с лијеве стране насликане три Марије, а у Испосници је насликана само Богородица, док је на десној страни насликан апостол Јован и војник Лонгин. Начин на који је приказано Распеће у Добрићеву, је најчешћи вид илустровања Христове смрти. На готово идентичан начин овај догађај је представљала и већина наших сликара 16. и 17. вијека, као и неки светогорски сликари 17. вијека.³¹ У Крупи је насликан исти тренутак, тако да је средишњи дио композиције исти као у Добрићеву,

²⁷ Многобројни су примјери оваквог типа илустровања (Хиландар, Старо Нагоричино, Перивлешта у Мистри, Св. Никита, Лавра, Кутлумуш на Атосу, на двије руске иконе...) З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 136 - 138, 337.

²⁸ Фреске у Светом Димитрију у Пећи нису самостална дјела, јер се мајстор морао прилагодити старијем иконографском програму, тако да оне не могу бити од веће користи за ову анализу. Сцена Распећа је скоро потпуно уништена, а насликана је у горњем појасу, односно врху свода у олтарском простору на сјеверној страни. З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 51-55; 92-95; Ј. В. Ђурић-С. Ћирковић-В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, 185-188; С. Орловић, *Представе Распећа Христовог у сликарству Георгија Митрофановића*, 105-109.

²⁹ Сликари 16. и 17. вијека Распеће сликају у склопу циклуса Страдања. Видјети: З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 116–117; Љ. Шево, *Манастир Ломница*, 150–151; С. Орловић, *Циклус Страдања Христових у манастиру Крупа*, 339, 345-346.

³⁰ Оваква сцена је прилично ријетка код нас. Слична композиција постоји у Дохијару. А. Сковран, *Фреске манастира Завале*, 54, 58.

³¹ Најближе овом типу је Распеће из капеле Св. Георгија у манастиру Св. Павла. Прототип ове сцене у старом српском сликарству налази се у Студеници и Жичи, али Митрофановић изоставља неке детаље, као што су персонификације у виду анђела који лебде око Христа на крсту, а уместо њих он слика антропоморфне симболе Сунца и Мјесеца, онакве какви се могу видјети у Св. Никити. Они се сликају јер је у тренутку Христове смрти нестало Сунца и настао је мрак, па они временски одређују час смрти. На цртежу А. Сковран из Народног музеја могло би се закључити да су се Сунце и Мјесец налазили и на овој представи у Крупи, међутим они данас на фресци нису уочљиви. А. Сковран, *Фреске манастира Завале*, 58; Ј. Радовановић, *Иконографске забелешке из Дечана*, Зограф 9, Београд 1978, 20-25.

али је Митрофановић са лијеве и десне стране Христа, у Крупи насликао два распета разбојника. Пробадање Христа слика се једино у сложенијим композицијама као што је крупска.³² Могуће је да је Митрофановићу било познато да драматичнији облик ове композиције одговара циклусу Страдања, а смиренији циклусу Великих празника.³³

Догађај Скидања с крста, код јеванђелиста је описан прилично оскудно. Мртво Христово тијело скинуо је Јосиф из Ариматеје (Мт. 27, 59; Мр. 15, 46; Лк. 23, 53) или он с Никодимом (Јв. 19, 38–40), а тек нешто касније, приликом сахрањивања, појавиће се Марија Магдалена и Марија Јосијина које ће само видјети гдје је Христос сахрањен. Сликари су веома често прихватили опширније описе мелода, па се и број присутних, сходно томе, повећавао. Ликовно уобличавање ове епизоде инспирисано је текстом византијског проповједника из 11. вијека, Георгија из Никомедије, гдје је посебно истакнута улога Богородице која грли и љуби тек отковане дијелове Христовог тијела.³⁴ Начин приказивања у Завали је познат још од 12. вијека. Као и на претходним сценама стијење Голготе је насликано свијетлољубичастом и на њему је крст уз који су лијево прислоњене љестве. Никодим прихвата обема рукама Христа око струка, док се Јосиф из Ариматеје пропиње да клијештима откује лијеву Христову руку. Испод Никодима је савијен Јован Богослов који се спрема да на платно прими Христово тијело. На лијевој страни сцене стоји Богородица која љуби десну руку свог мртвог сина. Осим у Завали ова сцена је била насликана само у

³² У таквим сценама скоро је потпуно обавезно пробадање Христа. Митрофановић је, прилагођавајући се површини на којој је сликао, дошао до сажете сцене, представљајући само војника, Христа и групу свједока. Најближе завалском је Распеће из Грачанице. Јавља се већ у 6. вијеку на једној икони из Ватикана, а среће се и у старом српском сликарству: Старо Нагоричино и Матеич, а на Атосу у Католикону Лавре, Кутлумушу и Ксенофу. Тако је Распеће насликано и у Ломници, а бројни су примјери и у руском сликарству. Сопоћанско Распеће са пробадањем смјештено је у нижи појас. В: З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 116, са старијом литературом; С. Орловић, *Представе Распећа Христовог у сликарству Георгија Митрофановића*, 105–109.

³³ Обе варијанте Распећа су веома старе, а њихова диференцијација по циклусима устаљена је изгледа већ од 13. и 14. вијека. Сложенији тип Распећа ослања се на текст апостола Јована, јединог очевица Христове смрти међу апостолима, а насликан је у Старом Нагоричину, Матеичу, у Сопоћанима је насликано пробадање Христа, али сажетог типа без разбојника, док у Дечанима у циклусу Страдања нису представљени свједоци, али су представљени разбојници и војници који им пребијају цјеванице и пробадају Христа. Распеће из циклуса Празника у Дечанима је сажетог типа. Скоро сви примјери из светогорских цркава осликаних током 16. вијека, редовно разликују Распеће као дио Великих празника од Распећа из Страдања - у католиконима Лавре, Кутлумуша, Ксенофа. Слично је у Ватопеду, а изгледа да два типа Распећа познају и Ломнички мајстори из 1608. године. Више у: З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 116–117.

³⁴ С. Кесић Ристић, *Циклус Страдања, у: Зидно сликарство манастира Дечана – Грађа и студије*, Београд 1995, 128.

Крупн, али је ту скоро потпуно уништена.³⁵

Сцена Оплакивање Христа (надгробни плач) је представљена само у манстиру Завали. Код самог назива сцене овдје је дошло до грешке и написано је Снатије Христово, исто као и претходна сцена.³⁶ Христос је положен на мермерну плочу иза које се види крст и зидови Јерусалима, а окружују га људи који га оплакују. На лијевој страни сцене изнад Христове главе коју држи на крилу, насликана је Богородица. Иза ње су три Марије, а на десној страни насликани су Јован Богослов који се надноси изнад Христа љубећи му лијеву руку, Јосиф из Ариматеје му цјелива ноге, а Никодим стоји изнад њега. Испред мермерног постамента је платно у које ће бити умотано Христово тијело. Стари мајстори су се за ову сцену инспирисали апокрифним Никодимовим јеванђељем, текстовима црквених мелода, а Митрофановић је ову сцену преузео из приручника својих претходника. Идентичан опис ове сцене даје Дионисије из Фурне.³⁷

Сцена Полагање Христовог тијела у гроб (Мт. 27, 59-60; Мр. 15, 46-47; Лк. 23, 53; Јв. 19, 38-42) није у потпуности сачувана. У првом плану сцене представљени су Богородица, Јосиф и Јован како носе Христово тијело умотано у пругасту тканину и иду ка отвореном мермерном гробу у који ће да га положи. У гробу стоји Никодим који је испружио руке да прихвати Христово тијело. На лијевој страни сцене насликане су двије женске фигуре. У позадини се види стјеновити пејзаж. Композиција је представљена уобичајено, онако како је описује Дионисије из Фурне.³⁸ Ова сцена насликана је и у Добрићеву на сјевероисточном дијелу свода изнад протезиса, али је нешто другачија и спада у ред рјеђе сликаних варијанти ове сцене у зидном сликарству.³⁹

³⁵ Иста схема незнатно измијењена може се видјети у Св. Никити, а овакав тип јавља се већ у 12. вијеку у Пармском четворојеванђељу грчког поријекла. Контакт са архаичним предлошцима из 12. и 14. вијека, Митрофановић је вјероватно остварио преко дјела домаћих сликара, али је непознато на који начин. Више о паралелама и типовима у: А. Сковран, *Фреске манастира Завале*, 54; З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 117, 138; С. Орловић, *Циклус Страдања Христових у манастиру Крупа*, 339, 347.

³⁶ Сцене након распећа Христовог српски сликар назива Скидањем (Снатијем) и у Светој Тројици пљеваљској и у Будисавцима. В: А. Сковран, *Фреске манастира Завале*, 55; С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557 – 1614*, 101; З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 139-140.

³⁷ Светогорски обрасци послужили су Митрофановићу за ову сцену, али док је рецимо код њих платно у које ће бити увијено Христово тијело сликано испод Христа, Митрофановић га слика испред мермерне плоче и тако тај детаљ преузима највјероватније од руских сликара. Н. Бркић, *Дионисије из Фурне, Технологија сликарства, Вајарства и иконографија*, 257.

³⁸ Сличне сцене је могао видјети у светогорском живопису 16. вијека, али и Старом Нагоричину. Н. Бркић, *Дионисије из Фурне, Технологија сликарства, Вајарства и иконографија*, 257; А. Сковран, *Фреске манастира Завале*, 55; З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 141.

³⁹ Ова сцена у Добрићеву има значење плаштанице. З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 141-142.

У протезису Завале на источној страни свода, Митрофановић је насликао сцену Христ у саркофагу, на којој су представљене Богородица, једна мироносица и Јован Богослов. Иза протагониста сцене насликан је векики крст са Голготе. *Imago Pietatis* насликан је и студеничкој Доњој испосници у малој ниши на источном зиду у простору који одговара протезису, али без осталих фигура. Ово је симбол исте идеје Во гробе плотски која је представљена у Добрићеву.⁴⁰

Сценом Васкрсења Христовог коју Митрофановић редовно илуструје као Силазак у ад на неки начин се завршава циклус Страдања Христових. Овај догађај је углавном апокрифног поријекла (Никодимово јеванђеље 2, 1–11), а у Дјелима апостолским је само најављен (2, 29–36).⁴¹ На исти начин ова сцена је осим у Завали илустрована и у Крупи, Добрићеву, Студеничкој Доњој испосници, Светом Димитрију у Пећи и Жежевици.⁴² Митрофановић је опет изабрао најједноставнију схему која се може видјети на многобројним дјелима 16. вијека како наших, а посебно светогорских мајстора, тако и италокрићана. Христос је у овој композицији представљен као побједилац зла. Ова идеја је преузета из антике гдје му се даје трансцендентални значај античког императора који тријумфује над варварима.⁴³ Христос, држећи у лијевој руци крст, подиже десном руком из саркофага прародитеље Адама и Еву, који су насликани на лијевој страни. Под његовим ногама Митрофановић слика укрштена поломљена врата пакла, испод је Везевул, већ окован у ланце, а окови, чавли и брава с кључем разбацани су околу. На десној страни Митрофановић слика Јована Претечу и групу старозавјетних царева.⁴⁴ Једино у Крупи је Христос насликан са мандорлом ријешеном на специфичан начин.⁴⁵

⁴⁰ А. Сковран, *Фреске манастира Завале*, 57; З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 143, 145.

⁴¹ Постоји Проповијед Епифанија Кипарског, о силаску у Ад, погребу Христовог тијела, о Јосифу из Ариматеје и Никодиму. Љ. Шево, *Манастир Ломница*, 103–104.

⁴² Митрофановићу се приписују и фреске олтарског простора у Жежевици. З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 118–119; С. Петковић, *Фреске олтарског простора у цркви Жежевици из 1609. године – дело Георгија Митрофановића*, 252.

⁴³ З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 119.

⁴⁴ То што Митрофановић приказује Претечу на овој композицији, показује да је он познавао његово богословско значење протумачено у слову на Велики петак о силаску Јована Претече у ад, од Јевсевија епископа александријског или емеског. На ово посебно указује Љ. Шево у: *Манастир Ломница*, 103–104, јер сликар Лонгин такође приказује Јована Претечу у овој композицији.

⁴⁵ Овај догађај слави се у пјесмама на Велику суботу и Васкрс, и ту се помињу Сунце и Мјесец. Они су изгубили свјетлост кад је Христос ушао у ад и покорио гријех, зато се Сунце правде, како се Христос назива у црквеним пјесмама, приказује са мандорлом која је већих димензија и сјајнија од Сунца и Мјесеца, који се често приказују у овој сцени. У средњовјековној књижевности налази се вјеровање да му се Сунце и Мјесец, које је он створио, покоравају и прате га у ад. Ове представе су сликане да би се истакла ведрост свјетлост што је на земљу човјечанству донио васкрсли Христ. Оне су повезане са идејом

Ова сцена је у Добрићеву насликана у групи призора из циклуса Васкрсења Христовог, а у студеничкој Доњој испосници она је насликана у циклусу Великих празника.⁴⁶ Пошто се не зна које су се сцене налазиле на своду изнад проскомидије у Крупи, могло би се претпоставити да је она припадала циклусу Великих празника, али је свакако дошла на логично мјесто у односу на оба циклуса.

У простору проскомидије у Добрићеву се завршава циклус Страдања и насликане су сцене из подциклуса Васкрсења Христовог (Полагање Христа у гроб (Погреб Христов), Оплакивање (Христос у гробу), Мироносице и Силазак у ад. Ту је насликана и сцена Новозавјетна Тројица, означена стихом Во гробе плотски – молитве на проскомидију Јована Златоустог, чијим завршним стиховима се тумачи цјелокупни живопис. Постоји могућност да је, издвојене као у Добрићеву, у сјеверном дијелу олтарског простора, Митрофановић у Крупи илустровао догађаје који се дешавају након Скидања с крста. Али колико је сцена у Крупи било није могуће утврдити јер су потпуно уништене фреске на своду некадашње проскомидије, као и осталом дијелу олтарског простора преправкама овог дијела цркве.⁴⁷

У техничком и технолошком смислу Митрофановић се креће у оквирима старог византијског сликарства, али се код њега јављају неке некоректности када је у питању технологија што је проузроковало велика оштећења на свим његовим фрескама, а то су постављање више слојева малтера који се нису могли чврсто везати за подлогу, јер углачава доњи слој малтера, као и употреба органског везива што је откривено баш овдје у Завали и наношење пастуозних слојева пигмената, готово иконописним поступком на лица његових ликова.⁴⁸ Физиономије свих ликова су сличне. Обради инкарната, као

искупљења и васкрсења, јер су Сунце и Мјесец створени четвртог дана стварања свијета. Пошто у прва три дана није било сунчеве свјетлости, то би био праобраз три дана Христова у гробу, односно када је Христос устао из гроба засијало је Сунце правде, „настала је светлост дана која народе обасјава вером“. У старим српским рукописима говори се да је Сунце постало од сузе, која је канула у свемир из Божијег ока приликом стварања човјека, пошто се Бог сјетио да ће ради људи Христос бити мучен и распет. А и Мјесец је везан за искупљење људи, јер мјесец пролази кроз своје мијене и на крају скоро умире, али се поново рађа, а тако ће и људе васкрснути Христос. Више у: Ј. Радовановић, *Иконографске забиљешке из Дечана*, Зограф 9, (Београд 1978), 23–24; М. Марковић, *Циклус Великих празника, Зидно сликарство манастира Дечана – Грађа и студије*, Београд 1995, 24, 114.

⁴⁶ З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 120.

⁴⁷ А. Сковран, *Уметнички споменици манастира Крупе*, у: *група аутора, Манастир Крупа*, Београд 1968, 36; З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 76, 90, 139–143; С. Петковић, *Фреске олтарског простора у цркви Јежевици из 1609. године – дело Георгија Митрофановића*, 250; С. Орловић, *Манастир Крупа*, 47–87.

⁴⁸ А. Сковран, *Фреске манастира Завале*, 42; З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 331;

и коси и бради, је поклањао много пажње, док је одјећа имала мањи значај стављајући нагласак на само неку појединост.⁴⁹ Фигуре су издужене и елегантне, а по потреби закона композиције често их слика у компликованим ставовима. Насликане су ближе првом плану слике, а распоређује их или симетрично или у групе што доприноси динамици, али и складности композиције. Тако распоређује и друге елементе композиције, али секундарним елементима није поклањао пажњу, јер је тежио јасноћи основне идеје коју саопштава. Небо је сводио на минимум, тако што високо извлачи стјеновит пејзаж и сликану архитектуру који се налазе у позадини протагониста свих његових сцена и представљају значајан композициони елемент. Сликана архитектура је по облицима веома богата, чине је палате, куле, тријемови, колонаде и ентеријери оживљени кордонским вијенцима, кулама, разним отворима, а украшена је декоративним црвеним драперијама, разапетим између кровова⁵⁰ и готово увијек штукатурним мотивима. Његова композициона рјешења су увијек веома ефектна, али он је био мајстор цјелине која је складна, ведра и сликарски зрела, што се најбоље може видјети на композицијама које су замишљене као јединствена композициона цјелина. Најбољи примјер за то је триптих са сценама Подизање на крст, Распеће и Скидање са крста.

Посједовао је одличан осјећај за пропорције и велико цртачко знање, цртеж му је тачан, мек и елегантан, а колорит је богат, ведар и пун пастелних хармонија.⁵¹

С. Орловић, *Манастир Крупа*, 47-87; М. Окиљ, *Манастир Завала*, Бања Лука 2010.

⁴⁹ На лицима је Митрофановић употребљавао тамно кестењасту или сиво-маслинасту боју. Ове боје у тамнијим тоновима користио је за сјенчење, што се долази до изражаја на лицу Богородице гдје је сјенкама истакао плачни, болни грч који деформише њено лице. Сликари су тамнијим тоном лица потцртавали емотивно стање насликаног лика. З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 304; С. Орловић, *Манастир Крупа*, 47-87.

⁵⁰ Ове драперије су иначе сликарски идиограм ентеријера и обиљежје су само најзначајнијих садржаја. Заступљене су од антике, у старим религијама, гдје се везују за небо и божанство односно теофанију као императорску иконографију, а у хришћанској иконографији често се сликају у сценама тема које се односе на Богородицу и Христа. Они носе и значење везе између Новог и Старог завета. О велумима више у: А. Стојаковић, *Архитектонски простор у сликарству средњовековне Србије*, Нови Сад 1970, 170–171; З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 328; И. К. Языкова, *Богословие иконы*, 173; А. Сковран, *Две иконе два славна Крићанина, Икона Богородице Утешитељке "Madre della Consolazione"*, дело младог Доменика Теотокопулоса – Ел Грека и икона „Страшног суда“ Ђорђа Клоцаса, *Зборник народног музеја* 16/2, (Београд 1997), 162–163.

⁵¹ О бојама и начину на који их припрема и користи, малтерним слојевима, редосљеду сликања...више у: А. Сковран, *Фреске манастира Завале*, 59, 61; З. Кајмаковић-С.Тихић, *Манастир Добрићево-проблематика заштите*, Наше старине 6, (Сарајево 1959), 148; В. Ј. Ђурић, *Иконе у Југославији*, Београд 1961, 61; С. Петковић, *Зограф Георгије Митрофановић у Пећкој патријаршији 1619–1620 године*, 244; З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, 141, 144-146, 214-217, 221; З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 145, 331-332, 337-340; С. Орловић, *Манастир Крупа*, 47-87.

Иако је одлично владао својим занатом, користио се често модулима геометријом и техничким помагалима. Када је ријеч о иконографији појединих сцена, њена основна обиљежја су у суштини заједничка за све цркве које су живописане у 16. и 17. вијеку на простору Балкана. У многим детаљима иконографије појединих тема ослања се на узор из средњовјековне умјетности, било да их је узимао из сликарских приручника, било да је имао прилику видјети их у некој цркви. Правио је албуме цртежа и скица који су му помагали при изради његових дјела, а посједовао је више варијанти једне иконографске схеме, али је та иконографска рјешења старих мајстора ријетко кад дословно понављао. Митрофановић је био способан да прави самосталне варијације устаљених композиционих рјешења, тако што је дорађивао детаље и уравнотеживао приказ. ⁵² У његовом сликарству сажета су и искуства византијске и поствизантијске умјетности, нарочито оне на нашем тлу, али и светогорске варијанте италокритског сликарства и руског сликарства 16. и 17. вијека, као и доста западних утицаја. ⁵³

Митрофановић је био велики стваралац свестране и изузетне обдарености, образованости и продуктивности, који је оставио трајна свједочанства и неизбрисиве трагове и обогатио српску баштину. Својим препознатљивим сликарским рукописом надградио је темељ средњовјековног српског сликарства. Детаљније познавање ових фресака у цркви манастира Завале свакако даје макар мали допринос познавању рада једног од наших најбољих иконописаца и фрескописаца с почетка 17. вијека, а тако и одређеним појавама у сликарству овог времена.

⁵² Скицирао је синопијом распоред фресака и предлошке за њих, а некад их и гравирао у свјеж малтер, али најчешће не на мјесту гдје ће се налазити фреска већ на наспрамном зиду. Више у: З. Кајмаковић-С. Тихић, *Манастир Добрићево–Проблематика заштите*, 148; А. Сковран, *Фреске манастира Завале*, 59; З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, 141, 144, 148-149, 220; З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 306, 321, 332, 337-340, 375.

⁵³ Више у: З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, 147, 214; З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 31-34, 41, 372; С. Петковић, *Српска уметност у XVI и XVII веку*, Београд 1995, 136-140. М. Савић, *Сликарство у српским црквама сјеверне Далмације*, 38, 57, 232.

SUMMARY

THE CYCLE OF THE SUFFERING OF CHRIST IN MONASTERY ZAVALA CHURCH

Snježana Orlović
BA in History of Art
independent researcher
Đure Kurepe 3, 11080 Zemun
064/189-91-97
snjezanaorlovic@gmail.com

Georgije Mitrofanović, undoubtedly one of the most prominent representative of the Serbian fine art, decorated the interior of the Zavala monastery church by his paintings in 1619, under the Ottoman rule. He made a few well-developed fresco and icon/ikon groups in churches and monasteries in the renovated Patriarchate of Peć. Thanks to them it is now possible to reconstruct some damaged scenes in Zavala.

The fresco programme has been adapted to the architecture of the church or the surfaces needed to be illustrated. As far as the general concept is concerned, it is in accordance with conventional solutions for fresco painting in churches in the 16th and the 17th century, as it could not stand content luxury due to its small proportions. With the intention of presenting very diverse iconographic program, Mitrofanović's great theological knowledge of deliberate connection between ideologically close contents has become evident. When it comes to iconography of particular scenes Mitrofanović relies on medieval art standards. However he gives his personal touch to all compositions by adding some details.

This cycle has been amply represented in Zavala by fifteen scenes showing the last days of Christ's life including some illustrations that were rarely painted in our culture. Most scenes were painted in Krupa. But as that fresco ensemble was considerably damaged it is difficult to say with certainty how many scenes were there. The same is with Dobrićevo where it is possible to see only six compositions now. The cycle of Sufferings of Christ starts with scenes of The Last Supper and the Washing of the Feet and ends with the Descent to Hades. The scenes of suffering are connected with the scenes from the Great holidays cycle, i.e. certain episodes from these two cycles are brought together in one set arranged chronologically. The scenes of Raising to the cross, the Crucifixion and the Removal from the cross are represented as a triptych with the Crucifixion in the middle shown on a considerable surface in a very important part of the north choir. There are some scenes which show details after the crucifixion of Christ

that were inserted in this cycle.

Georgije Mitrofanović shows a distinctive artistic style. Owing to his great artistic dexterity he succeeds in expressing his interesting and attractive painting ideas through such a simple medium. It is obvious that he was as good at colour as at drawing with a strong sense of proportion. Some incorrectnesses regarding technology are his only problem. To name a few: polishing/smoothing of the lower layer of plaster; the use of an organic binder; and full colour application of pigment layers on the faces painted. A vast experience of Byzantine and post-Byzantine art of Eastern Europe has been condensed into his painting. He developed the style of his work with the help of immensely rich fund of domestic paintings, old and more recent ones. The Holy Mount Athos version of an Italian-Cretan painting and the Russian painting of the 16th and the 17th century made a great influence on the style. But it is not possible to speak more precisely about the impacts. Therefore the elementary stylistic and iconographic features of the cycle has stayed undiscovered.

As there is not much written about this kind of painting I have tried to light up a small part of work of our fresco and iconography artist from the beginning of the 17th century as well as some particular phenomena in the painting art of the times.

ПРИЛОЗИ

1. Прање ногу, манастир Завала (лијево) и манастир Добрићево (десно)

2. Тајна вечера, манастир Завала (лијево) и манастир Добрићево (десно)

3. Молитва на Маслиновој Гори, манастир Завала

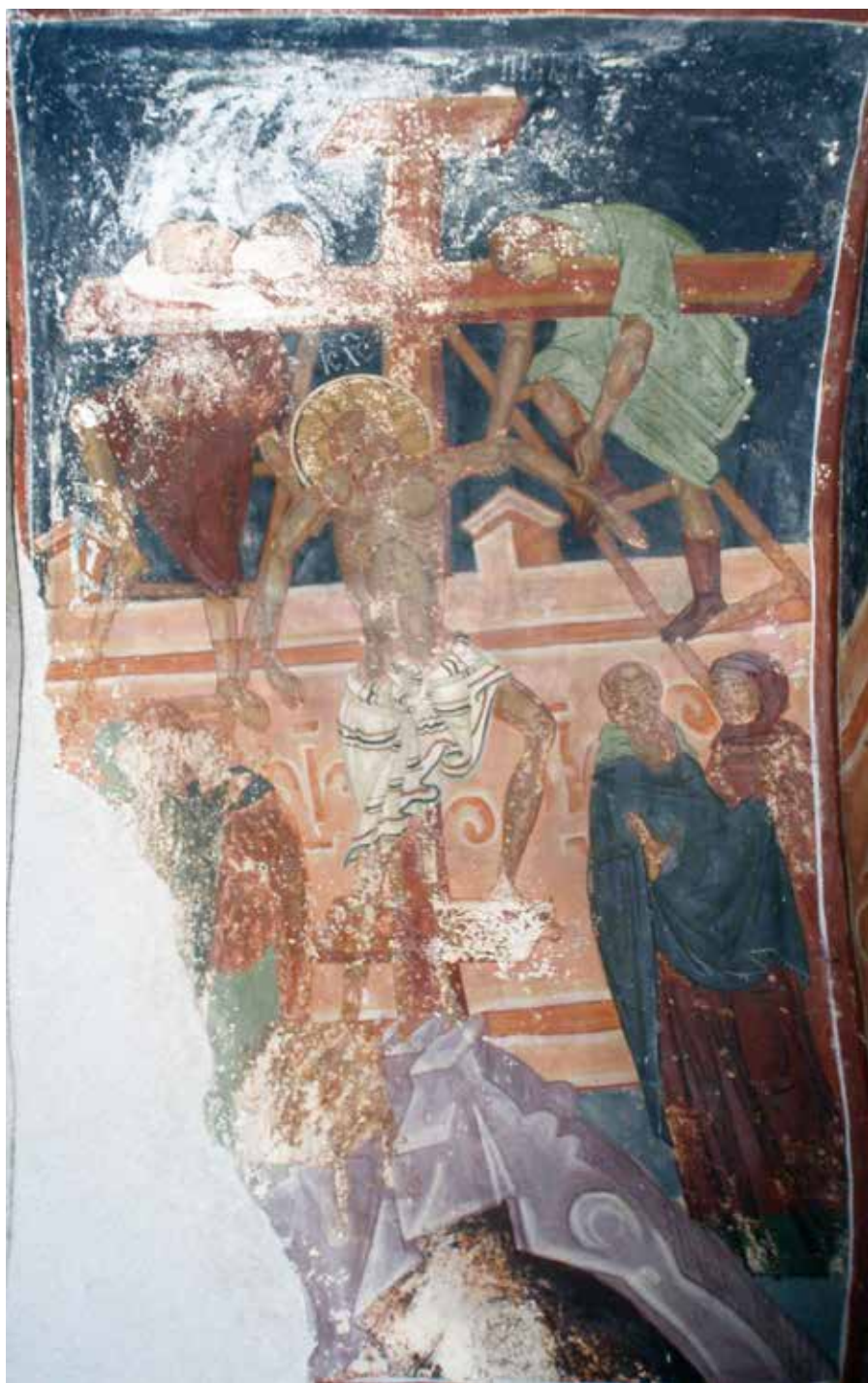
4. Издајство Јудино (детал), манастир Завала (лијево) и манастир Крупа (десно)

5. Христос пред Аном и Кајафом, манастир Завала (лијево) и манастир Крупа (десно)

6. Христос пред Пилатом (лијево) и Шибанье Христа (десно), манастир Завала

7. Подизање на крст, Манастир Завала

8. **Распеће**, манастир Завала (горе лијево), манастир Добрићево (доље лијево), студеничка Доња испосница (горе десно, цртеж З. Кајмаковић), манастир Крупа (доље десно)

9. Скидање са крста (деталј), манастир Завала

10. Оплакивање Христа, манастир Завала

11. Полагање Христовог тијела у гроб, манастир Завала

12. Силазак у ад, манастир Завала

Горан Ж. Комар

НАТПИСИ У ЈАЊИЋА ГРОБЉУ У БАНЧИЋИМА КОД ЉУБИЊА

Предмет овог прилога су два новопронађена средњовјековна ћирилична натписа у Јањића гробљу на Банчићима (Љубиње). Средњовјековни споменици Јањића гробља, као и сусједног Мићића гробља, помињани су од стране истраживача стећака Ш. Бешлагича у његовом прегледу из 1971. године¹, али натписи, као и натпис под крстом ван Мићића гробља који сам раније објавио, нису уочени.

Кључне ријечи: ћирилични натписи, источна Херцеговина, Банчићи, Љубиње.

Јањића гробље лежи као ограђени простор старог гробља, са мноштвом споменика 19. и 20. Вијека, мало сјеверније од Мићића гробља у Банчићкој површи.

Први натпис је уклесан као дворедни уз западну ивицу стећка типа плоче која лежи у крајњем источном сачуваном дијелу средњовјековне некрополе у којој се истичу два масивна украшена сандука са постољима. Димензије сандука који је смјештен на јужнијој страни су 1,54 x 1,30 x 0,99 м, а на сјеверној страни, у горњем источном углу, је приказана рука са отвореном шаком. Други сандук лежи сјеверније, а његове димензије износе: 1,63 x 1,02 x 0,71 м. Простор између стећака типа сандука и плоче са натписом, испуњен је са неколико плоча, међу којима једна има велике димензије.

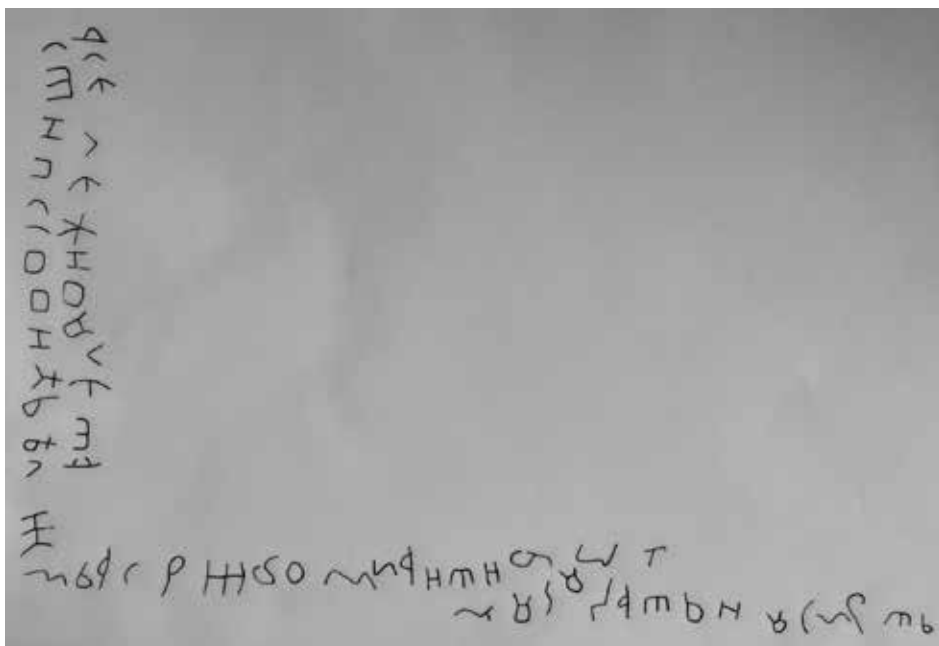
Натпис бр. 1. Димензије плоче са натписом су: 2,07 x 1,26 x 0,28 м. На западној страни, на плочи величине: 0,80 x 0,16 м је дворедни натпис са именом покојника. Усјечен је у кречњачку плочу солидне израде, лишену

¹ Š. Bešliagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo, 1971, 378. Не бих се могао сасвим сложити са описом Мићића гробља уваженог Ш. Бешлагича. На основу његовог описа некрополе јасно је да на шест надгробних крстова у овоме гробљу постоје плоче. На плочама су два масивна и висока крста, један унутар оградe гробља и други јужно-југозападно од гробља. Остали крстови су мањи, настали касније и полегли. На плочи великог крста ван гробља је кратки натпис А СЕ ЛЕЖН РАДЕ. Г- Ж. Комар, *Стари ћирилични натписи источне Херцеговине*, Херцег Нови, 2014, 114

украшних детаља. У натпису је укупно 58 словних знакова и спада међу источнохерцеговачке натписе средње величине. Велике тешкоће у детекцији словних знакова имао сам у дијелу натписа након имена Вучета Стипковић, са прва три слова усјечена на западној ивици споменика: Ћ Л Ж. Но, кључ рјешења натписа састојао се у препознавању слова Ж у ријечи СРЖБОМ[Љ], које је уочено као идентично по маниру првом слову Ж у глаголу Л[Е]Ж[Н] М[Љ]. Како обично бива у средњовјековним ћириличним епитафима и слово Б је представљало тешкоћу. Оно се овдје јавља као посве полегло и недовршене омче и као нагнуто удесно, али такође недовршене омче. Овај натпис није оптерећен наслагама лишјаја које би захтијевале интервенције чишћења, али је, будући да лежи на хоризонталној површини, трпио од задржавања воде и интензивног процеса хемијског растакања.

Снимак натписа прије маркирања меканом кредом: западна ивица споменика

Транслитерација: А СЕ ЛЕЖН ВѸЧЕТА / СТНПКОВНѢ / Ъ Л(Е)
Ж(Н)МЬ /

А СРЖБОМ НАНТН БѡГ / Ѹ МѸ ЗНАТЬ Н Ѹ СМРТЬ

Превод: **Овдје лежи Вучета Стипковић. Ја лежим, а срѣбом наићи,
Богу му знат и у смрт.**

Натпис је веома тежак за одређивање словних знакова, а у завршном дијелу видна су велика разарања у простору у којем се налази слово Р. Кључ за рјешење натписа лежао је у препознавању слова Ж.

Графијска анализа усмјерена је најприје на неколико словних знакова „другог“ дијела натписа уз јужну ивицу споменика: В, Ж, Б, Г, Н, М, ѡ и З. Треба примијетити и да је први дио натписа који је позициониран уз западну ивицу споменика упадљиво уредније уклесан него други, а запажамо и слово Ж различитог облика, које је овдје уклесано као ћирилично Ћ¹ или је заправо овакав облик преостао након дјеловања процеса хемијског растакања материјала који је на овом споменику уочљив. Ипак, овај облик слова Ж се веома разликује од облика два преостала знака у „другом“ дијелу натписа што за мене није довољно да тврдим да је „други“ дио натписа

¹ Управо овакво Ж виђа се у натпису на крсту Драгића Дорлошевића у Врхпољу, који се налази близу споменика жупана Медулина: Г. Ж. Комар, *Стари ћирилични натписи источне Херцеговине (са прегледом крстова)*, друго допуњено и измијењено издање, Херцег Нови, 2005, 220

клесала друга рука. Но, то је питање мањег значаја.

Слово В у првом дијелу натписа клесано је у облику полеглог унеколико неправилног правоугаоника иако је оно доживјело да се растакањем претвори у просто удубљење. Овакав облик виђа се нпр. у натпису Радича Пићевића у Клечку (Дабар) и Трипка Радојева у Брестима код Билеће². Слово Ж са полукружним бочним краковима, које Г. Томовић одређује као подтип, виђа се у натписима из 15. вијека³. Ово слово у нашем натпису посједује посве прав лијеви крак, а преломљен десни крак. Сличност овоме облику налазим у натпису Брајка у гатачком површком селу Кокорина⁴, али и у натпису Милице и натпису Станисаве крај Саборне цркве у Бањанима⁵. Слово Б се јавља као нагнуто удесно и посве полегло, али у оба случаја са недовршеном, несастављеном петљом. Аналогију можемо пронаћи у натпису Покрајца Оливеровића у Врхпољу (Љубомир), из прве половине 15. вијека и натпису Радоја Стипановог код Стоца, из друге половине 15. вијека⁶. Такође у натпису Радивоја Драшчића у Горњем Храсну⁷. Слово Г показује сличност са овим словом у натпису Радоње Ратковића из Ћућенице код Кључа,⁸ али и другим натписима са подручја источне Херцеговине за које сматрамо да су из 15. вијека. Слово N јасно се уобличава као брзописно и виђа се у натписима источне Херцеговине веома често. Слово М оваког облика са заобљеним угловима и несиметрично, види се у натпису Вукше Дмитровића у Зовом Дољу у Невесињу⁹. Варијанта несиметричне омеге снажно оживљава у Босни током 15. вијека¹⁰. Слово З које се често врло тешко препознаје упућује на облик овог слова у натпису Помоћана Остојића (Под Дуб, Убоско)¹¹.

Из свега показаног, јасно је да се натпис оквирно може смјестити у 15. вијек.

² Г. Ж. Комар, *Стари ћирилични натписи источне Херцеговине*, Херцег Нови, 2004, 31, 32

³ Г. Томовић, *Морфологија ћириличних натписа на Балкану*, Београд, 1974, 19

⁴ Г. Ж. Комар, *Стари ћирилични...*, 35

⁵ Г. Ж. Комар, *Стари ћирилични натписи источне Херцеговине (са прегледом крстова)...*, 205, 206

⁶ Г. Томовић, *Морфологија...*, 17

⁷ Г. Ж. Комар, *Стари ћирилични...*, 54

⁸ Г. Томовић, *Морфологија...*, 18

⁹ Г. Ж. Комар, *Стари ћирилични...*, 45

¹⁰ Г. Томовић, *Морфологија...*, 23

¹¹ Г. Ж. Комар, *Стари ћирилични...*, 71

Други дио натписа уз јужну ивицу плоче начињен при идеалним условима јутарњег свијетла. Десно се види завршетак првог дијела натписа са именом покојника.

Натпис бр. 2. Лежи на западној ивици плоче у јужном ободу средњовјековне некрополе у Јањића гробљу на Банчићима.

А С(Е) КОРNw TOPwBHѢ

Превод: Овдје Корно Торовић

Познат је род Торовића у невесињском селу Рогаче.

Овим прилогом пружена су на увид два новопронађена ћирилична натписа из старог дијела Јањића гробља на Банчићима из 15. вијека. Још једном упућујемо на значај услова природног освјетљења приликом детекције старих натписа у некрополама стећака. Изузетно је важно да се натписи траже у условима јутарњег или вечерњег свијетла, као и када су споменици потпуно суви. И овим прилогом показује се да је број средњовјековних ћириличних натписа у Херцеговини знатно већи него је то раније утврђено.

Др Милорад Вукановић

УЧЕЊЕ ЋИРИЛА И МЕТОДИЈА И ЊИХОВО ПРИХВАТАЊЕ НА ПОДРУЧЈУ ДУБРОВАЧКЕ РЕПУБЛИКЕ

Сажетак: Мисија Ћирила и Методија и њихових ученика, препреке које су имали на свом путу и одјек њихове дјелатности на нашем тлу. Прихватање и ширење словенске службе Божије у Дубровнику и његовој околини.

Кључне ријечи: Ћирило и Методије, мисија међу Словенима, Моравска, Рагислав, кнез Томислав, Михаило III, Климент, Сватоплук, Наум, Рим, Словени, Германи, глагољица, ћирилица, преведене књиге, апракос, псалтир, Дубровник, Стоиски Рат, Жупа, Груж, Словенски попови (presbyteri sclavisi), католичке цркве, ћирилица, Динић, Решетар.

О животу и дјеловању ових словенских апостола постоји на свим словенским и многим несловенским језицима врло опширна литература, али која још увијек није објаснила све оно што бисмо жељели знати. Покушаћемо да, само у главним цртама, изложимо - према истраживањима најкомпетентнијих писаца и повијесним врелима – и обрадимо питања везана за њихов живот и рад. Азбука, коју је Константин - Ћирило саставио била је глагољица из које се касније развила нова азбука, названа у његову част ћирилица.

Ћирилица је најраспрострањеније словенско писмо. То је словенско изворно писмо настало на словенском тлу и представља, уз глаголицу, писмо старословенског језика - најстаријег словенског књижевног језика. Савремена ћириличка писма настала су према руској ћирилици 1708. године. До тада била је у употреби само црквенословенска ћирилица. Петар Први је 1708. године одлучио да старославенска ћирилична грађија која је дотле била у употреби у Русији буде замијењена реформисаном ћирилицом, што је прихваћено двије године касније. Старословенски језик и реформисана ћирилица остали су у богослужењу источног обреда, насупрот латиничном писму и латинском језику, који су били обавезни у Римској цркви. Глагољица се ширила у Далмацији и Истри, унаточ забранама које су долазиле

из Рима. Један од најважнијих бранитеља словенског богослужења био је бискуп Гргур Нински¹. Историјска је чињеница да су Словени настојали организовати своју цркву са словенском литургијом и својим властитим писмом, што је било утемељено на ћирилометодијевској традицији. Ћирило и Методије, познати као солунска или света браћа, потекли су из цијењене грчке породице у Солуну. Ћирило је своје крштено име Константин промијенио у Ћирило након што се закаљуђерио у Риму, гдје је и умро. И његовом старијем брату Методију то је калуђерско име. Оба се брата славе у словенској историји као словенски апостоли, како их обично и знамо, али заправо могли би се са пуним правом назвати реформаторима црквених односа код Словена, од којих је велики број већ био покрштен у вријеме када су они започели свој апостолски посао. Њихова главна заслуга није била тек завршено покрштавање Словена, већ увођење словенског језика у све црквене послове а посредством цркве у културни живот. Старословенски је први и најстарији писани или књижевни језик словенски.

Методије и Константин били су синови византијског официра Леона (Лава) који је био замјеник солунског стратега, који је вршио војну и цивилну власт у солунској области. Солун је од шестог вијека био окружен Словенима, а словенски се говорио и у самоме граду, па су браћа, уз грчки, још од младости познавала и говорила словенски језик. Методије се посветио државничким пословима, био је управитељ једне покрајине, на ријеци Струмици у Македонији, у којој је била словенска већина. У вријеме иконокластичких борби и преврата на двору повукао се у манастир у Битинију у Малој Азији. Константин је од дјетињства показивао изнимне способности па је након школовања у Солуну, по очевој смрти, заслугом логотета Теоктиста - канцелара царице Теодоре, дошао у Цариград, гдје се васпитавао и образовао на царском двору, а затим на царском универзитету (Магнаура) гдје су му учитељи били најпознатији грчки учењаци тог доба: Лав Математик и Фотије, каснији цариградски патријарх. Постао је библиотекар Цариградске патријаршије и добио службу професора филозофије и директора на универзитету наслиједивши на том мјесту свог учитеља Фотија. Због учености стекао је почасно звање „Филозоф“. Константин је према вијести из житија, тј. хагиографије, судјеловао у неколико важних државних мисија. На прелазу из 850. у 851. годину послан је међу Сарацене (Арапе) на двор калифа Мутавакила (Mutawakkil) у Самари, на ријеци Тигрису, гдје је и упознао самаријско писмо. Отишао је 856. брату у манастир у Малој Азији, а 860. заједно с Методијем, као царски посланик, у мисију међу Хазаре у јужној Русији и тако имао прилику да усавршава

¹ Гргур Нински, епископ у Нину (900 – 929), главни заговорник старословенског језика и народног писма глагољског богослужења. Папа Иван X забранио је ређење свештеника који користе словенски језик. Гргур Нински је по казни премјештен из Нина у Скрадин.

хебрејски језик. Ту је читао текстове у руском преводу. На једном острвцу у Казачком заливу пронашао је реликвије ранохришћанског мученика папе Климента (92 – 102) који је, према легенди, прогнан на Херсон и ту доживио мученичку смрт. Због тога је имао велики углед у Риму, па је та његова мисија допринијела савезу склопљеном између Хазара и Византије.

Ипак, најпознатија њихова мисија је она међу Словенима. Године 862. дошло је цару Михаилу III у Цариград посланство моравског кнеза Растислава (846 – 870) с молбом да у Моравску пошаље епископе, свештенике и мисионаре који ће на словенском језику проповиједати хришћанску вјеру. Мисија солунске браће међу тамошњим Словенима у Моравској иницирана је већ и раније, 856. године када је то тражио Растислав. Растислав је имао на уму више политичке него религиозне мотиве. Хтио се ослободити којекаквих непозваних странаца, понајвише Нијемаца. Хришћанство је већ било присутно у Моравској, гдје су дјеловали франачко-баварски свештеници, односно, мисионари, а Растислав се бојао утицаја свештенства регенсбуршке и пасауске дијецезе јер је успјешним ратовима успио осамосталити своју земљу па му је самостална црквена покрајина била потребна за потпуно осамостаљење државе. Потражио је помоћ Византије. Цар Михаило III је по наговору свог ујака Варде и патријарха Фотија позвао браћу Константина и Методија као најпогодније особе за мисију међу Словенима, јер су родом из Солуна, а у Солуну сви говоре словенски, како каже житије. Да би мисија била успјешна, Константин је за Словене саставио посебно писмо – облу глаголицу и на словенски језик са грчког превео дијелове из најпотребнијих законских и религиозних књига: Апракос - изворно јеванђеље, за читање у вријеме богослужења, један законски текст - Закон судни људем, као и најнужније обредне књиге за заједничку молитву апракосни апостол, Псалтир, Паримејник, животи светитеља... Ови преводи Свете браће имају велики значај за културну историју словенских народа. Ти су рукописи темељ на коме се заснива улазак великог дијела Словена у културни круг Европе. Словени су у овом погледу далеко испред многих европских народа, који тек у доба реформације почињу да стичу права за своје националне језике. Најстарије споменике старословенског језика, којим данас располажемо, представљају каснији преписи с краја 10. и 11. вијека, и то написани двијема различитим азбукама: глаголицом и ћирилицом. Према чињеницама које се налазе у легендама², а с историјским документима, ова се реформа почела проводити не у близини Солуна или Цариграда него према сјеверу, покрај доњег и средњег Дунава у Моравској, чије су јужне границе допирале отприлике и ондје гдје и данас живе прекомурски

² О животу Ћирила и Методија говоре житија написана на староцрквенословенском језику, као и литургијске похвале, а латински извори су сачувана папинска писма, те латинске (италске) и словенске легенде.

Словенци. Браћа су са собом водила ученике Климента, Константина и Наума. Мисија је из Цариграда кренула 863. у Моравску и поред тога што се томе противило франачко – моравско свештенство као што је то спречавало упад Лудвига Њемачког у Моравску који је хтио да Растиславу наметне вазални положај. У три године мисионарске дјелатности (863 – 866) отежавали су им рад франачки лотарски бискупи. Света браћа успјела ду да припреме ученике за примање црквених звања и тако је организована словенска црквена покрајина, наравно под новом, словенском хијерархијом за што је било потребно да патријарх потврди мисију.

Константин и Методије на том су реформаторском пољу већ радили и прије него што им је стигао позив из Моравске. Одговорна задаћа словенске браће имала је први наметак у најближим им Словенима. Константин је, казује легенда, изабрао словенска слова. То је био резултат дугог размишљања и договарања са разним помагачима. Састављајући слова, морао је имати пред очима један одређени језик или нарјечје, које му је било врло добро познато. То није могао бити говор удаљених моравских или панонских Словена, већ народа из његове најближе околице, одакле је могао имати познатих поузданих помагача. У оно мало времена, око 40 мјесеци што је Константин проживио у Моравској, одговорно је настављао свој књижевни задатак, превodeћи колико је требало са грчког разне литургијске текстове онога времена. Не може се прихватити мишљење да је Константин тај посао радио по латинским текстовима, имајући на уму латински обред црквене службе. Инвентар наших најстаријих рукописа не говори у прилог оваквом мишљењу. Друга Константинова дужност у Моравској, према захтјеву кнеза Растислава, састојала се у настави, тј. у поучавању и образовању младих свештеника како би могли вршити обреде на словенском језику и словенском писму, глагољици. Колико је успио у тој задаћи, не може се знати; политичка ситуација онога времена у Моравској није била повољна за несметани рад и дјеловање солунске браће. Је ли и колико је Растислав помагао Константину не знамо, као ни то је ли се у Моравској вршила словенска служба у цркви, а не знамо што је, у том смислу, могао подузети кнез без Константина. Али се у хагиографији изричито наглашавају неприлике са којима се Константин суочавао. Он је морао побијати „тријезичнике“ који, позивајући се на напис на Христовом крсту, дозвољавају само три литургијска језика: јеврејски, грчки и латински. Константин је имао жестоке противнике словенског богослужења. Било је још и других појава у животу моравских Словена које су му задавале бриге и ометале га у послу. Зато се не чудимо што су након трогодишњег боравка у Моравској оба брата стала помишљати на одлазак. Нису пошли у Цариград јер је тамо, уз помоћ Вардину, царски коњушар Василије Македонац убио цара Михаила III и засјео на престоље као Василије I. Света браћа су отишла у Рим. На путу су се за-

уоставили у Доњој Панонији на Блатном језеру, у престоници кнеза Коцеља, који их је лијепо примио. За вријеме тога боравка обучили су неколико младих свештеника словенском писму, а и сам је кнез Коцељ научио словенско писмо и прихватио словенске црквене књиге. Након неколико мјесеци проведених код кнеза Коцеља кренули су копненим путем преко хрватских и словеначких крајева пут Млетака јер су ту намјеравали да патријарх посвети њихове ученике, али од посвећења није било ништа. Венеција је и тада под снажним културним и политичким утјецајем Византије. У Венецији су затражили ређење својих ученика, али због словенског писма и литургије избила је оштра препирка између Константина и тамошњег клера. Житије назива противнике словенске мисије „тројезичницима“, а Константин каже да је њихово учење херетичко. И они су устрајали у захтјеву да се света литургија може обављати само на грчком, хебрејском или латинском језику јер је тим језицима и писмима била написана Пилатова пресуда да се Исус разапне на крст. Константин их је доказима из природе и Светог писма, набројивши многе народе који имају богослужење на свом језику, посрамио, научно побио њихово мишљење и назвао их „пилатовцима“, али није успио у првотном циљу да његови ученици приме свештеничка звања, чиме би мисија била завршена. Сигурно је да је римски папа Никола I³ тада, кад су они били у Млецима, послао поруку да дођу у Рим. Недуго након тога Никола I је умро па га је наслиједио Хадријан II. О боравку свете браће у Риму легенде говоре врло мало. Свету браћу 867. свечано су дочекали грађани Рима и римска црквена хијерархија јер су носили реликвије папе Климента. Папа Хадријан I (867 – 872) залагао се за сарадњу с Византијом, одобрио је словенско богослужење и благословио глагољске књиге. Методије је заређен за свештеника, а словенска литургија свечано се служила у средишњим римским црквама. У Риму су света браћа боравила међу грчким монасима, а Константин је, преморен од пута, и од раније слабог здравља, ушао у грчки манастир и замонашио се. Преминуо је 14. фебруара 869. године у 42. години живота. На самртној постели, како сазнајемо из Методијевог житија, замолио је брата да настави мисију међу Словенима. Сва је прилика, да се још за Константинова живота, повела расправа о дозволи словенске литургије. Римска (италска) и словенска легенда разилазе се у тумачењу да ли је папа посветио Константина и Методија као епископе или није. О томе словенска легенда не свједочи ништа. Константин, монашким именом Ћирило, за свог је кратког живота, у знаку високог идеалног полета и одважне иницијативе у епохалном културном дјелу, у Риму завршио свој драматични животни пут. Његово дјело остало је темељ културног хабитуса словенског свијета, који има привилегију да обавља богослужење на свом народном језику у врије-

³ Папа Никола I (858 – 867); у то вријеме муслимани су освојили читав Блиски исток, сјеверну Африку, дијелове Кавказа и Сицилију и тако представљали велику опасност за Византију. Арапи освајају Пиринејско полуострво.

ме када то није имао ни један други европски народ. Панонски кнез Коцељ замолио је папу Хадријана да му пошаље Методија, што је папа прихватио и послао Методија, али као апостолског легата у свим „словенским земљама“. Тада је Методије дјеловао на подручју данашње Мађарске, Славоније и Срема. Папа је Методијеву службу објавио словенским кнезовима Растиславу, Коцељу и Сватоплуку папинским писмом: *Gloriae in excelsis Deo*, које је остало сачувано у преводу у Методијеву житију. Тим је писмом 869. папа одобрио словенско богослужење. На Коцељеву молбу папа Хадријан посветио је Методија за панонског митрополита на столици Св. Андроника⁴, оживјевши тако ранохришћанску митрополију, подредивши западни Илирик јурisdикцији Рима и издвојио га из јурisdикције салзбуршког митрополита. На тај начин дирнуо је у право франачко-баварског клера, а посебно митрополита у Салзбургу и епископије у Пасау (*Passau*). О том говори пригодна споменица *De conversione Begoariorum et Carantanorum* (први ју је објавио М. Влачић Илирик).⁵

Методије наставља братово дјело. Идеалист Константин уступио је мјесто Методију, човјеку практичне енергије, који успијева да Константинове замисли барем дјелимице реализује. Кад је Методије преузео мисионарску улогу, овај пут уз папинско одобрење, енергично се залагао, успркос бројним опструкцијама, за словенску црквену службу у оквиру Паноније као епархије независне од Салзбурга. Методије је панонски епископ с правом да обавља словенске литургије на подручју цијеле панонске области. Методијева моравска црква била је словенска по језику, по духу и грчким обредима, али ускоро је опет услиједила опструкција њемачког свештенства које је обновило сумње у Методијеву правовјерност. Учестали су притисци на Методија који је опет био присиљен да оправдава словенско богослужење пред црквеним судом у присутности кнеза Сватоплука, Растиславова братића, који је свргнуо с власти Растислава и дао га ослијепити. Методију није могао помоћи ни кнез Коцељ. Тада је Методије насилно лишен своје епископске части, осуђен и упућен у тамницу. У тамници је провео три године, када га је ослободио папа Иван VIII. Методије је поновно отишао у Панонију на двор кнеза Коцеља, што је било погубно за кнеза Коцеља, којему су њемачки бискупи запријетили одмаздом ако прихвати Методија. О кнезу Коцељу након 874. године нема више никаквих података. Тада је пропала његова кнежевина. Методије се након тога вратио у Моравску, кнезу Сватоплуку, који се успјешно одупирао Нијемцима, па му је и надбискуп Методије био од користи, барем за неко вријеме. Убрзо се Сватоплук повезао с Нијемцима

⁴ Св. Андроник, по легенди, један од седамдесеторице апостола био је епископ Паноније; Српска црква слави га 17. Католичка 30. маја.

⁵ Матија Влачић Илирик (1520 – 1575) протестантски теолог, историчар и филолог, професор хебрејског и грчког језика, од 1549. отворено иступа против папе, па је често прогањан; објавио 250 радова, написао историју цркве и означава папу као антихриста.

и склопио с њима мир. Након тога је Вишинг (Wiching) у Риму оптужио Методија да је кривовјерац и да без одобрења служи словенску литургију, па се Методије опет у Риму морао оправдати од тих оптужби. Методије је у Риму (879) одбранио словенску литургију, али је папа Иван VIII (880) и Вишинга посветио за бискупа и подредио га Методију, а кнезу Сватоплуку послао посланицу којом је потврдио Методијеву правовјерност и одобрио његово учење (*Industriae tuae*, 880). Исто је 882. учинио и цариградски патријарх Фотије који се помирио с папом. Услиједило је још једно Методијево путовање у Цариград, овај пут на позив цара Василија, који је одобравао његове методе. У Цариграду је оставио неколико ученика са словенским књигама које је царски двор био послао међу Словене. Тиме је отворен пут словенском богослужењу и међу Словенима у Византији. Вративши се у Моравску, Методије се дао на довршење мисије: превео је све књиге Светог писма, све књиге Старог завјета, изузев Књиге Макабејаца, осим оних које је прије био превео са својим братом Константином - Ћирилом. Превео је још зборник отачких хомилија за подuku словенског клера, док неки држе да је то Патерик, односно Дијалози папе Гргура. Такође је превео, односно приредио још један правни зборник - Номоканон. У томе га је послу затекла смрт. Преминуо је на Велику сриједу 6.4.885. године и покопан је уз обред на три језика: грчки, словенски и латински. Који су мотиви понукали Методија да се под старе дане одлучи на тај далеки пут на исток, не знамо, али да је његово одсуство умрио Вишинг лукаво употребити против њега, а за своје циљеве о чему не може бити никакве сумње. Вишинг је све то покушао и код папе Стјепана V (885 – 891). Успио је оцрнити Методија и папа је престао подржавати Методијев мисионарски рад што је ускоро потпуно онемогућило словенско богослужење. Смрт надбискупа Методија била је знак латинском клеру и противницима словенске мисије међу Словенима и противницима словенског богослужења да обнове притисак на остале словенске мисионаре. Бискуп Вишинг пожurio се у Рим и успио је постићи да је новоизабрани папа Стјепан V писмом кнезу Сватоплуку (*Quia te zelo fidei*) забранио словенско богослужење.

Послије Методијеве смрти његови вјерни ученици, њих око 200 или нешто више, били су изложени притисцима па су ускоро били присиљени напустити епархију у Моравској. Распоредили су се по доњој Панонији, Бугарској, Посавској Хрватској, Далмацији и наставили да дјелују обављајући словенску литургију и ширећи глаголицу. Баштина свете браће (писмо глаголица, књижевни текстови – Библија и други темељни црквени текстови те нормиран књижевни језик) различито се укоријенила међу словенским народима. Источни Словени су прихватили текстове и књижевни језик, али на новом – грчком унцијалном писму, уређеном за словенски језик, названом ћирилица у част великог учитеља Ћирила. У вјерској културној повијести

Хрвата утицај Ћирила и Методија био је двојак: они су придонијели и утврђивању хришћанства у Хрвата и истодобно ширењу глагољског писма, богослужња, књижевности (текстова) и књижевног језика. Старији извори, као Наумово житије, свједоче да су Ћирило и Методије пролазили хрватским крајевима и у њима дјеловали, а глагољску традицију у Далмацији спомињу већ Сплитски синод 925. и папа Иван X (914 – 928)⁶ у писму Томиславу. Отпор према словенској литургији и словенском писму глагољници и ћирилици био је потицан од римске курије и латинског свештенства које никако није хтјело прихватити повластицу коју су имали словенски народи, право на народни језик у црквама. То им је право током времена полако одузимано.

Католичко свештенство оптуживало је оне свештенике који су се залагали и борили за словенску службу божију, а тако су радили и хрватски владари, посебно краљ Томислав. Тешко је кад је сила јача од права: колико је родољубивих свештеника страдало и строго кажњавано само зато што су вршили службу божију на словенском језику и колико се трошило на затварање глагољице у хрватским крајевима, само зато што су интереси латинског клера били угрожени. То питање ипак још није ријешено ни у ово наше доба и тражи озбиљну научну и објективну аналитичку обраду.

„Југославенска матица“ славила је 24. маја 1922. дан посвећен раду светих просвјетитеља и као израз народне воље да се у све цркве Краљевине Срба – Хрвата - Словенаца уведе глагољица. Европски учени свијет брижно чува порушене глагољске споменике. Дана 6.7.1922. Дружба св. Ћирила и Метода у Истри имала је свој први састанак у Трсту с програмом наставка рада на школском и просвјетном пољу међу оним Југословенима који су били под Италијом. За 25 мјесеци жилаве и устрајне борбе успјели су присилити Италију да им, иако у незнатној мјери, дозволи културни и просвјетни рад. Тим поводом дон Нико Ћивановић, дубровачки каноник, пише: „А нама је браћо i sestre Srbi i Hrvati, da svojoj braći omogućimo održavanje prvotnih škola i da im omogućimo prosvjetni rad, ali se naš narodni i svjesni elemenat tamo ne otuđi majčine riječi i da ne klone u borbi.“ И наставља: „Spasavajmo djecu naše braće u podjarmljenim krajevima, dajmo im i državno ime škola! Na ovaj Ćirilo – Metodski dan odazovimo se i mi u Dubrovniku popovi Jugoslavenskoj matici neka se naša braća osjete u svom ponosnom rodu, u Družbi Sv. Ćirila i Metodija jačim, ustrajnim u velikoj borbi protiv nesmiljenoj propagandi talijanskoj, koja siplje na milione bića, da od naše jugoslavenske djeca učini buduće janičare. A mi? Zar da trebamo nekaznu prema tom narodnom blagu? Da ga nehajno zapuštimo i ne brinemo, ustučući pred njim više nego treba i kad ne treba latinski

⁶ Папа Иван X (914 – 928); за вријеме његовог понтификата проширен је утицај Римокатоличке цркве на јужнословенске земље источне обале Јадрана. Водио је преписке с хрватским кнезом (краљем) Томиславом и захумским кнезом Михаилом. Управо тада закључено је да се обреди на подручју Хрватске врше на латинском језику.

jezik ignorirajući i ono drugo naše slavensko pismo ćirilicu. Pamtim pri tom, da se nešto na brzinu dokaza, da su glagoljaši dobro poznavali ćirilicu u cijelom području hrvatskog glagoljizma, pa i u Istri. Svjedoče to mnogi latinički zapisi u glagoljskim rukopisima i natpisi.“ И даље о томе каже: „Најтачнији назив за језик, којим су писали словиенски апостоли стари црквени славјански језик, а назив „glagoljica“ не означава оно што мисле њим казати“.⁷

СЛОВЕНСКА СЛУЖБА БОЖИЈА У ДУБРОВНИКУ И ДУБРОВАЧКОЈ ОКОЛИНИ

Ћирлицом се писало у најближој околини града Дубровника, Стонском Рату (Пељешац), Жупи и Гружу. Било је и попова „глагољаша“ под конач 14. вијека, али није било глагољаша латинског обреда, „presbiter sclavicus“ што се не може једноставно превести са „поп глагољаш“. Сенат је добављао свештенике са стране („dopminus Radovan de Zara“), не да „глагољају“, него да у несташници домаћих словенских свештеника народу по селима читају и тумаче јеванђеље, држе проповиједи и обављају неке сакраменте на народном језику. Ти су народном језику вјешти свештеници читали пуку епистоле и јеванђеље у народном говору и то из књига писаних ћирилицом. Поп Радован, тај „presbiter sclavichus“, познавао је ћирилицу и тим писмом писао је за вријеме свога боравка у Жупи тестаменте Жупљанима. Што је он, Задранин, читао и писао ћирилицом није никакво чудо, а његов суграђанин Шимун Будинић (Budineus) штампао је 1597. године у Млецима књижицу „Breve istruzione per imparare il Curattere Serviano, e la lingua Illyrica“. Познати борац за словенску службу божју о. Рато Лаваковић писао је 1648. из Задра, да га је тамошњи епископ задржао мало дуље времена, да му чита „Lettere Serviane, che giornalmente capitano de Turchia“. Није без разлога напоменути да је баш у вријеме попа Радованова донесен у Сенату закључак „de dando auctoritatem et liberum arbitrium domino rectori et eius minori consilio“, да Никола Бугарин (Nicolaus Bulgarus) за државну плаћу подучава омладину ћириловска слова („litterassclauhas“), сигурно ради дипломатске преписке с балканским дворовима. Тај „magister litterarum sclauicarum“, који је гдјекад имао придјевак „Graecus“, никако није могао подучавати глагољска слова, а латинско писмо у то доба је службено писмо у граду Дубровнику. Ово упућује на то да у Дубровачкој републици није било „глагољаша“ и да „presbiter sclavichus“ означава само свештеника, који добро влада народним говором, па је као такав, кад већ није било домаћих свештеника који би то обављали, био прихватљив да народу угоди обављајући све оно што црква допушта да се проповиједа на народном јези-

⁷ Državni arhiv u Dubrovniku, 166RO; Don Niko Gjivanović, kutija br.9, fascikla XCII, koverta: NG/XCII/49 br.1–4.

ку. Свештеника, који би се могли назвати „presbiter sclavichus“, било је и у самом Дубровнику.

На територији Дубровачке републике у средњем вијеку било је „словенских попова (presbyteri sclavisi)“ о чему је писао Михајло Ј. Динић⁸. У својој студији изнио је важне податке којима објашњава нека питања с тим у вези. Антун Вучетић⁹ је 1882. објавио низ података о словенским поповима (presbyteri sclavici). „По Дубровачкој републици у католичким црквама не служи се само латинским, него и старославенским језиком, дапаче у некијем искључиво старославенским“. Исти аутор (А. Вучетић: Споменици дубровачки, Срђ – Srđ, 1906. стр. 741.)“ Кроз читав 15. вијек и касније било је на читавој дубровачкој територији од Пељешца до Конавала „славенских попова“. Прва помисао била је да су то глагољаши, али то тумачење нема документовану научну подлогу. А. Вучетић, М. Ј. Динић, М. Решетар¹⁰ (Црквени старославенски језик у Дубровачкој републици, Славенска служба на територију Дубровачке републике, Либра од мнозијех разлога.) и каноник Антун Лијепопили, (Slavensko služenje u Dubrovniku, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti „Rad“, knjiga 220, Zagreb 1919. стр. 30). наводе непобитне изворе и чињенице да се употребљавала ћирилица, а не глагољица у околици Дубровника. „Становништво дубровачке околице увијек је молило и тражило од дубровачке владе да им даде славенске попове“. Влада је захтјевима становништва излазила у сусрет па је 27.7.1392. добијела закључак¹¹ да кнез и Мало вијеће такве попове увијек траже и да их поставља по дубровачком територију: „In veniendi presbiteros sclavichos et ipsos ponendi per districtum Ragusii et punctam Stagoni, ubi eis videbitur“. Нарочито је занимљив случај попа Радована из Задра, кога је Мало вијеће¹² 31. јула 1391. на молбу из Жупе поставило доживотно за капелана с плаћом од Републике и другим обичним приходима капеланије у Жупи „и нека његова плата започме од сутра првог августа а нека се исплаћује на оброке од 4 на 4 мјесеца. А тога се прими дум Радован и обвеже се служити у Жупи“. Сљедеће године, 5. марта 1392. премјештен је поп Радован из Жупе у Груж, под истим условима под којим је служио и „његов славенски претходник“.

⁸ Михајло Ј. Динић, Словенска служба на територију Дубровачке републике у средњем вијеку, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књига 14, свеска 1–2, Београд 1934.

⁹ Антун Вучетић, Црквени старославенски језик у Дубровачкој републици, часопис Словинац, Дубровник 1882. стр. 30–40.

¹⁰ Милан Решетар, Либра од мнозијех разлога: Дубровачки ћирилички зборник из 1520, Београд 1926. стр. 60, Бернардинов лекционар и његов дубровачки препис, Дубровник 1933, стр. 8.

¹¹ У Вијећу умолjenih (Senatu) је одлучено да се подијеле punomoći knezu i Malom vijeću да одмах и касније траже popove glagoljaše i да их постављају по kotaru (srezu) dubrovačkom i по poluostrvu Pelješcu, Reformationes 27.7.1392, fol. 20.

¹² Acta Minoris Consilii, Reformationes 31.07.1391. fol. 20/v.

На мјесто Радована постављен је у Жупи други „славенски поп“, дон Петар¹³ - поп глагољаш, у истом Малом вијећу сад и у будуће, да траже попове глагољаше и да их постављају по срезу дубровачком и по полуотоку Пељешцу. Оваквих попова налазимо у Жупи, Гружу, Дубровачкој Ријеци, Затону, Шумету, Сланом, Конавлима и на Пељешцу. О њима имамо податке у 14. и 15. вијеку.¹⁴ Иако је допуштано и штићено словенско богослужење, дубровачки је Сенат то чинио невољно и када су успостављени услови за укидањем тог богослужења, дубровачка власт је употријебила сву своју моћ да укине словенску службу божију на цијелом свом територију. То је богослужење нестало и сваки му се траг губи. Синови властеле школовани су у Италији и дубровачка власт стаје уз латински клер и сасвим се предала латинском и италијанском образовању. Укинута је словенско богослужење с намјером ограђивања од славенства, које су повезали с грчком источном вјером. Године 1417. постављен је у Сланом „поп Ђуро Славен“ на мјесто попа Јакова, који се касније поновно враћа у исто мјесто 1423. Поп Ђуро је кратко вријеме био у Сланом, па је на мјесто њега дошао поп Матија Борчић¹⁵ из Сења, а он је прешао 1418. у Жупу. У Шумету и Ријеци служио је до 1424. поп Клемент, који је прије до 1387. служио у Гружу. Мјесто му је заузео синовац Влахо Јакетић 1424. године, који је преузео од стрица ћирилицом писан Мисал¹⁶ те је с Ријечанима и Шумећанима склопио уговор да ће остати и служити десет година у Госпи од Рожата као и у црквама св. Ферма, Кузме и Дамјана, те у Конавлима. Поп Миховил Далматинац¹⁷ служио је 1438. у Конавлима, а 1453. у Трстеном. Славенски поп Бернард¹⁸ (*presbiter Bernardus in lingua slovina*) служио је у Ријеци 1476, у исто вријеме Ђуро Ђорђић у Жупи, а 1497. ту је служио један словенски капелан. Кроз читав 15. вијек и касније било је на читавој дубровачкој територији од Пељешца до Конавала „славенских попова“. То нису били попови глагољаша, што су доказали у својим радовима научници Вучетић, Лијепопили, Решетар и Динић (А. Вучетић, Црквени старославенски језик у Дубровачкој републици: Словинац, Дубровник, 1882, Антун Лијепопили, Славенско служење у Дубровнику, Југославенска академија знаности и умјетности, књига 220, Загреб 1919; Милан Решетар, Либра од мнозијех разлога: Дубровачки

¹³ *Angelus de luitica*; одредио је тестаментом да се више Гружа подигне једна црква: *Ad nomen Sancte Marie Anunciate*, у којој би се вршила служба: *Per aliquem presbiterum de populo*. Constantin Jireček, *archiv fiir slavische Philologie* XIX, 1897, 76. Тај поп из народа је свакако исто што и „славенски поп“.

¹⁴ Познати подаци о „славенским поповима“ из дубровачке околине потичу из краја 14. вијека, то нам потврђују: *Acta Minoris Consilii* I (1415 – 1418), fol. 164/v i 169/v.

¹⁵ *Acta Minoris Consilii*, fol. 171/v: *Captum fuit quod dominus Matheus Borcich de Sagna sit presbiter riperie Slani pro uno ano proxime futuro etc.*

¹⁶ *Acta Consilii Minoris*, 2 (1418 – 1422), fol. 17.

¹⁷ *Acta Consilii Minoris* 7 (1431 – 1438), fol 243/v.

¹⁸ *Acta Consilii Maioris*, 10 (1453 – 1456), fol. 24.

ћирилички зборник од 1520., Београд 1926., Михаило Ј. Динић, Славенска служба на територију Дубровачке републике у средњем вијеку: Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књига 14, свеска 1 – 2, Београд 1934.). 1905. године расправљало се о славенским поповима и у дубровачкој штампи, наравно полемички, поводом тада актуелног питања словенске службе у католичкој цркви. Глагољаштво није ухватило дубље коријене у близини Дубровника. Са села није могло продријети у град у коме се власт озбиљно заузима за проповијед латинског хуманизма, повјеривши уз то из практичних разлога једном свом канцелару, да се према потреби трговачких односа дописује са српским и босанским земљама на српскохрватском језику ћирилицом. Фра Урбан Талије¹⁹ заступа гледиште да није било службе на славенском језику и он преводи „presbyter sclavtus“ једноставно ријечју свећеник. Фарлати²⁰: *Ecclesiae Ragusinae Historiae, Venetiis, 1800. str. 29.*) и наводи да се у Дубровнику одувјек вршио западни обред на латинском језику. Милан Решетар најдаље је отишао²¹ у свом тумачењу и изричито тврди да се на дубровачком територију употребљавала ћирилица, а не глаголица, јер је дубровачка област спадала у сферу ћирилице. Он допушта да су они „славенски попови“ поријеклом из Далмације и Хрватске донијели са собом и глагољске књиге, али тврди и да није никако искључено да су и дубровачки глагољашки употребљавали ћирилице рукописе који су се већ налазили по њиховим црквама (као Бернардинов лекционар и његови дубровачки преписи из 1933). „А не смије се мислити, да то бијаше само изнимице, јер именовање глагољаша по цијелој држави бијаше законом утврђено. Овим је исправљено криво мнијење оних, који противно тврде.“²². Приватна лица, не само пучани него и властела, служили су се ћирилицом. На читавом дубровачком подручју није никада нађен ни један текст написан глагољицом, или како Решетар каже: „ни једно цигло слово глагољско“.

По новим подацима које доноси Динић ово је питање дефинитивно ријешено. За велики дио попова које смо споменули Динић је нашао архивске доказе да су се служили црквеним књигама које су биле писане ћирилицом и да су због тога народ и влада овакве попове називали „поповима ћирилица (presbyteri chiuriliza“)”. Године 1407. прегледале су црквене власти дубровачке цркве и манастире, па су 15. априла те године дошли у цркву Светих Архилеја и Панкратија у Гружу. Црква је била сасвим запуштена без врата и потребних ствари, а водио ју је поп Иван, капелан. На питање

¹⁹ Фра Урбан Талија, фрањевац, заступао је и пропагирао тумачење да није било богослужења на славенском језику у Дубровнику и широј околици. Он преводи „presbyter sclavicus“ са svećenik. То је објавио у листу: *Dubrovačka narodna svijest*, 8.7.1931, str. 3.

²⁰ Danijele Farlati, *Ecclesiae Ragusinae Historiae, Venetiis 1800. str. 29.* Пише да се стално вршио западни обред на латанском језику у Дубровнику.

²¹ М. Решетар, Бернардинов лекционар и његов дубровачки пријепис, 1933, стр. 10.

²² А. Вучетић, Црквени старославенски језик у Дубровачкој републици. Часопис Словинац, Дубровник, 1882, стр. 30.

зашто тако држи цркву, одговорио је да, до потребе, врши службу божју у Дубровнику или у којој другој цркви. У том записнику²³ је забиљежено да поп Иван „не зна латинска слова него она која се зову ћирилица (*nescit litteram latinam, sed ilh quae vocatur schiuriliza*)“. У уговору из 1424. године с Ријечанима и Шумећанима назван је дон Влахо Јакетић „поп ћирилица (*presbiter shiuriliza*)“. Закључило је вијеће умољених 1474. да се пошаље к надбискупском викару делегација сенатора да му каже да Вијеће захтијева да се у Приморје постави неки „поп ћирилица“. Јиречек је објавио један тестамент из Јањине који је 1493. написао ћирилицом капелан у Жупи Ђуро Ђорђић из Жупе (*presbyter Nicolaus Gergii chiurilizza de Breno*)“, у коме је 19.2.1498. године забиљежено²⁴ да споменути поп Никола не зна писати него ћириличким писмом (*Nescit scribere nisi litteras in chiuriliza*)“. У опорукама или извјештајима Дубровчана из: 13, 14, 16, 17, 18. и 19. вијека, записане су тачне године: 1259. (1269) 1392. 1524. 1627. 1629. 1664. 1773. 1806., а ћирилицом написане су: 1269. 1392. 1524. па Вучетић закључује: „По овом се види да су се тестаменти писали од Дубровчана српским језиком сваког вијека и ако је то било много ређе него латинским или талијанским и да су лица која су их писала, или дала писати, припадала разним слојевима народним, бива племићком, пучанском, трговачком, ималачком и сељачком и да дајбуди до 16. или 17. вијека писали су се тестаменти и ћирилицом“²⁵. Врло је знаменит тестамент Медоја Николина из Мандаљене у Жупи код Дубровника из године 1392. Медоју је писао тестамент поп Радован који је напоменут као први свједок. Један тестамент из 1496. потписали су ћирилицом поп Никола и неки Живан Прибисалић. Поп Бернард из Сења, капелан Ријеке, „превео“ је 1476. тестамент Владне Радохине са ћирилског на латинично писмо. Динић сасвим јасно каже да се на основи досадашњих података не може тврдити да су се сви „славенски попови“ служили истом азбуком. Можда су неки од њих, из Далмације и Хрватског приморја, сачували своје књиге глагољцом писане, а можда су одмах прелазили на ћирилицу. Свакако, њима ћирилица није могла бити туђа, јер су многе власитеоске породице писале повеље ћирилицом, као на примјер Франкопани, а у Хрватском приморју она је употребљавана упоредо с глагољцом, тако да су је чак називали и „арвацким писмом“²⁶. Али, ако је можда било глагољице и на дубровачком подручју, онда је то било врло мало. Дубровачка влада је настојала да на својој територији, особито на селима, држи ћирилске попове, јер је требало многе православне сељаке превести на католичку

²³ М. Ј. Динић, Славенска служба на територију Дубровачке републике у средњем вијеку: Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књига 14, свеска 1-2, Београд 1934, стр. 10.

²⁴ А. Вучетић, Споменици дубровачки. Срп – Срђ, Дубровник, 1906. стр. 741.

²⁵ А. Вучетић, 1906. 743.

²⁶ „... арвацким писмом...“ то наводи Фердо Шишић: *Ljetopis popa Dukljanina*, 1928. стр. 159.

вјеру, а да то они и не осјете. С друге стране, у читавом дубровачком крају ћирилица је била народно писмо, па су се не само сељаци и грађани него и властела њоме служили за своју личну употребу. У својим трговачким колонијама по Балкану Дубровчани су се такође служили ћирилицом, а њихови су попови тамо вршили службу божју народним језиком. Због свега тога било је неколико покушаја, кроз 16. вијек, да се у Дубровнику оснују штампарије²⁷ за издавање ћирилских црквених књига. Тако је 1502. оставио католички поп Лука Радовановић машину за штампање и потребне калупе за ћирилска слова. Године 1511. склопили су уговор Петар Ђ. Сушић и Франо Ратко Микаловић да ће штампати у Пезару (Pezar) неке црквене књиге „писмом и језиком српским (in littera et idiomate serviano)“ и да ће их продавати „овдје у Дубровнику и по Србији“. Овај Франо је доиста то и урадио, али сам, издавши у Венецији „1512 прве двије књиге штампане ћирилицом у чистом народном језику дубровачког типа“. Те су књиге неколико година прије 1937. године нађене у Националној библиотеци у Паризу. Године 1568. дозволила је дубровачка влада двојици Италијана да могу довести у Дубровник потребне штампаре за издавање „неких књига светог писма у српском језику (in linguae serviana)“. Године 1583. издан је у Млецима „Наук крстјански“ (Катехизам) у дубровачком књижевном нарјечју, а издао га је Дубровчанин исусовац Баро Сфондрати, и то ћирилицом. Поред „славенских попова“, припадника католичке цркве, било је неко вријеме на територију Дубровачке републике и православних свештеника. И њих су звали „пресбитери славици“ или „presbyteri slavici fidei grecae“ или „papates gresci“. Њих је нестало ширењем католицизма у све дијелове Републике и доласком „ћирилиских попова“.

Кад је у мају 1334. краљ Душан (касније цар) издао Дубровчанима другу повељу²⁸ о уступању Стона и Пељешца (прва повеља о уступању Пељешца Дубровчанима издата годину дана раније ражалостила је православне свештенике јер су католички свештеници преузели главну улогу), примила је Република и обавезу „да пребива поп србски и да поје у црквах које су у Стону и на „Рату“ (Пељешцу). У почетку су доиста ондје служили и православни „славенски попови“, од којих се један звао Братослав. Њему је влада дала 1339. и некакво земљиште ради издржавања, али је касније, не зна се зашто, био приморан да за неко вријеме напусти Стон, па је 1347. дозвољено да се може опет вратити у Стон. Тада је то исто дозвољено попу Илији. Послије тога се више не спомињу православни свештеници у Стону, а на њихово мјесто су дошли „славенски попови“ католичке вјере. И у Конавлима је било „православних попова“. Спомиње се „Радин, славенски

²⁷ Петар Колендић, Ћирилице штампане књиге за дубровачке католике из 16. вијека: лист Политика, 11. јануар 1933. стр. 6.

²⁸ Повеља Душанова, дубровачки Државни архив: Acta et diplomata = Исправе и акти, ћириличне повеље.

поп“, коме је влада писмено признала право на све оно што је припадало конавоској цркви, а касније се спомиње „поп Никша грчке вјере“. Када се 1438. радило да се Никша прекрсти у „нашу вјеру католичку“, влада је тај предлог одбила и попу Никшу пустила на миру.

Словенска служба одржавала се у Дубровачкој републици, кроз неколико вјекова непрекидно. Тек у новом вијеку, систематском акцијом централистички расположена Рима, она је ишчезла из нашега краја. Међутим, ћирилица је, као наше народно писмо, и даље остала у употреби, особито међу дубровачким сељацима, јер је „Дубровачка република спадала у зону искључиве власти ћирилице“ (Милан Решетар, Бернардинов лекционар и његов дубровачки препис 1933).

SUMMARY

“THE TEACHINGS OF CYRIL AND METHODIUS AND THEIR ACCEPTANCE IN THE REGION OF THE REPUBLIC OF DUBROVNIK ” (THE REPUBLIC OF RAGUSA)

Ph.D. Milorad Vukanović

The missionary work of Cyril and Methodius and their disciples, barriers they had on their way and the echo of their activities in our region. The Cyrillic script and (or) the Glagolitic alphabet in Dubrovnik and the surrounding area and religious service in the region .

Саво Т. Пујић

АНАЛИЗА ТРЕБИЊСКЕ ТОПОНИМИЈЕ РЕГИСТРОВАНЕ У ТУРСКИМ ПОПИСИМА У XV И XVI ВИЈЕКУ

Сажетак: У тексту су анализирана имена насељених мјеста и других локалитета ексцерпирана из пет пописа из прва два вијека турске владавине која се односе на шире подручје требињског краја. Анализа је вршена ради верификације, корекције и допуне идентификационих рјешења приређивача издања. У раду су примијењени критерији теже доступни приређивачима: боље познавање локалних прилика, размјештаја, груписања и окружења насеља, њихове старости, географских и економских карактеристика, као и усаглашавање административне подјеле подручја са стањем у вријеме настанка пописа.

Кључне ријечи: Аличић, приређивач (издања), пописи, анкарска издања, идентификација, убикација, нахија, село, насеље, селиште, катун, (не)мапирано.

УВОД

0.0. Недавним објављивањем *Сумарног пописа из 1468/69. г.* (Попис 1468/69) и скорашњег *Опширног катастарског пописа за област Херцегову из 1585. године* (Попис 1585) уз раније објављени *Поименични попис Санџака вилајета Херцеговина* из 1475/77. г. (Попис 1475/77), употпуњен је необично значајан корпус прворазредних турских историјских извора из прелазног доба османлијске окупације наших крајева, као и из времена учвршћења њихове власти. Сва три дефтера је превео, обрадио и за штампу припремио Ахмет С. Аличић. Из мистериорних разлога неки рукописи су дуго чекали на објављивање, онај из 1468/69. чак четрдесетак година. У међувремену преводилац је уступао копије својих рукописа заинтересованим научним радницима, из чијих радова се могу сагледати и неке измјене које су настајале током времена у Аличићевим рукописима.

Љубазношћу Петра Авдаловића, добио сам са интернета излистан индекс Пописа 1520, као и Пописа 1533. са мапираним налазима, објављене

на турском језику у Анкари 2005, односно 2009. године. Уз анализу топонимије из Аличићевих издања, понекад сам узимао у обзир и податке из анкарских издања, али сам редовније њихове топониме само додавао у угластим заградама и у савременој турској латиничкој транслитерацији, чиме су употпуњавани претходни налази. Захваљујући истом заљубљенику у завицајну баштину, добио сам и попис из 1701. године, на основу кога сам ријешио неке идентификационе загонетке, што је изузетно навођено уз податке из анкарских издања.

0.1. Мада комплементарни, ти дефтери се по много чему међусобно разликују, како ориганали, тако и њихова обрада. Најстаријим дефтером територијално је обухваћен највећи дио средњовјековне Босне који је у том тренутку био пао под турску власт, а 7–8 година млађи Поименични попис односи се само на још потпуно неосвојену Херцеговину. Док је овај други детаљан попис насеља и домаћинстава, као и полуномадских влашких скупина, први је само сажетак из таквог пописа, коме се не зна траг. И трећи, најобимнији, односи се само на «Област Херцегову», исто као и пописи из 1520. и 1533.

0.2. Издати дефтери се доста разликују по свом изгледу. Поименични попис, издат 1985, скромно је графички опремљен у стилу ондашњих научних публикација, док је Сумарни попис из 2008. луксузно издање, које нимало не подсећа на научну едицију. Најновији, Катастарски попис, издат 2014, штампан је у два тома великог формата, у тврдом повезу и на квалитетном папиру. Први је издала научна институција са респектабилним рецензентима, док се за други то не би могло рећи, а трећи ваљда комерцијална издавачка кућа.

0.3. Ова три дефтера се и по начину обраде знатно разликују. Уз превод оригиналног текста Поименичног пописа, аутор се трудио да идентификује и убицира наведена насеља, у чему је имао више или мање успјеха. У издању из 2008, уз такав објективан проседе, налази се маса веома субјективних коментара задојених шовинизмом и мржњом не само према немуслиманима него и према историчарима из редова свога народа који не прихватају његово виђење наше прошлости. Нема опасности да ће Аличићева «аргументација» завести иоле упућенијег корисника овог издања, али је он тиме дисквалификовао свој људски и стручни дигнитет. Катастарски попис је, очито, доживио корјениту редактуру, очишћен је од највећег дијела тих крајње субјективних излива мржње и усмјерен да се на што једноставнији начин презентира садржана грађа. Издање је опремљено солидном научном апаратуром и именима учесника његове припреме од коректора до рецензента, али остаје тајна ко је редиговао, односно уредио текст.

Вјерујем да је оригиналне текстове Аличић преводио што је коректније могао и сигуран сам да ће они добро послужити знатном броју науч-

них радника који се баве сагледавањем разних аспеката преломног времена између независне средњовјековне државе и њеног пада под туђинску власт, као и времена кад је та власт већ била учвршћена.

0.4. У Уводу Пописа 1585, препуном понављања, па и контрадикција, до чега обично долази кад се један предложак покушава преосмислити, осјећа се да је Аличићев текст знатно прерађен и ослобођен оног политичког и ненаучног шовинистичког набоја. Али ипак се нађе и таквих остатака као кад се у Уводу (I/XII) или у опширној расправи о убикацији данашњег града Невесиња (II/1) пројектују догађаји из непосредне прошлости на крај 16. вијека, кад се свом силином излију позната нам ауторова осјећања. Иначе, у читавом издању се осјећа тежња да се што једноставније интерпретира грађа тог дефтера.

0.5. У Уводу најновијег дефтера, анализирани пописи се више не квалификују као општи пописи насеља и становништва, него као катастарски пописи посједа и осталих ресурса на које њихови уживаоци плаћају дажбине, прецизно пописане у Канунами, објављеној на почетку дефтера из 1585. године. Пошто је Босанска држава освојена оружјем, сва ранија племенита баштина припала је држави, у којој постоје двије друштвене класе: војници – тимарници и раја – обрађивачи посједа, немуслимати и муслимани. Бивши зависни сељаци постали су слободни обрађивачи ранијих посједа који им нису могли бити одузети уколико уредно извршавају своје обавезе. Војницима припада као плата десетина од муслиманске, а осмина од хришћанске раје.

0.6. Децидно су приказани Аличићеви контроверзни ставови о босанским конфесијама: припадници Цркве босанске немају никакве везе с богумилством, које је у средњовјековној Србији «доживјело тотални холокауст»; све аутохтоно босанско становништво прешло је на ислам, а каснији православци и католици потичу од досељених влаха...

0.7. Издања су снабђевена уобичајеном научном апаратуром. Оригиналним текстовима издатих дефтера додати су прегледни садржаји који одсликавају иначе слабије разграничену грађу (пописи 1468/69. и 1475/77), за разлику од Пописа 1585, у коме су поједина административно-територијална подручја сасвим јасно разграничена.

Издањима су додата врло сажета објашњења мање познатих појмова, којима недостаје знатан број у њима употребљаваних термина, а нема их ни у доступним нам рјечницима турцизама (нпр. *хајман*). С друге стране, објашњени су и неки турцизми и данас познати у савременом говору (нпр. *бербер*). Или, у једном су дефтеру термини објашњени, а у другом изостављени (нпр. *земин*, *мезра*).

Уз пописе 1475/77. и 1585. дати су резимеи на енглеском језику, а изостављен такав додатак у Сумарном попису.

И регистри географских имена, веома значајан сегмент у оваквим издањима, знатно се разликују. У Поименичном и Катастарском попису дат је, уз извјесне пропусте, попис свих географских имена наведених у оригиналном тексту и приређивачевим објашњењима. У Сумарном попису регистар је сведен само на имена појединих насеља, док су испуштена имена ширих убикација и приређивачевих идентификација. У регистрима личних имена навођени су тимарници и старјешине влашких катуна, а испуштани обрађивачи посједа, ваљда због обимности те грађе и њене мање функционалности.

0.8. Издања се разликују и по третману одредница. У Поименичном попису, у највећем броју случајева аутор није наводио своје дилеме при дешифровању имена насеља, кад год их је препознавао, наводио их је у данашњем њиховом облику. Насупрот томе, у Сумарном попису је наводио по више могућности читања појединих имена, што може помоћи при њиховој накнадној идентификацији. Али при том, невјеште и нелогичне формулације више збуњују неголи помажу: нпр. *ИЗГ(К)ОЊА / ЗГ(К)ОЊЕВА*, у оригиналу уписано као *Згоња*, данас *ЗГОЊЕВО*. У Катастарском попису, пронађен је баланс између та два начина представљања одредница.

0.9. Идентификација и убикација појединих села за аутора су представљале велики проблем: дефтерима су обухваћена пространа подручја, нарочито Сумарним пописом. Поред незаобилазних теренских истраживања, аутор се ослањао на узак круг секундарних извора – на савремене пописе насељених мјеста и на некакве географске карте. Ти пописи су вршени по новијим административним подјелама, које су се често мијењале у 20. вијеку, па је и убикација многих насеља непрецизна и збуњујућа. Чини се да се аутор није довољно служио одговарајућом литературом: нигдје се не осврће на читање истих записа код других аутора или помињање истих насеља у другим изворима.

Велики је недостатак, изгледа, недовољно ослањање на топографске карте, да не кажем од колике би помоћи корисницима дефтерских издања био ситуациони приказ обрађеног подручја са његовом подјелом бар на нахије, а израда таквог додатка помогла би и самом аутору. Ово тим више што се нахије и друга подручја не убицирају ни у оригиналима нити их приређивач географски ситуира. Приређивачева идентификациона рјешења насеља регистрованих у Попису 1475/77. у ужем дијелу Херцеговине касније су већином коректно мапирана (Мишић 1996), као и у анкарским издањима.

Веома је слаба координација у идентификацији насеља: у оквиру истог дефтера час се препознају, а час не препознају села на исти начин записана или прочитана, а уопште се не примјећује повезивање између њихових записа у разним дефтерима и кад су различито њихова имена дешифрована. На примјер, у Попису 1585, за варијанту *Поповиште* приређивач оправдано

наводи да су то Бобовишта (II 236), на другом мјесту да је то требињско село Поповиште (II 240), а на трећем и четвртом му је непознато (II 221, 222). У Попису 1585, понекад пријатно изненади препознавање насеља чија се имена гласовно знатно разликују од њихових облика у претходним издањима и од данашњег стања (нпр. *Локва – Љекова, Малеш – Талежа, Силошница – Сливница*).

0.10. Бавећи се топономастиком требињског краја, често сам се ослањао на Аличићева издања поменутих дефтера. При том сам препознавао нека неидентификована насеља, друга погрешно идентификована или убицирана, за трећа претпостављао на што би се могла односити... Без оријенталистичког предзнања, то сам радио по више критерија: по гласовној сличности имена, по њиховом окружењу, по садржају (бројност становништва, имовинско стање, млин, виноград), по старини насеља и сл. Узимање у обзир имена породичних домаћина и личности којима су припадали посједи или катуни сигурно би могло помоћи идентификацији појединих насеља, али то захтијева знатно сложеније компарације, што је овом приликом веома ријетко рађено.

0.11. И досад се неколико истраживача требињске прошлости служило објављеним или необјављеним Аличићевим преводима турских дефтера. Ђуро Тошић је добар дио свог приказа социјално-економских прилика у требињском крају темељио на издању Поименичног и на рукопису Сумарног пописа (Тошић 1998); Момчило Ђурић се служио необјављеним Поименичним пописом при изучавању љубомирских имена (Ђурић 1985); на објављени дефтер из 1475/77. ослањали су се Јасна Хаџимејлић (Хаџимејлић 1987) и Рајко Вукашиновић (Вукашиновић 2006) а идентификацијом корјенићких насеља из Поименичног пописа бавио се и Ђорђе Средановић, који је, нажалост, само дјелимично објавио своје налазе, па је његово давнашње усмено казивање већ поприлично завила измаглица.

0.12. Данашње подручје требињске општине у средњем вијеку је било подијељено на четири жупе: Попово, Требиње, Врм (Корјенићи) и Љубомир. Насеља с тог подручја у турским дефтерима убицирана су, са малим изузецима, у Поповску и Требињску нахију. Корјенићи су пописивани у оквиру Требињске нахије, изузев што је Нахија Клобук једанпут приписана Врму, а ријетки помени насеља приписују се Љубомиру мада се то подручје не означава нахијом. Приређивача је највише збуњивала чињеница што је и Зажабље у пописима обухваћено Поповском нахијом, чега су били свјесни приређивачи анкарских издања.

Турски пописивачи, колико сам могао утврдити, коректно су убицирали идентификована насеља, што се не би могло увијек констатовати за нашег приређивача. Највећи број села уписаних у Попово приређивач је убицирао “у Равни” ваљда на основу чињенице што је у извјесно новије вријеме

сједиште поповске општине било у Равном, или нека источнија поповска села у вишезначни Хум, јер су кратко вријеме припадала шумско-површној општини. Незграпно лоцирање поповских насеља нарочито је дошло до изражаја у Попису 1585, кад се она сва смјештају у околину Требиња (нпр. “Данас насеље Веља Међа у околини Требиња у Подручју Попова поља”), што ни географски ни административно не одговара савременом стању. Понека непрепозната требињско-поповска насеља аутор убицира у околна подручја, као што извјесна насеља из тих подручја препознаје већином у непостојећим требињским селима. Анкарско издање Пописа 1533. сасвим одступа од осталих административних подјела испитиваног подручја, јер се ту Зупци и Љубомир третирају као нахије, а дотад непозната нахија Доње рудине на мапи је ситуирана на потезу од Бобана преко Шуме до Требињске површи, а значајан број села која јој се приписују расијан је по широком подручју ји. Херцеговине. У Попису из 1701. Доње рудине су ишчезле за рачун Љубомира, чиме су његове границе проширене на огромно подручје од Делеуше, Коравлице и Враћеновића у данашњој Црној Гори до Журовића и Калађурђевића, чиме је обухваћена цијела Шума, Подбрђе, Загора, Требињска брда и Завође (в. карту).

0.13. У вријеме првих пописа, на подручју Требињске и Поповске нахије било је веома турбулентно стање. Час су ове двије административне јединице раздвајане, час спајане. Једно вријеме биле су враћене херцегу Влатку 1471–1475, затим уступљене Хераку Вранешу 1466/67, за чије владавине је обављано поименично пописивање (Тошић 1998: 134–137), што се, вјероватно, могло одразити и на потпуност пописа (в. 1.3.20).

0.14. Парадоксална је чињеница да се у знатно обимнијем Попису из 1585. наводи мањи број села него у претходним пописима, али се реги струју нека насеља која се дотад уопште нису помињала у расположивим нам историјским изворима (Буговина, Влашка, Волујац, Ковачина, Миротињ). Међутим, у овом посљедњем дефтеру повећан је број микропонима

(имена селишта, њива, винограда, млинова, рибњака, храмова), које приређивач није ни покушавао ни могао идентификовати нити се могу препознати без посебних теренских истраживања. Њиховом идентификацијом могло би се доћи до занимљивих открића, као што је у нашем случају локалитет *Другодол/Другови* у Мокром пољу (в. 1.1.16.2).

0.15. Становништво пописано 1468/69. и 1475/77. на обрађеном подручју искључиво је хришћанско (према именима не могу се разликовати православци од католика), крстјани (богумили), на којима приређивач инсистира, нигдје се не помињу, а посадници тврђаве Клобук су недомицилни муслимани, као што су и власници тимара, док су вође цемата хришћани. Баштине регистроване у Попису 1533. припадале су немуслиманима. Вјерски објекти нису регистровани, а од свештенства помиње се поп Братуш у Грнчареву (Попис 1475/77: 523), затим попов син Радко у неубицираном требињском катуу (Попис 1475/77: 160) и Радосав, син православног попа у Полицама, односно у Попима (Попис 1475/77: 505; Пујић 2010: 190–192), као и један калуђер у Придворцима (Попис 1475/77: 520; Пујић 2010: 207). Сто двадесетак година касније, према Попису 1585, стање се знатно измијенило. Међу хришћанима обрађивачима имања у знатном броју села регистровани су у мањем броју и муслимани, било они којима је и отац био муслиман или други којима је отац био хришћанин. У ријетким тимарима концентрација муслимана је већа, нпр. у једном тимару у Чичеву, на једног хришћанина долази пет муслимана (II 210), у другом на три хришћанина један муслиман (II 211), а у трећем свих осам су хришћани (II 228). У том дефтеру помињу се и хришћанска свештена лица: поп Божидар у Грнчареву, поп Радивој у Жугљају – и храмови: црква Свете Петке у Грнчареву, Црква Манастир у Тврдошима, Светог Петра у Ораховом Долу.

Од етнонима, назива народности, помињу се јединио Срби у Попису 1475/77. у више села у Гацку (602), а српски посједи су регистровани и на анализираном подручју у поповском селу Турковићи (604; в. 4.5).

0.16. Ради прегледности, данашње требињско подручје овдје ће се обрађивати сегментирано по жупама и по старим дистриктима (кнежинама) наслијеђеним из предтурског времена, који се не помињу, али се примјећују добрим дијелом по груписању њихових села. Указиваће се и на касније турске подјеле на нахије. Топоними штампани полумасним курзивом данашњи су званични називи насеља, а њихове верзије из пописа 1520, 1533 и 1701: навођене су у савременој турској латиничкој транслитерацији.

0.17. Пописи 1468/69. и 1475/77. раније су анализирани, што је већ објављено (Пујић 2013). Овом приликом, тај рад је допуњен грађом из три доступна дефтера из 16. вијека. У овом раду примијетан је велики несклад између детаљне анализе пописа из 15. вијека насупрот овлашном навођењу топонима из дефтера из 16. вијека. Та нова грађа је навођена већином

како би се боље освијетлили или оспорили ранији налази, као и знатно попуниле празнине у ранијим пописима насељених мјеста.

0.18. Од доступних дијелова анкарских издања херцеговачких пописа служио сам се једино регистрима топонима и картографским приказом насељених мјеста из 1533. На први поглед, може се закључити да су та издања тимски и студиозно припремана. Очито је да се она темеље на доступним нам и недоступним ранијим пописима јер се многа имена села упућују на њихове лакше препознатљиве варијанте. Због непознавања савременог турског језика, тешко је схватити у Попису 1585. многе убијације насеља у појединим нахијама, јер се велики дио села помиње истовремено у више нахија. То је, вјероватно, последица што се тај попис односи на групе влаха већ расијане из својих катуна по многим ранијим насељима, а и на привременим локалитетима, које је данас тешко идентификовати. Стога је илузорно трагати за многим непрепознатим селима приписаним појединим нахијама, нарочито Љубомиру и Доњим рудинама.

Попис из 1701. превела је и акрибично приредила Фазилета Хафизовић, која се, иако није препознала добар дио топонима с нашег подручја, трудила да их бар поближе убицира.

0.19. Картографски приказ топонима регистрованих у Попису 1533. одговара више-мање стварном стању без обзира што се они у попису приписују другим подручјима. Наравно, мапирана су само она насеља која су препозната. Она су обиљежена већином варијантама њихових имена која не одговарају данашњем изговору, на основу чега се може закључити да је приложена мапа рађена на основу неке топографске карте још из турског времена.

0.20. У погледу административне подјеле, требињски крај се и у прошлости, као и у 20. вијеку, грубо узевши, састојао од два јасно разграничена подручја – Требиња и Попова.

ТРЕБИЊСКА ОБЛАСТ

1.0. Иако је Требињска област обухватала више средњовјековних жупа – Требиње у ужем смислу, Врм (Корјенићи) и Љубомир, новоуспостављена турска власт је ово подручје третирао углавном као једну нахију. Касније, у 16. вијеку, бар према Попису 1533, ту се јавља више нахија: Требиње, Љубомир, Зупци и контроверзне Доње рудине, док су Корјенићи потпуно укључени у Требињску нахију. На приложеној мапи, Доње рудине су лоциране од Сланог дубровачког до југозападних села Шуме требињске и на том подручју препознајемо и уцртана шумска села Церовац, Кутина, Орах и Талежа, бобански Црни До и вјероватно необиљежено површко селиште Гребени. Али у подужем списку насеља која припадају тој нахији приписују

се и на мапи коректно означена села на десној обали Требишњице Засад, Дубочани и Скроботно, затим Требијови и Турани на Требињским брди-ма, Турица на Загори и вјероватно Морче на Љубомиру. За такво расијање доњорудинских насеља можемо се једино домишљати да су по тим селима биле распршене групице влаха послјије напуштања њихових катунa, у овом случају вјероватно Доњих влаха.

Картографски приказ идентификованих насеља у ји. Херцеговини према попису 1533.

1. ТРЕБИЊСКА ЖУПА

Жупа, односно Нахија Требиње, састојала се од јасно историјски профилисаних ужих подручја: Требињско поље, Шума требињска, Површ требињска, Зупци, Подбрђе и Брда требињска (Тошић 1998: 17–48).

Требињско поље

1.1.0. Насеља нанизана ободом Требињског поља већином су стара и помињу се у турским пописима. Аличић у највише случајева није имао тешкоћа да их идентификује. Размотриће се у низу смјером супротним сатној казальци, изузев локалитета накнадно препознатих у пописима из 16. вијека **1.1.1.** У најстаријем попису, *Требиње* се помиње двапут као нахија под именом *Требина* (Попис 1468/69: 61, 151), док се у новијим пописима спомиње много пута као подручје у ком се налази неко насеље, и то увијек у данашњем облику – Требиње. Једино се за село Горицу у преводу оригиналног текста наводи да се налази «у околици *Требиња*» (Попис 1475/77: 51), по чему би се могло закључити да се овај помен односи на конкретно

насеље, које се другдје не описује. [Пописи 1520. и 1533: нахија Trebine, мапирано]

1.1.1.1. У приређивачевим убикацијама извјесних насеља ван требињског подручја понекад се погрешно помиње њихова припадност Требињу: *Луковица*, *Кокорина* «у Гацку, Требиње» (Попис 1475/77: 602), *Калача*, *Баба*, *Нарат* «у Дивину, Требиње» (Попис 1475/77: 612), вјероватно јер су кратко вријеме средином 20. вијека припадала требињском срезу.

1.1.1.2. У Попису 1585, *Требишњица* се помиње више пута као *ријека Требиња* (II 228, 229, 243). [Попис 1533: Trebešnice, мапирано]

1.1.2. Село *Хрупила*, забиљежено у идентичном лику у сва три дефтера (Попис 1468/69:151; Попис 1475/77: 497; Попис 1585: II 224, 225, 226, 229, 235) исправно је идентификовано као данашња *Хрунјела*. [Попис 1520: Hrubile; Попис 1533: Hrupile, мапирано]

1.1.3. Двапут забиљежено село Засат (Попис 1468/69: 153) и двапут као *Засад* (Попис 1475/77: 502; Попис 1585: 220) исправно је препознато данашње насеље. [Пописи 1520. и 1533: Zasad, мапирано]

1.1.4. Мостаћи, сусједно село, старије и познатије, није регистровано у пописима под препознатљивим именом. Истина, спомиње се *Мостиште* као зимовалиште једног влашког катуна, за које аутор помишља да би могло бити Мостаћи (Попис 1475/77: 120), али се његова ближа локација ни по чему не може препознати. Судећи по редосљеду села у списку млинова на Требишњици у Попису 1585, која нису ни идентификована, са доста извјесности се може тврдити да се село прочитано као *Бустаћ* (II 229) односи на Мостаће, које се у старијим изворима врло често назива *Мустаћи*. [Попис 1520: Mostak; Попис 1533: Mostan в. Mostak, мапирано]

1.1.5. Село *Гомиљани*, регистровано у пописима 1475/77. (503) и 1585. (II 214) у данашњем облику и у варијанти *Гомуљани* (Попис 1585: 235) приређивач је исправно идентификовао. [Попис 1520: Gomlani; Попис 1533: Grilan в. Gomilan, на мапи: Gomiliyani]

1.1.6. Велико старо село *Бихови/Бихово*, чије се данашње име помиње у изворима тек од краја 17. вијека, приређивач је препознао једино у Сумарном попису регистрованом као *Бихова* (Попис 1468/69: 154) (У рукопису је било прочитано као неидентификовано село Бухово; Ђ. Тошић 1998: 222; С. Пујић 2003: 159). У Попису 1585. (II 217) наведено је неидентификовано село Тихово, које је гласовно најсличније Биховима, што је потврђено у анкарском издању. [Попис 1520: Bihova/Tihova; Попис 1533: Mihova в. Bihova, мапирано]

1.1.7. Приређивач је препознао данашње село *Згоњево* у запису прочитаном као *Згоње* (Попис 1475/77: 499), као и у одредницама *Изг(к)оња* и *Зг(к)оњева* са чудним појашњењем “У оригиналу уписано као Згоња” (Попис 1468/69: 152). У Попису 1585. име је дешифровано у данашњем облику

(II 223, 239). [Попис 1533: Izgoneva, мапирано]

1.1.8. Неидентификовано село *Ловигора*, за које се у оригиналном тексту наглашава да припада Требињу (Попис 1475/77: 486), тешко ће се препознати. Кад се зна колико је несигурно дешифровање имена из арапског писма и колико су различита читања записа, можда би било опортуну мало слободније приступити разрјешавању ове загонетке. По свој прилици, то име је сложеница лови-гора (попут имена села *Скочигрм* у Корјенићима (в. 2.6) и значило би 'ловиште'. При записивању тог имена или при читању могло је доћи до метатезе слогова у првом члану сложенице: в-л > л-в – лови, односно *веља*: **Веља Гора**. Међутим, садашње знање о настанку имена овог села (Пујић 2010: 172), које се не помиње у средњовјековним изворима, не иде у прилог тој хипотези. Ова претпоставка могла би једино послужити при евентуалном новом читању оригинала.

1.1.9. Са препознавањем данашњег села **Чичево**, *Горње* и *Доње*, аутор није имао тешкоћа. У Сумарном попису, дијелови у то доба овог богатог и великог села спомињу се 4 пута (Попис 1468/69: 61, 152, 154, 159) увијек као *Чичава*, уз различито навођење имена данашњег насеља – *Чичево* / *Чичева* / *Чичава* (у рукопису је једанпут било прочитано и као Мичево; Ћ. Тошић 1998: 221). У Поименичном попису, село је описано под данашњим именом (Попис 1475/77: 500), које приређивач није идентификовао, а у Катастарском попису трипут се помиње и идентификује у данашњем облику (Попис 1585 II 210, 211, 228) и једном у лику *Чичева* (II 232). [Пописи 1520. и 1533: Џицева, мапирано]

1.1.9.1. Погрешно је истоимено, ваљда, коњичко село оквалификовано као требињско, мада уз његов опис јасно стоји да припада Дабру (Попис 1475/77: 456).

1.1.10. Препознавање данашњег села **Полице**, *Доње* и *Горње*, врло је тешко не само у турским пописима него и у другим старим изворима јер се замјењује са сличним именима села *Пољице* у Површи и у Попову. Аутор је успјешно избјегао ту замку везујући име Полича («у оригиналу *Полица*»; Попис 1468/69:154) и *Пољица* (Попис 1475/77: 499) за површко село Пољице, што се види из чињенице јер је пописано у низу са осталим површким селима, што се не би могло тврдити за *Пољица* (Попис 1585: II 213, 224) јер су пописана између Подгљивља и Гомиљана, односно иза Жужеља и Хрупјела, села у Требињском пољу. [Попис 1533: Poliče, мапирано]

1.1.10.1. Међутим, Аличић није препознао друго име Полица – **Попи**, први пут поменуто у Попису 1475/77. (505), затим и у Попису 1585. у облику *Пона* (II 220), које се у историјским изворима стално преплиће са данашњим именом села. Сачувано је у микротопониму којим се и данас означава дио Доњих Полица, а тако се назива и једна улица на том сада већ градском локалитету. Названо је по познатој властеоско-свештеничкој

породици попа Богчина, који је у живој стијени урезао натпис о свом боравишту у данашњој улици названој по њему. Његов син Радосав наведен је међу сеоским мјештанима набројаним у Попису 1475/77. (Пујић 2010: 193). [Попис 1520: Pop; Попис 1533: Popi, немапирано]

1.1.11. Неидентификовано пусто мјесто *Миховац* (Попис 1475/77: 520) највјероватније је утврђени град **Мичевац** на десној обали Требишњице.

1.1.12. Можда се врло несигурно прочитано име села *Ненчић / Тихић / Темич* приписано Љубомиру (Попис 1468/69:161) односи на старо село **Нецвијеће**, које се налази између сјевероисточног дијела Требињског поља и југоисточног подручја Љубомира (в. 3.3). [Попис 1533: Neçik? немапирано; Попис 1701: Neçvitje]

1.1.13. Горица, село забиљежено у старијем попису (Попис 1468/69: 61) као *Корица* («у оригиналу *Корича*») и *Горица* у новијем попису (Попис 1475/77: 51, 520) успјешно је идентификовано. Међутим, навод да је *Горица* синоним за Голу Главицу у Попису 1585. потпуно је збунио приређивача (в. 1.2.9) па није могао идентификовати то село (II 222). [Попис 1520: Goriçe/Groviçe; Попис 1533: Goriçe, мапирано]

1.1.14. Подгљивје, село регистровано и успјешно идентификовано у Поименичном попису, гдје је записано или прочитано као *Подгљивје* (Попис 1475/77: 498). [Попис 1520: Podglive; Попис 1533: Podglivye, мапирано]

1.1.14.1. Међутим, у Сумарном попису, под именом *Подг(к)ливје* («у оригиналу *Подгљивје*»), као и у Катастарском попису у варијанти *Подгљивине*, препознат је заселак *Подгљиве*, односно Подглива/Подгљива у љубомирском селу Врпоље (Попис 1468/69: 154; Попис 1585: II 212). Та идентификација је највјероватније погрешна јер се имена љубомирских села уопште не помињу у средњовјековним изворима, а камоли да се помиње име једног сточарског засека новијег постања високо на сјеверној страни Гљиве, гдје сигурно није било винограда, као што је регистровано.

1.1.15. Село **Придворица** у Попису 1475/77. (520) аутору је било лако препознати истоимено данашње насеље. Мада то село у Сумарном попису записано / прочитано као *Продворица* («у оригиналу *Продворича*»; Попис 1468/69: 61), знатно одступа од правог имена, аутор га је исправно идентификовао. У прилог таквој идентификацији, могу се додати двије чињенице: постојање млина, што је ријеткост у овом крају, и у другим изворима честа појава имена у женском роду (Пујић 2009: 559). У Попису 1585. село је забиљежено у двије нове варијанте: *Придворица* (II 218, 219) и *Придворица* (II 237) и исправно идентификовано. [Попис 1520: Pradvoriçe/Pridvoriçe; Попис 1533: Prodrice в. Pridvoriçe, мапирано]

1.1.16. Први помен села **Буговина** уопште у историјским изворима јавља се 1520. у савременој турској транскрипцији као *Bogovine*, у фусноти уз Durogo-dol (Попис 1520: 52). У Попису 1585, село прочитано Боговина

непрецизно се дефинише као «истоимено насеље у околини Требиња» (II 234). [Попис 1520: Bogovine; Попис 1533: Bugovine, мапирано]

1.1.16.1. Подручје **Мокро**, прецизно убицирано «у посједу села Чичево и Боговина и у околини Другова и Згоњева», није ни идентификовано јер није убројано у села (Попис 1585: II 237). То је познато данашње **Мокро** (поље), које се у ранијим изворима помиње као село, вјероватно Буговина (Пујић 2010: 170).

1.1.16.2. У наведеној убикацији Мокрог (в. 1.17.1), помиње се ваљда насеље **Другови** (Попис 1585: 237). За село дешифровано као **Драгодол** у истом попису приређивач помишља да би се могло прочитати и као неидентификовани **Другодол** (II 215), а у Попису 1520. се наводи да је **Durogo-dol** друго име за Буговину. Ти подаци потврђују ранију претпоставку да је име **Дружина главица** у Мокром пољу, уз саму Буговину, на којој се налазе рушеvine масивне Балагића куле, вјероватно изграђене у току бурних турско-млетачких ратова с краја 17. и почетка 18. вијека, изведено од личног имена **Друган** (Пујић 2010: 169–170). То се име помиње међу потомцима који су подигли споменик својој мајци у посљедњој четвртини 12. вијека у Петровом манастиру, удаљеном километар и по. На основу тога је закључено да је Балагића кула подигнута на рушевинама двора средњовјеквног српског властелина, коме су припадали село и локалитети око њега. И још нешто: ови наводи рјешавају спор око читања имена тог властелина са оштећене плоче – није **Друсан**, како се обично наводи, него **Друган**. [Пописи 1520. и 1533: Durogo-dol, немапирано]

1.1.17. У Попису 1585. наводи се, уз Хрупјела и Полице, неубицирано село **Жужељ** (II 223). Такво село данас не постоји у требињском крају, али постоји **Жужељ**, ненасељени локалитет на Требишњици између Горице и Доњих Полица, отприлике на мјесту некадашњег подграђа Мичевца. Попис из 1701/02. донекле рјешава ту загонетку: “selo Rupila, drugo ime Žužel”. Жужељ је удаљен од Хрупјела око 2 км, а између њих је Градина, која се не спомиње у расположивим турским дефтерима. У том двоименом селу регистровано је само 9 кула, и то све у оквиру Бањ-вира, без било каквих других посједа. На основу тога могли бисмо претпоставити да је то био низ кула од Хрупјела преко Градине до Жужеља, јединствен одбрамбени систем изграђен послје изгона Турака из Боке которске. [Попис 1533: Јујел, немапирано]

1.1.18. У Попису 1520, регистровано је непознато требињско село **Blace**. Вјероватно је то данашња истоимена група кућа са млином на десној обали Требишњице на улазу у сами град, између Хрупјела и локалитета Жужељ.

1.1.19. Неколико новијих села или насеља у Требињском пољу, која се не помињу у средњовјековним изворима, нису регистрована ни у анализи-

раним турским пописима (Тодорићи, Расовац, Алексина Међа, Арсланагића Мост).

Шума требињска

1.2.0. Стара општина Шума пружа се лијевом обалом Требишњице од Требињског поља па до Ријеке дубровачке и Бобана. То је каменита раван обрасла нижом бјелогоричном шумом и зимзеленом макијом, насељена селентарним становништвом и богата средњовјековним насељима и споменицима. Аличић није имао већих тешкоћа да идентификује шумска села.

1.2.1. Новије административно општинско сједиште **Хум** забиљежено је у прва два дефтера: двапут као *Хум* (Попис 1468/69: 151, 152) и као *Ком* (Попис 1475/77: 494). Аутор их је препознао, али његова идентификација није сигурна у Поименичном попису, мада је пописано скупно са сусједним селима Кучићи и Цицина. При његовој идентификацији у Сумарном попису сувишна је и погрешна ближа убикација насеља: «у околини Требиња, на граници са Црном Гором» (Попис 1468/69: 151). Хум је удаљен 30-ак км од црногорске границе. [Попис 1533: Hum, мапирано]

1.2.2. Оба дијела данашњег села **Цицина** (Попис 1468/69: 151, 152) и заједно пописано насеље са оближњим селима (Попис 1475/77: 494) у данашњем облику успјешно је идентификовано. [Попис 1533: Cicina, мапирано]

1.2.3. У имену регистрованом као *Кучић* (Попис 1468/69: 152) и *Кучићи* (Попис 1475/77: 494) аутор је препознао данашње село **Кучићи**.

1.2.4. За село забиљежено као *Стрганце* (Попис 1475/77: 494) и двапут као *Стрганица* (Попис 1468/69: 152) приређивач исправно констатује да «не постоји на овом подручју» и могло би се додати да се не спомиње ни у другим изворима. Ипак, на основу више чињеница, са сигурношћу се може закључити да се под тим именом крије село **Ђедићи**. Наиме, села Хум, Кучићи, Цицина и Стрганце пописана су заједно у Поименичном, а у низу једно иза другог у Сумарном попису. У средишту те групе села налазе се Ђедићи, који се помињу још од 1339. Названи су по средњовјековној властелинчићкој породици *Ђедићи*. У Ђедићима се налази заједничка црква и гробље за шире подручје, као и богата средњовјековна некропола (Спаравало 1979: 115–121). У прилог тој претпоставци иде и оближњи вир, ваљда са околним земљиштем, у чијем се имену и крије рјешење ове загонетке – *Страгај* (Пујић 2000: 877). [Попис 1520: Lutova-Istirganiçe; Попис 1533: Ostroganci, немапирано]

1.2.5. Село **Ускопље**, које се налази јужно од Хума, регистровано је у Поименичном попису у данашњем облику (Попис 1475/77: 495) а у Попису 1585. у нејотованој варијанти *Ускопје* (II 227) и оба пута успјешно идентификовано. [Попис 1533: Uskоруе, мапирано]

1.2.6. Село **Орах**, које се помиње у данашњем облику у Попису 1475/77. (495), успјешно је идентификовано. Помен истоименог села у Попису 1585, које приређивач није ни покушао да идентификује (II 215), доводи у дилему: у њему сију власи из Бијеле, што наводи на помисао о шумском селу, а држе га сељани клобучког засеока, што упућује на много ближи Орах у Завођу. [Попис 1520: Огаџ; Попис 1533: Orah]

1.2.7. Село **Спарожићи**, регистровано у сва три дефтера (Попис 1475/77: 501 – *Спарожићи*; Попис 1468/69: 152 – *Спарожић*; Попис 1585: II 219 – Спароша) и исправно идентификовано. У Попису 1585. наведен је и синоним *Старовинићи* (II 219), коме данас нема трага. [Попис 1520: Isparaşa; Попис 1533: Istaroşa, немапирано]

1.2.8. У записима *Талиж*, “у оригиналу Талижа” (Попис 1468/69: 153), *Талежа* (Попис 1475/77: 495) аутору није било тешко препознати данашње село **Талежа**, али у облику Малеш (Попис 1585: II 242) није било једноставно. [Попис 1520: Tales; Попис 1533: Taleje/Taleşe, на мапи погрешно означена као два села једно уз друго]

1.2.9. Село **Гола Главица** у сва три пописа је регистровано у данашњем облику (Попис 1468/69: 153; Попис 1475/77: 495; Попис 1585: (II 220)). Међутим, у Попису 1585. наводи се и друго име за ово село – *Горица* (II 221), што је, вјероватно, посљедица чињенице што посједе у том тимару држе људи из Горице. [Пописи 1520. 1533: Gola Glaviçe, мапирано]

1.2.10. Први помени најисточнијег шумског села **Дражиндо** јављају се тек у турским дефтерима: *Дражи Дол* (Попис 1468/69: 151), *Дражин До* (Попис 1475/77: 498) и *Дражин Дол* (Попис 1585: 232), чија идентификација аутору није представљала тешкоћу. [Попис 1520: Draji-dol; Попис 1533: Drajin(dol), мапирано]

1.2.10.1. За село дешифровано као *Драгодол* у Попису 1585. приређивач оправдано помишља да се односи на Дражиндо (II 215), чему би, поред гласовне сличности, ишло у прилог и његово пописивање уз сусједно село Тврдоши. Међутим, он наводи да би се могло прочитати и као неидентификовани *Другодол*, што га доводи у другу везу (в. 1.1.16.2).

1.2.11. Сусједно село **Бијелач** приређивач је препознао у имену *Билача* (Попис 1585: II 218), а у списку села у којима постоје млинови наводи се неидентификована варијанта *Билац* (Попис 1585: II 229), што недвосмислено указује на Бијелач, у којем је до регулације корита Требишњице постојала воденица. [Попис 1520: Bilaç]

1.2.12. У Попису 1585, тик уз Ускопље пописано је неидентификовано село *Ивичево* (II 227). Најближе насеље Ускопљу је **Иваница** и логично би то било повезати да није временског раскорака. Наиме, на том мјесту је од средњег вијека постојала царина, која се у предтурско доба називала *Леденице*, у турско вријеме *Царине*, а касније *Иваница* (Пујић 2003: 169–170).

Пошто је данашње село одмакнуто према југу од Леденица и царинарнице, вјероватно се тај локалитет и у турско доба именовао као насеље на њему касније настало.

1.2.13. У попису воденица на Требишњици, наводе се два млина у селу *Мушићи* лоцираном између Кочела и Сланог (Попис 1585: II 229), што се вјероватно односи на недавно опустјело село *Јушићи*. Ово насеље се раније налазило сјеверније, ближе ријеци, у селишту *Старо село*, и вјероватно су му припадали дојучерашњи млинови сусједног, млађег села *Мионићи* (Санцактар 1983: 209–21).

1.2.14. У Попису 1533, регистровано је и мапирано село *Зачула* - *Začil*, а у Попису 1520. *Raçula*, уколико то нису опустјели Рачићи у Лугу (в. 4.4.3).

1.2.15. У Попису 1533, први пут у расположивим изворима регистровано је и мапирано село *Miyonik* – *Мионићи*.

1.2.16. Неколико старијих шумских села нису се могла препознати у анализираним турским дефтерима: *Кликовићи*, *Крајковићи*, *Петровићи*.

Површ требињска

1.3.0. Захваљујући значајним средњовјековним путевима који оивичују па и пресијецају Површ требињску, већина њених села и селишта помиње се у средњовјековним изворима, а региструју их и турски пописи. Овдје ће то подручје бити разматрано у оквиру његових средњовјековних граница, тј. са *Третином*, његовим источним дијелом који се прије двјестотинак година административно одвојио од површке кнежине (Козић 1903: 1110). При овом разматрању полази се са запада старим путем према Конавлима, затим се кроз долину средином подручја скреће на сјевер и спушта све до караванског пута *Via Drina*, којим се иде на исток до Требињског поља и његовим западним ободом се продужује на југ до Жупе дубровачке.

1.3.1. Најзападније површко село *Бобовишта*, *Доње* и *Горње*, регистровано је у данашњем сингуларном облику у Попису 1475/77: (502) *Бобовиште*, што је приређивач препознао. У Попису 1585, за варијанту Поповиште приређивач оправдано наводи да су то *Бобовишта* (II 236), на другом мјесту да је то требињско село *Поповиште* (II 240), а на трећем и четвртм му је непознато (II 221, 222). [Попис 1520: *Popovište*; Попис 1533: *Bobovištiye*, мапирано]

1.3.1.1. Уз *Бобовиште* помиње се и његов синоним *Бучила*, за који се наводи: «Данас село у Хуму, Требиње» (Попис 1475/77: 502). Међутим, то име се не спомиње ни у историјским изворима нити је препознато у детаљно истраженој савременој мјесној микротопонимији (Пујић 2005: 308).

1.3.2. За два дијела села *Би(је)ла*, регистрована у Попису 1468/69. (153), аутор коректно констатује: «Данас непознато насељено мјесто на под-

ручју Требиња». И у Попису 1585. *Била* није препозната (II 215). Име се односи на веома значајан опустјели средњовјековни град и село *Бијела*, које се налази на путу од Бобовишта према Конавлима (Спаравало 1981: 63–87). [Попис 1533: Mela, в. Bile, немапирано]

1.3.3. Село *Главска* исправно је идентификовано у сва три дефтера (Попис 1468/69: 153, Попис 1475/77: 502, Попис 1585: II 211, 212, 232). Записано је у данашњем лику у Поименичном и Катастарском, а у Сумарном попису, у објашњењу је додато да је у оригиналу *Клавска*. [Попис 1533: Klaviska, мапирано]

1.3.4. Два дијела села *Сливница*, записана једино у Попису 1468/69: (153) у данашњем облику, није сасвим идентификована јер се аутор двоуми између истоимених села у Површи и на Бобанима. У оригиналном рукопису село је смјештено у Нахију Требиње и пописано међу површким селима, по чему се недвосмислено убицира у Површ требињску. [Попис 1520: Islivniçe/Islivoniçe; Попис 1533: Islivniçe, мапирано]

1.3.4.1. У Попису 1585, село дешифровано као *Сировница* приређивач идентификује као Сливницу површку, мада помишља и на Сливницу бобанску (II 218), што је искључено ознаком о припадности Требињу. Паралелно с тим обликом имена јавља се и лик Силошница, који аутор двапут упућује на *Сливницу* површку (II 221, 232), а двапут и не покушава да идентификује (II 218, 236). Прије ће бити да се тај запис односи на опустјелу *Сопоштицу* (в. 1.3.18).

1.3.5. Униже Сливнице, налази се село *Љекова*, у оба прва пописа исправно идентификована и у оригиналу означена данашњим обликом имена (Попис 1468/69: 152; Попис 1475/77: 501), с тим што је у приређивачевој дефиницији у Сумарном попису промијењен род савременог топонима: *Љеково*. Ни прилично измијењена гласовна форма у Попису 1585. – *Локва* (II 239) – није навела приређивача да посумња у њену идентификацију. У прилог тој идентификацији говори пописивање тог села између сусједних насеља Љубова и Косјерица. [Попис 1533: Liskova, в. Likova, мапирано]

1.3.6. Дијелови села *Мрњићи*, регистровани само у Попису 1468/69. (152, 153) као *Миринићи* («у оригиналу Мирнићи»), исправно су идентификовани.

1.3.7. Село забиљежено у данашњем облику *Орашје* у Попису 1585. односи се на површко, а не на поповско, како приређивач мисли (II 219) јер се поменути тимар налази и у сусједним Спарожићима, како је наведено у оригиналу. Оправдана је претпоставка да се облик *Орашина* односи на Орашје површко (II 237, 240) јер је у другом случају пописано између сусједних површких села Стубице и Бобовишта. Међутим, *Орашине* регистроване у Попису 1475/77. (23) прије се односе на поповско Орашје неголи на површко, како приређивач помишља, јер се налази у списку међу 17 по-

повских села. [Попис 1533: Oraška, в. Orašue, мапирано]

1.3.8. Дијелови села регистровани као *Лубихова* у Попису 1468/69. (152, 153) и *Љубочево* / *Литухово* у Попису 1585. (II 239) исправно су идентификовани као данашње село **Љубово**. (У рукопису је једанпут било прочитано као *Ленчево*; Тошић 1998: 222.) Подужи приређивачев коментар о губљењу гласа х, односно о сажимању средњовјековног имена *Лубихова* у данашњи облик, депласиран је и ненаучан (Пујић 2005: 369). [Попис 1520: Lutohova; Попис 1533: Popohora, в. Lubohova, мапирано]

1.3.9. Скретањем на исток од Љубова, долази се до села **Биоград**, регистрованог и исправно идентификованог у сва три дефтера: Билград (Попис 1468/69: 154), *Белград* (Попис 1475/77: 502; Попис 1585: II 237), *Биоград* (Попис 1585: II 227, 228), *Бијоград* (Попис 1585: II 236). [Попис 1533: Miyograd, в. Belograd, мапирано]

1.3.9.1. Уз варијанту *Белград* у Попису 1585. наведено је и друго име села – *Волујаг*, што је збунило приређивача (II 237). Биоград и Волујац су просторно одвојена насеља, али су у прошлости имала заједнички атар, што се огледа у овом случају (в. 1.3.10).

1.3.10. Аличић је оправдано био немоћан да идентификује село *Чесменица* (Попис 1468/69: 154) и *Чешменица* (Попис 1475/77: 499) јер се и у нашој историографији више од једног вијека покушавало да се препозна требињска *Чесвиница* (Радоичић 1969: 27–28), која се у историјским изворима помиње од 1424. до 1711. На основу чињенице да се дио данашњег села **Волујац**, који се налази јужно од пута Via Drina, и данас назива тим именом, као и поменом једног имања у Волујцу и Чесвиници у истом млетачком извору (Храбак 1985: 35), утврђено је да се име новијег дијела села, насталог на сјеверној страни пута, проширило и на старији дио. Том ширењу је допринио престиж светилишта на Тројичиној главици, као и монументалне куле Хајдар-бега Кустурице (–1696), који је у својим писмима увијек наводио да пише из Волујца (Пујић 2005: 319–320). У Попису 1585. наведена је варијанта *Волујаг* као синоним сусједном Биограду (II 237), што је последица чињенице да су ова два села донедавно имала заједнички атар (в. 1.3.9.1). [Попис 1520: Česnoviće; Попис 1533: Çeşoniçe, немапирано]

1.3.11. Скретањем од Волујца на југ западним рубом Требињског поља стиже се у увалу којом води траса римског пута према Цавтату. На почетку те увале с десне стране, налази се **Ланја**, коју Аличић није препознао у запису *Хлапје* (Попис 1475/77: 506) нити у имену *Хлапина*, за које није био сигуран да ли је добро дешифровано (Попис 1585: II 214), али јест исти овај облик на другом мјесту истог извора (II 234), као и лик *Хлапна* (II 232). До краја 19. вијека, Муслимани су ово село називали *Хлапља* или *Лапља* (Делић 1913: 20). Име је настало у вези са *хлапима*, зависним сељацима са најтежим радним обавезама у средњовјековним српским земљама, који

су вјероватно настањивали то сеоце. У корелацији је са сусједним богатим селом *Згоњевом* у Требињском пољу, гдје су хлапи *згоњени* на кулучење на властеоским имањима (Пујић 2003: 167). [Попис 1520: Hlaba; Попис 1533: Glariye, v. Hlapine, немапирано]

1.3.12. Успјешно је идентификовано село забиљежено у сва три дефтера: *Кремни Дол* (Попис 1468/69: 154), *Кремни До* (Попис 1475/77: 501) и *Кремни* (Попис 1585: (II 239) као данашње село ***Кремни До***, које се налази на супротној страни од Лапје. [Попис 1533: Kefremen-dol, v. Kireman-dol, немапирано]

1.3.13. Идентификација села *Столац*, за који се изричито наглашава да припада Требињу (Попис 1475/77: 501), врло је спорна, јер приређивач претпоставља да се односи на истоимено село у Гацку. Турски пописивач, за разлику од приређивача нашег издања, у својим је убикацијама био поуздан. Село је пописано у низу са другим површким селима па на то подручје треба усмјерити трагање за његовом локацијом. Пописано је иза Кременог Дола, изнад кога се уздиже брдо *Краљев столац*, у чијем се сјеверном подножју налази добро познато Згоњево, а на западној падини данашњи згоњевски заселак ***Премишље***, раније одвојен општинском границом и у пописима третиран као посебно село. Заселак је у касније турско доба био добро утврђен, налазио се у низу утврђених мјеста у коридору између Дубровачке републике и турског залеђа. Данашње име засеoka, које потиче од истоименог дола над којим се налази, не помиње се у старим изворима (Пујић 2010: 178–179). [Попис 1533: Istoniçe? немапирано]

1.3.14. На крају увале, уз далматинску границу, налази се село ***Пољице***, чије је препознавање врло тешко, не само у турским пописима него и у другим старим изворима јер се замјењује са сличним именом села *Полице* у Требињском пољу (в. 1.1.10) и *Пољице* у Попову (в. 4.1.4). Аутор је успјешно избјегао ту замку везујући име *Полича* («у оригиналу Полица»; Попис 1468/69: 154) и *Пољица* (Попис 1475/77: 499) за површко Пољице, а то се види из чињенице јер је пописано у низу са осталим површким селима.

1.3.14.1. На мјесту данашњег села, на мапи Пописа 1533. уцртано је име Yılaç, што је у вези са *Јелачићима*, савременим пољичким родом старог поријекла (Пујић 2010: 245). [Попис 1520: Poliče; Попис 1533: Yılaç]

1.3.15. Уз површка села у Попису 1585, два зеамета су пописана у неидентификованом селу *Ступница* (II 240). То је раније добро познато село, данас селиште *Стубица*, које се налази између Орашја и Мрњића (Пујић 2005: 418–419).

1.3.16. Село *Дужи*, које се у прва два дефтера убицира у Попову, аутор је у Поименичном попису погрешно идентификовао са истоименим селом у Површи: «Данас село у Хуму, Требиње» (Попис 1475/77: 493). Површке *Дужи* су се почеле формирати око манастира Дужи тек почетком

18. вијека (Пујић 2003: 166–167). Ни идентификација поменутог села у пописима 1468/69. и 1585. није боље прошла, јер је погрешно убицирано у Попово (в. 5.3).

1.3.17. Са шумским селом Спарожићи је у Поименичном попису заједно пописано и село *Корјенићи* (Попис 1475/77: 501), које аутор није ни покушао да идентификује. Истоимено требињско подручје и село (в. 2.3.3), регистровано у истом извору (Попис 1475/77: 504), налази се око 25 km источније и невјероватно је да је пописивано са Спарожићима. У близини Спарожића постојало је старо село *Косјерице*, опустјело крајем 18. или почетком 19. вијека, па је вјероватно да се непрецизно записани или прочитани *Корјенићи* односе на то насеље (Пујић 2005: 417–418). У Попису 1585, међу површким селима двапут се помиње име неидентификованог села *Касотница* (II 236, 238), као и његова варијанта *Касотица* (II 224, 225), што би могло да се односи на Косјерице. Гласовно је најсличнија имену селишта савремена турска транслитерација у Попису 1520: *Kosriçe*.

1.3.18. У Попису 1585, регистровано је неидентификовано село *Сопошница* (II 228), добро познато селиште *Сопоштица* на граници према Жупи, опустјело вјероватно крајем 17. вијека (Пујић 2005: 418). Лик *Силошница*, који аутор двапут упућује на Сливницу површку (II 221, 232), а двапут и не покушава идентификовати (II 218, 236) прије да се односи на Сопоштицу (в. 1.3.4.1). [Попис 1520: *Sopoşnice*; Попис 1533: *Sulosiçe*? немапирано]

1.3.19. У Попису 1533. наводи се давно опустјело површко село *Гребени* (Пујић 2005: 416–417): *Kifrebini*, в. *Girebene* (немапирано).

1.3.20. У Попису 1533. први пут се уопште у расположивим изворима спомиње село *Увјећа* - *Uveke*, што је коректно и мапирано.

1.3.21. Да ли је аномалија што су неколика села у долини која пресијеца Површ правцем сјевер–југ (Љубово, Мрњићи, Сливница, Бијела) регистрована у Сумарном, а изостављена у комплетнијем Поименичном попису последица што је овај последњи попис обављан у вријеме привремене владавине овим крајем Херака Вранеша, може се само нагађати.

Зупци

1.4.0. Средњовјековном дистрикту *Врсиње*, касније названом *Зупци*, Турци су дали статус нахије. Иако су Османлије већ 1465. овладале *Зупцима*, подручјем уз данашњу хрватско-црногорску границу јужно од Требиња, ипак се њихова насеља ријетко помињу у пописима, или бар њихова имена која можемо идентификовати. Објашњење би се могло наћи у чињеници што је то високо подручје настањивао влашки катун Зупци, који је групно пописиван, изузев 1533, када су се ти полуномади већ налазили у

фази сталног насељавања.

1.4.1. “*Нахија влаха Зубци*”, у којој је регистровано 108 домаћинстава, исправно је идентификована као данашње требињско подручје Зупци (Попис 1475/77: 122). Међутим, у истом попису, помиње се и неидентификовано село прочитано као *Ћемци*. Да се оно односи на Зупце, закључујемо по његовом синониму: “Село *Ћемци*, други назив *Врсаље*...припада *Требињу*” (Попис 1475/77: 503). Можда се и село прочитано као *Ћемци*, убицирано у шире требињско подручје, односи на *Зупце* (Попис 1475/77: 161). [Попис 1533: *Zubçe*, мапирано]

1.4.2. Наведени синоним прочитан као *Врсаље* (Попис 1475/77: 503) односи се на ***Врсиње***, средњовјековно име подручја на коме су живјели власи Зупци. У 15. вијеку, етнонимом Зупци почело се означавати дотадашње подручје Врсиња а тај процес се огледа и у овом попису (Пујић 2003: 163–164). На основу овог двојства лако је препознати и неидентификовано село *Vrsal(j)a* у Требињској нахији, регистровано у Попису 1468/69. (153). У првобитном Аличићевом рукопису, којим се служио Ђ. Тошић, село је забиљежено као *Дрсале* (Тошић: 213). Дobar познавалац зубачких прилика претпоставља да се и неидентификовано зимовалиште зубачког катуна прочитано као *Врчине* (Попис 1475/77: 123) односи на Врсиње (Вукашиновић 2006: 123). Очито је да се то име односи на неко насеље, а не на шире подручје, јер је у оба пописа у њему забиљежен мали број домаћинстава – 3, односно 4, и у оба пописа помиње се и виноград, што није карактеристично за зубачку висораван. Међутим, у овом подручју са оштром климом има и питомијих села гдје и данас успијева винова лоза (нпр. Дренови До, 561 м н.в.).

1.4.3. ***Ситница***, такође неидентификовано љетовалиште зубачког катуна (Попис 1475/77: 123) односи се на истоимено село на јужном рубу зубачког подручја (касније ушло у састав Крушевица, у херцеговском залеђу). Обавезна знатна висинска разлика између љетовалишта (узвишења око Ситнице достижу надморску висину до 1144 m) и зимовалишта подразумева да је село *Врсиње* било међу најнижим у Зупцима (Зубачко поље 650–680 m). Ипак, не види се рјешење тој енигми.

1.4.4. Два неидентификована требињска села ***Оградовићи*** и ***Очије*** пописана су заједно у Попису 1475/77 (505). Ђ. Средановић је у другом имену препознао корјенићко село Вучију (в. 2.9). Прво име подсјећа на зубачко село ***Ограде***. Пошто заједнички попис ова два сеоцета претпоставља и њихову територијалну блискост, само једна од тих претпоставки могла би бити тачна. Та насеља су врло сиромашна и малобројна (свега 4 домаћинства) и, за разлику од богатих и винородних корјенићких села, у њима нису забиљежени виногради, па зато претпостављамо да су она била на зубачкој висоравни.

1.4.4.1. Уколико би та претпоставка била тачна, онда би се под именом *Очије* могло крити оближње зубачко село **Орашје** или *Орашак* [Попис 1533: Oraşye, мапирано]

1.4.5. Село *Доли* са само једним домаћинством уопштено је идентификовано: «Данас село *Долови* у подручју Требиња» (Попис 1468/69: 153). У требињској општини постоје или су донедавно постојала бар три насеља са таквим именом: *Долови* на Загори, под Клобуком и код Арсланагића Моста. Чудно је да се Аличић није осврнуо на познатог оријенталисту Н. Филиповића, који је тај запис прочитао као зубачко село **Тули** (Тошић 1998: 241), [Попис 1533: Tul, на мапи Tuli].

1.4.6. За разлику од осталих пописа, 1533. године регистрован је знатан број села у нахији Зупци. Препозната су и на карти означена села: **Ранти** (Rapti), **Турменти** (Turmente), **Орашје** (Oraşye), **Богојевић Село** (Betovik в. Bogoyevik), **Коњско** (Konska) и **Прашиште** (Praşite), заселак Граба. Зубачкој нахији је приписано и коректно мапирано сусједно корјенићко село **Ораховац** (Orohoviçe) (в. 2.11). Остала насеља приписана Зубачкој нахији нису препозната нити означена на мапи: *Buko[va]*, *Kruşeva Dol*, *Oroş* и *Ostoropan*. *Kruşeva Dol* се вјероватно односи на жељевски заселак **Крушева густријена**; *Buko[va]* би мога бити давно опустјели **Вукодо**, *Ostoropan* [Попис 17001: Strupanj] неко село у близини локве Струпанчице, вјероватно **Куња Главица**; а *Oroş* – **Орашац**, дио села или село Граб (Вукашиновић 2006: 128) .

Подбрђе требињско

1.5.0. Требињско подбрђе је прилично неодређено подручје. Под тим именом данас се подразумијева узак појас на десној страни Требишњице између Требињског поља и подручја Луг. Насеља на том подручју готово да нису ни пописивана или нису препозната у првим дефтерима, за разлику од добро описаних насеља на лијевој обали.

1.5.1. Једино нормално пописано село у Подбрђу јесу **Тврдоши**, *Горњи*, *Доњи* и *Средњи*, забиљежени и идентификовани у данашњем облику (Попис 1475/77: 505; Попис 1585: II 215). [Попис 1520: Tvirdaş; Попис 1533: Itvirdoş, мапирано]

1.5.1.1. У списку млинова на Требишњици у Попису 1585, који нису ни идентификовани, наведена је *Црква Манастир* (II 229), што се односи на Манастир Тврдош.

1.5.1.2. У Попису 1585, наводе се и имена тврдошких земљишта: *Губава Смоквица*, *Чилиша*, *Подбила*, *Руја њива*, *Ломовита*, *Средлука* и *виноград Крива Лука* (II 215/216).

1.5.2. Приређивач није ни покушао да идентификује *Слано*, у ориги-

налу регистровано без убикације, које се помиње једино у вези са висином пореза који се плаћа на лађу (Попис 1475/77: 435). У данашњем (*Старом*) *Сланом*, кроз које је пролазио *Кирицијски друм*, постојао је организован превоз лађом преко Требишњице (Козић 1903: 1150). Судећи по редосљеду села у списку млинова на Требишњици у Попису 1585, која нису ни идентификована, са сигурношћу се може тврдити да се село прочитано као *Слана* (II 229) односи на *Слано* у Подбрђу.

1.5.3. За *Луг*, једно од зимовалишта два влашка катуна војводе Степана сина Страчинова («Зимују у мјесту Гребје, Љубомир, Луг и Загорје»; Попис 1475/77: 116) аутор претпоставља да се односи на истоимено село у требињској општини. Из расположивих података, немогуће је утврдити да ли се овај запис односи на прелазно подручје између Шуме и Попова (в. 4.4) или на истоимено подбрдско село, које се налази у близини тог подручја. Село Загора и његово шире подручје (Врпоље, Долови, Турица, Јањач, Власаче) били су укључени у Нахију Луг, село Луг је близу Загоре, па напоредно навођење одговарајућих имена ишло би у прилог Аличићеве идентификације Луг – село.

1.5.4. Судећи по редосљеду села у списку млинова на Требишњици у Попису 1585, која нису ни идентификована, са извјесношћу се може тврдити да се село прочитано као *Кучин* (II 229) односи на старо село *Кочела*. [Попис 1533: Kiçin, немапирано]

1.5.5. Заједно са млином у *Ковачини* у Попису 1585. забиљежен је и млин у непознатом мјесту *Никовица* (II 229). [Попис 1533: Коваçине, мапирано]

1.5.6. У Попису 1533, наведена су и коректно мапирана сусједна села *Месари* (Mesarye) и *Жуља* (Jula).

Брда требињска

1.6.0. У пространом и високом подручју Брда требињских врло се мало помињу насеља: само нека влашка зимовалишта. Изузетак је Попис 1533, гдје је овај крај укључен у Љубомирску нахију.

1.6.1. У Поименичном попису регистровано је зимовалиште *Трновац*, које аутор идентификује са данашњим требињским селом *Трновац*, *Горњи*, *Доњи* и *Средњи* (Попис 1475/77: 96), а други пут у гласовној варијанти *Трнавац*, у којој аутор препознаје билећко село *Трновица* (Попис 1475/77: 117). Међутим, гласовна форма знатно више одговара требињском насељу, чеме иде у прилог слједећи податак из тог записа (в. 1.6.2). [Попис 1533: Çernofça в. Tırnovaç, мапирано]

1.6.2. Катун Степана Вукичиног зимује у мјестима *Љубомир Брагулић* и *Трнавац* (Попис 1475/77: 117). У близини Трновца, налази се за-

села **Братљевина**, па је оправданије Трнавац везивати за требињско него за билећко село. Име *Братулић* првобитно је означавало потомка влашког имена *Братул*, а *Братљевина* бивше Братулово имање.

1.6.3. Два катуна војводе Степана зимују на потезу *Гребје - Љубомир - Загорје* (Загора) – *Луг*. Приређивач је *Гребље* идентификовао са некаквим, вјероватно непостојећим љубињским селом *Гробље* (Попис 1475/77: 116). Међутим, овдје се може сагледати низ повезаних насеља или подручја: *Љубомир - Грбеши - Загора - Луг*.

1.6.4. У Попису 1585. пописано је неидентификовано село *Катина Њива* (II 242). На подручју бивше Требињске нахије постоји само једно село сложено са именицом *њива*: ***Паројска Њива***, изведено од старијег *Парохијска Њива*. Сасвим је могуће да се име села промијенило са промјеном власништва земљишта уз које је настало насеље са богатом средњовјековном некрополом.

1.6.5. Требињска брда одвојена су од Загоре високим гребеном ***Јаворак***. Према Попису 1533, на том мјесту налазило се село *Yaveyrak* (мапирано).

1.6.6. У Попису 1533, наведена су и коректно мапирана стара брдска села ***Требијови*** (*Trebihova*) и ***Турани*** (*Turani*), која се приписују и Љубомиру и Доњим рудинама. Ово прво име забиљежено је и као *Trebimova*, које је упућено на познатију варијанту *Trebihova*.

2. ЖУПА КОРЈЕНИЋИ

2.0. *Корјенићи*, односно средњовјековна жупа *Врм*, који се у новије вријеме најчешће називају именом њиховог административног сједишта *Ластва*, налазе се уз црногорску границу на источном рубу требињског краја. Највећи дио подручја налази се на лијевој обали Требишњице, само се *Гранчарево*, *Доње* и *Горње*, налази на супротној обали. Над корјенићким подручјем доминирао је веома утврђени град *Клобук*. Разграничењем 1858, дио Корјенића припао је Црној Гори — село *Нудо* са засеоцима *Жугљај* и *Кунска*.

Корјенићка насеља се у пописима помињу у складу са редосљедом турског освајања овог краја. Турци су заузели десну обалу Требишњице 1465, на лијеву су прешли наредне године, а Клобук је одолијевао чак до 1477. Корјенићка насеља у пописима се приписују Требињској нахији, изузев једног случаја (в. 2.2).

2.1. ***Гранчарево***, једино корјенићко насеље које се налази на десној обали, пописано је у свих пет дефтера и записано или прочитано у више варијаната: *Грнчарева* (Попис 1468/69: 151), *Крнчар* (Попис 1468/69: 154) и *Грнчар* (Попис 1475/77: 523; Попис 1585: II 216, 217). У сва три случаја

село је исправно идентификовано. Првобитно име села било је мотивисано припадношћу занатлији *грнчару*, а од 17. вијека јавља се данашња варијанта (Шобајић 1964: 118), чија је мотивација преусмјерена на *границу*. [Пописи 1520. и 1533: Grinčar, мапирано]

2.1.1. У близини Грнчара помиње се непрепознато селиште *Русан* (Попис 1585: II 217), а пола вијека раније, 1533, село *Rusila*, приписано сусједном Љубомиру (немапирано).

2.2. *Врм*, старо име жупе, поменут само једанпут у наслову: НАХИЈА КЛОБУК, ПРИПАДА ВРМУ (Попис 1475/77: 125), није идентификован нити наведен у Регистру. Град *Клобук*, често помињан у Поименичном попису у вези са његовим посадницима и диздаром, Аличић је исправно идентификовао (Попис 1475/77: 507). У наслову оригиналног текста, Клобук се помиње и као *нахија у Врму* (Попис 1475/77: 125).

2.2.1. У Попису 1585. не помињу се посадници тврђаве Клобук, из чега би се могло закључити да тада није имала војну посаду, али помиње се село *Клобук*, уз које се лоцира селиште *Преграђе* (II 215), истоимени данашњи заселак назван по положају пред тврђавом.

2.3. Три села приписана Требињу заједно су пописана: *Корјенићи*, *Скрозигрм* и *Жупљани* (Попис 1475/77: 504). Аутор је исправно утврдио да се име *Корјенићи* односи на неко село у околини Требиња, али није могао установити које је то данашње насеље. Исто је поновио и у Попису 1585, наводећи варијанту *Коренићи* (II 229, 232). Остала два није успио идентификовати (Попис 1475/77: 504). Ни у каснијим пописима та села нису убицирана па нису означена ни на мапи у Попису 1533. На основу географског положаја, погрешно је претпостављено да се село Корјенићи односи на данашње средишње село *Ластву* (Пујић 2013: 30-31). Међутим, каснији пописи су ријешили ту загонетку (в. 2.3.3.1-2).

2.3.1. У имену *Жупљани* лако је препознати данашњу *Жупу*, што је већ урађено (Хаџимејлић 1987: 79). Састоји се од већег броја заселака расутих по заталасаној питомој долини око ријеке Сушице и њених притока, увученој између стрмих узвишења и обдареној благом климом. Име је данас двозначно: њиме се означава то шире подручје или само његов источни дио.

2.3.2. Друго неидентификовано име записано је на два начина: састављено *Скрозигрм* кад се односи на насеље и растављено *Скрози Грм* кад се њиме означава виноград. Мада је оно током времена доживљавало гласовне трансформације јављајући се у варијантама *Скођеграм*, *Скозјигрм*, ипак је у њему лако препознато данашње село *Скочигрм* (Хаџимејлић 1987: 79). У Попису 1585, село означено варијантом *Скозигрм* исправно је идентификовано (II 230). [Попис 1520: Kroje-Grm]

2.3.3.1. Село *Корјенићи*, регистровано у Попису 1475/77, названо је по истоименом средњовјековном властeosком роду. Богчин Корјенић је 1399.

г. био господар жупе Врм и града Клобука (Кораћ 1966: 193). Његово бора-виште вјероватно је било у селу тада називаном њиховим родовским име-ном. У Попису 1520. наводи се село Korotik као друго име за *Mirotin*. *Korotik* у Попису 1533. није препознат, али је наведено и име села *Kovanik*, које је упућено на његову познатију варијанту *Korenik*, која је и мапирана. Тиме је убицирано село **Корјенићи**, чије се име касније проширило на читаву жупу и истисло њено старо име Врм.

2.3.3.2. Село прочитано као *Мрвотин* или евентуално *Мирошин* у Попису 1585. Аличји није могао идентификовати (II 230). То је данашњи **Миротињ**, опустјело некад богато насеље (Шобајић 1964: 128). [Попис 1520: *Mirotin* в. *Korotik*; Попис 1533: *Mirotin*/*Morotin* в. *Korotik*; *Kovanik* в. *Korenik*, мапирано]

2.3.3.3. Село *Конац* упућено је на *Korenik* (Миротињ). Међутим, уз да-нашње селиште Миротињ, налази се **Кунска**, заселак Нудола. Смјештен је на истоименој рјечици, чије је име очито изведено од топонима **Кунац*, на основу чега би се могло претпоставити да се регистровани *Конац* не односи на Миротињ него на сусједну Кунску.

2.3.3.4. На мапи Пописа 1533, изнад *Korenika* (Миротињ), уписано је село *Mileševa Glaveč*. На том мјесту данас постоји селиште **Миротињска главица**.

2.4. У Попису 1585, село **Ластва** је пописано заједно са сусједним Гр-нчарем (II 216). Чудно је што у анкарским издањима није препозната нити мапирана *Lastova*. Као што се раније име села **Корјенићи** (Миротињ) проши-рило на цијелу жупу Врм, тако се и у новије вријеме име административног средишта **Ластва** проширило на читаво подручје Корјенића.

2.5. Неидентификовано село у нахији Клобук прочитано као *Жугле* (Попис 1475/78: 125) у међувремену је идентификовано као **Жугљај**, да-нашњи заселак између корјенићких села Аранђелово и Вучија (Средановић 1990: 9; Хаџимејлић 1987: 79). [Попис 1520: *Zugla*]

2.6. Међу корјенићким селима наведене су варијанте имена неиден-тификованог села *Ргова* и *Рогљани* (Попис 1585: II 224, 230) и *Irgoteva* у Попису 1520. Судећи по паралелном слиједу сугласника *p-z(ћ)-v*, под овим именом се крије **Аранђелово**, названо по старом корјенићком храму Св. Ар-хангела, уз који се налази богата некропола средњовјековних стећака.

2.7. У неидентификованом селу **Мажикоже** (Попис 1475/77: 125; Попис 1585: 231) накнадно је препознато истоимено селиште изнад Жупе (Средановић 1990: 9; Хаџимејлић 1987: 79), у коме је био стациониран катун Владисава Корјенића. Занимљиво је да се неколико људи из овог катуна на-лазе и на скупном попису села Жупа, Сочигрм и Корјенићи. [Попис 1520: *Мајикоје*; Попис 1533: *Karikoје* в. *Мајикоје*, немапирано]

2.8. У оба списка из 15. вијека понављају се и синови **Барбула**, које

је Средановић оправдано довео у везу са данашњим засеком у Жупи *Барбуловина* (Средановић 1990: 9), односно **Барбуле**.

2.9. У неидентификованом селу *Очије Ђ*. Средановић је препознао данашње корјеничко село **Вучија**, које се не помиње у другим историјским изворима до друге половине 19. вијека. Међутим, оправданије је да се то име повеже са зубачким **Орашјем** (в.1.4.4.1).

2.10. Село *Нудол*, зимовалиште влашког катуна Владка Мијобрадова, Аличић је исправно идентификовао као **Нудо**, село у никшићкој општини, а његова претпоставка да се *Корита*, љетовалиште тог катуна, односи на истоимено билећко село (Попис 1475/77: 126), мало је вјероватна јер сва корјеничка села имају своје катуне у сусједној Бијелој гори, односно на њеним (**Беговим**) *коритима*. [Попис 1533: Nudol, мапирано]

2.11. Велико корјеничко село **Ораховац/Оровац** први пут се у расположивим историјским изворима јавља у Попису 1533: *Orohoviçe*, гдје је коректно и мапирано (истина, приписано је сусједној зубачкој нахији). Тај облик иде у прилог тумачењу да је село именовано по фитониму *орак*, а не по брду *Оро*, које се уздиже изнад насеља (Пујић 2003:174).

3. ЖУПА ЛЉБОМИР

3.0. Жупа Љубомир се често помиње у средњовјековним изворима од 12. вијека, што није случај са њеним насељима, изузев Браног Дола, рубног села ван Љубомирског поља на караванском путу *Via Drina*, мада је, судећи по споменичком наслеђу, у поменутом пољу било неколико значајних средњовјековних насеља. Разлог том непомињању је вјероватно чињеница што кроз Љубомирско поље у касном средњем вијеку није пролазила никаква значајнија саобраћајница. Ни анализирани турски пописи не уносе више свјетла у ту црну рупу на мапи средњовјековних насеља југоисточне Херцеговине, мада се у њима помињу нека тешко препознатљива села, која се лоцирају у Љубомир без назнаке административног статуса овог подручја. Тек у Попису 1533. **Љубомир** се означава нахијом, која обухвата широко подручје од Завођа на истоку преко данашњег Љубомира, Требињских брда и Загоре до источних љубињских села, укључујући и Требињско подбрђе, а приписују му се и многа насеља из ширег окружења. [Попис 1533: Libomir, мапирано]

3.1. Подручје **Љубомир**, у које су лоцирана нека насеља (Попис 1468/69: 161; Попис 1475/77: 282), аутор није ни покушао да идентификује, ваљда због његове опште познатости. Као шире подручје, **Љубомир** се вјероватно помиње у убикацији неидентификованог влашког зимовалишта Братулић, забиљеженог као **Љубомир Братулић** (Попис 1475/77: 117), које се, по свој прилици, односи на насеље сличног имена у сусједним Требињ

ским брдима (в. 1.6.2).

3.2. Међутим, име *Љубомир* се спомиње и у ужем значењу као мјесто у ком су зимовала два влашка катуна, чија се ближа убикација не наводи, што приређивач исправно констатује (Попис 1475/77: 116, 121). Раније се данашње љубомирско подручје дијелило на три општине, од којих се средишња звала *Љубомир* са управним сједиштем и школом у селу неустале-ног имена: *Подвори / Баре / Радач(ки Бријег)*, а кога год Љубомирца упитате гдје му дјеца иду у школу, одговориће вам: «У Љубомир». Према томе, са доста вјероватноће би се могло тврдити да се иза зимовалишта *Љубомир* крије старо насеље са живим водама данас званично названо **Подвори**.

3.3. Неидентификовано пусто љубомирско село *Ненчић*, за које аутор наводи да се може читати и *Тихић*, *Темић* и сл. (Попис 1468/69: 161), немогуће нам је препознати у данашњим насељима. С обзиром на велику неодређеност у читању имена, није искључено да се иза њега крије старо село уз југоисточни руб Љубомира – *Нецвијеће* (в. 1.1.12). [Попис 1533: Neçik? немапирано; Попис 1701: Neçvitje]

3.4. У пустом љубомирском селу записаном / прочитаном као *Пах-нићи* аутор је препознао билећко село **Паник** (Попис 1475/77: 282), мада се у истом извору то село помиње и као зимовалиште влашког катуна (Попис 1475/77: 118). То зимовалиште се убицира и у мјесту *Паханик*, које аутор није препознао, а очито је да су то варијанте истог имена. Паник, данас готово сав потопљен Билећким језером, налази се уз источну границу Љубомира, близу Браног Дола. На основу чињенице што су у *Пахнићима* регистрована два млина, ријетка појава у овом крашком подручју, помишља се да се иза тог имена крије данашње љубомирско село *Подвори* (Ћурић 1985: 231). Млинова је било и у Панику, а и у још покојем љубомирском селу (Угарци, Брова), па је то слаб аргуменат.

3.5. Од малобројних села из старе општине Завође, коју од Љубомира раздваја помињани каравански пут, једино се помиње без убикације у оригиналу влашко зимовалиште *Дубочани*, које је аутор, по свој прилици, исправно идентификовао (Попис 1475/77: 110). Судећи по редосљеду села у списку млинова на Требишњици у Попису 1585, која нису ни идентификована, са сигурношћу се може тврдити да се село *Дубочањ*, за које преводилац није сигуран да је исправно прочитано (II 229), односи на Дубочане. [Попис 1533: Dubočani, мапирани]

3.6. За име села *Владска* у Попису 1585, за које није сигуран да је и тачно прочитано, приређивач помишља на Владушиће у Требињским брдима (II 241). Са доста сигурности се може тврдити да се односи на љубомирско село **Влашка**, јер је, поред гласовне сличности, и пописано уз сусједни Брани До.

3.7. Приређивач није сигуран да је исправно прочитао име села *Кне-*

жила Бандол у Попису 1585 (II 241). Можда је први члан имена општа именица *кнежина*. Село је пописано уз најближе насеље Влашка, па би то вјероватно био **Брани До**, насеље састављено од великог броја заселака разбацаних по обронцима Рогошине, које се спомиње и у старијим изворима. За требињско село дешифровано у савременој турској транслитерацији као *Brad-gradiye* у Попису 1520. могло би се помишљати да се односи на Брани До јер је ово име вјероватно мотивисано браћењем дола од стоке, тј. ограђивањем.

3.8. Први пут у расположивим историјским изворима уопште, у Попису 1533. помиње се старо љубомирско село **Врноље**, које је и на мапи коректно означено: *Virh-polye*.

3.9. Сусједно село **Цибријан** нису препознали приређивачи Пописа 1533. нити мапирали: *Çir[mi]yan*.

3.10. Такође у Попису 1533. није препознато ни мапирано село **Брова:** *Prova*.

3.11. Приређивачи Пописа 1533. нису повезали варијанте имена села приписаних Љубомиру *Modrakaya* и *Mudrokaya*, као и варијанту *Modrikana* приписану Доњим рудинама мада је *Modrakaya* мапирана на мјесту данашњег љубомирског села **Морче**. [Попис 1701: *Modroکارa/Mudroکارa*]

3.12. У Попису 1533. наведено је љубомирско село Ваге које није мапирано, па је нејасно на које се насеље односи: **Баре** у данашњем селу Подвори или на **Борковића Баре**.

3.13. С обзиром да је љубомирском нахијом обухваћено знатно шире подручје од данашњег Љубомира (в. 3.0), села приписана овој нахији у Попису 1533. обрађена су у требињским дистриктима *Брда* (Требијови, Турани, Трновац, Братљевина), *Подбрђе* (Жуља, Месари, Ковачина), *Шума* (Хум, Орах, Цицина, Церовац), *Бобани са Лугом* (Жаково, Загора, Турица, Влака, Букиње, Црни До), као и љубињска села (Градац, Крушевица, Кртиње, Жабица).

3.14. Нека стара љубомирска насеља не могу се препознати у анализираним турским дефтерима: *Домашево*, *Ждријеловићи*, *Угарци* и *Шћеница*, као ни *Моско* и *Врно у Завођу*.

Непрепозната имена села у Требињској области

3.15. Највећа загонетка у препознавању требињских насеља је село које се спомиње у четири дефтера: *Дивине* (Попис 1475/77: 504; Попис 1520), *Дивина* (Попис 1585: 213), *Divinye* (Попис 1533). Иако се у свим случајевима изричито наводи да припада нахији Требиње, приређивач га у првом дефтеру препознаје као билећко село Дивин, на што помишља и у другом дефтеру. За нека села која се по једанпут помињу у Требињској

нахији у овом прегледу није ни натукнуто на што би се она могла односити: *Чађи* (Попис 1475/77: 125); *Оћка* (Попис 1585: II 242). У Попису 1533. више је таквих села која се приписују требињској нахији: *Istomale*, *Istoniçe* (Шћеница љубомирска?) *Kirçevine*, *Zadriye* (Заградиње?). У Попису 1520. није препознато село *Iskovine*. У неидентификованом списку млинова на Требишњици у Попису 1585. (II 229), нису препозната села: *Вуковићи* (изнад Дубочана), «Село **БАРИШ** и **ИВАН Војвода**» (испод Дубочана), *Бићин* (изнад Горице), *Никовица* код Ковачине јер су, вјероватно, именована по власницима воденица.

4. ЖУПА ПОПОВО

Средњовјековна жупа Попово састојала се од шест дистриката: *Горње и Доње (поповско) поље*, *Бобани*, *Луг*, *Требимља* и *Љубиње* (Анђелић 1983а: 65–67; Филиповић 1959: 13–16; Мишић 1996: 168/169). Подручје приписано нахији Попово у турским дефтерима не поклапа се потпуно са том територијом: села у Љубињском дистрику, уз ријетке изузетке, убицирају се у Љубиње, чији се административни статус обично не означава. У Поповску нахију укључена су и насеља старе жупе Жаба (Зажабље), која се простире западно од Попова. Првих пет дистриката су од средине XX вијека била у саставу општине Требиње и биће предмет ове обраде. Подручје Зажабља било је средином 20. вијека укључено у општину Чапљина, а касније у новоформирану општину Неум. Летимично ће бити поменута и села приписана поповској нахији која су препозната у Љубињу и Зажабљу, како би се искључила из трагања у Попову. У пописима из 16. вијека, Бобани и Луг се често приписују Требињској нахији.

Горње поље

4.0. Горње поповско поље обухвата југоисточни дио Попова поља са околним брдско-планинским обронцима између Луга на истоку и Доњег поља на западу. Ободом поља нанизана су велика стара села већином збијеног типа. Алички није имао тешкоћа да успјешно идентификује већину тих насеља. Обрада овог подручја почиње од крајњег западног села на сјевероисточном ободу Горњег поља и слиједи смјер сатне казаљке.

4.1. Село «*Вели Вас*, у оригиналу Веља Вас» (Попис 1468/69: 157), *Веливаши* и *Вела Вас* (Попис 1475/77: 22, 490), *Велика Вас* (Попис 1585: II 273) и поред домишљања, приређивач није успио идентификовати, мада је одавно у том имену препознато велико и споменичким наслеђем веома богато село **Величани** (Жиречек 1978/2: 160; Пујић 2003: 161). (Архаизираним називом *вас* означавано је село.) [Попис 1533: *Velikavas*, немапирано; По-

пис 1701: Veličan]

4.1.1. У Попису 1520, уз Величане регистровано је и селиште *Galicik*, данашњи заселак **Галичићи**.

4.1.2. Село *Дублани* (Попис 1468/69: 156) и **Дубљани** (Попис 1475/77: 23, 490; Попис 1585: II 274) успјешно је идентификовано, док је дио истог поповског села прочитаног као *Дупљани* поистовјећен са непостојећим требињским селом *Дољани* (Попис 1475/77: 158). [Пописи 1520. и 1533: Dublani, мапирано]

4.1.2.1. У Попису 1520, уз Дубљане је регистровано и селиште *Raşışte*, а у Попису 1533. његова варијанта *Rasişe* без ближе убикације (немапирано).

4.1.3. У Поименичном попису, поповско село **Драчево** приређивач није ни покушао да идентификује (Попис 1475/77: 492), а у Сумарном је препознао то насеље записано / прочитано као Драчева (Попис 1468/69: 155). *Драчево* у Попису 1585. такође је препознато у Попову, али је, на основу новијих административних подјела, једном приписано Љубињу (II 202), а други пут Требињу (II 265). [Попис 1520: Draçeva; Попис 1533: Draçova/Draçeva, мапирано]

4.1.4. Са идентификацијом најисточнијег насеља на југоисточном ободу Попова поља **Пољице** приређивач је имао тешкоћа: у првом помену није могао идентификовати село *Пољичани* (Попис 1475/77: 23), а у дргом (Попис 1475/77: 492) није то ни покушао. У Сумарном попису, двоумио се на које се од два истоимена требињска Пољица односи село записано / прочитано *Pol(j)ičan*, при чему је ипак исправно дао предност поповском (Попис 1468/69: 154). Са идентификацијом *Пољица* у Попису 1585. није имао тешкоћа (II 268). [Попис 1520: Polişe; Попис 1533: Polişani, мапирано]

4.1.5. Село **Седлари** у свим наводима је записано у данашњем лику и исправно идентификовано (Попис 1468/69: 156; Попис 1475/77: 23; 489; Попис 1585: II 276). [Попис 1520: Sedlar; Попис 1533: Sedlari, мапирано]

4.1.6. Село **Грмљани** је препознато у записима *Г(к)рмлани* (Попис 1468/69: 156), *Крмљани* (Попис 1475/77: 491) и *Грмљани* (Попис 1475/77: 158; Попис 1585: II 267). [Попис 1520: Grimlani; Попис 1533: Grimlan, мапирано]

4.1.7. Село **Завала**, прочитано у данашњем лику у сви пет дефтера (Попис 1468/69: 155; Попис 1475/77: 23, 491; Попис 1585: II 270) идентификовано је успјешно (у Попису 1468/69: није наведено у Регистру). [Пописи 1520 и 1533: Zavala, мапирано, Попис 1533: Javala]

4.1.7.1. У Попису 1520, уз Завалу је наведено селиште *Melik*.

4.1.8. Село прочитано као *Рахов До* приређивач није могао идентификовати (Попис 1475/77: 519), а у архаичнијој варијанти *Рахов Дол* (Попис 1468/69: 157) наслућује да би то могао бити **Орахов До**, са уопштеном

убикацијом «у околини Требиња», мада се из оригиналног текста види да се ради о поповском насељу. У Попису 1585, *Орахов Дол* је «истоимено насеље у околини Требиња» (II 264), убикација извршена на основу административне подјеле из друге половине 20. вијека. [Попис 1520: Orahov-dol; Попис 1533: Orahovi-dol, мапирано]

4.1.9. Село записано у данашњем облику *Чваљина* (Попис 1475/77: 489), у лику *Чвалина* (Попис 1468/69: 155, 156) и у форми Цваљине (Попис 1585: II 562) исправно је идентификовано. [Пописи 1520. и 1533: Içvalne, мапирано]

4.1.10. Старо село *Корлати*, које се налази повисоко у масиву Илије изнад Драчева и Дубљана, само је регистровано и мапирано у Попису 1533: *Korlat*.

4.1.11. Идентификација поповског села *Косићани* (Попис 1475/77: 23, 485; Попис 1585: II 266) била је немогућа све до Пописа 1701: *Kosićan*, друго име *Mrkonić*. Дакле, *Мркоњићи*.

Доње поље

4.2.1. Равно, најисточније село на југоисточном ободу Доњег поповског поља у прва два дефтера је записано у данашњем лику (Попис 1468/69: 157; Попис 1475/77: 23, 491), а у трећем као *Равна* (Попис 1585: II 259) и идентификовано, мада не коректно интерпретирано ни убицирано: «Данас Равне на Подручју Требиња» (Попис 1468/69: 157). [Пописи 1520. и 1533: *Ravna*, мапирано]

4.2.1.1. Приређивач је погрешно убицирао *Равне*, љетовалиште два поповска катуна војводе Степана, у поповско Равно (Попис 1475/77: 116), јер би Равно по својој надморској висини могло бити само зимовалиште. Вјероватно се љетовалиште Равне односи на село *Равни* у Гацку.

4.2.2. Цирина, село у брдском залеђу Равног, регистровано у данашњем облику (Попис 1475/77: 496; Попис 1585: (II 259) успјешно је идентификовано. [Пописи 1520. и 1533: *Çiçrine*, мапирано]

4.2.3. Село записано / прочитано као *Врсница* (Попис 1468/69: 157) и *Врсеница* (Попис 1468/69: 157; Попис 1475/77: 492) приређивач није могао идентификовати. Ради се о селу *Дврсница*, названом по својим давнашњим илирским становницима *Даорсима* (Пујић 2003: 165). [Попис 1533: *Vrisniçe*, немапирано]

4.2.4. Село *Веља Међа* прочитано је у савременом лику и исправно идентификовано (Попис 1468/69: 158; Попис 1475/77: 520; Попис 1585: II 275), с тим што је двапут записано и у множини: *Веље Међе* (Попис 1475/77: 23, 159). [Попис 1520: *Velyameke*; Попис 1533: *Velya-mega*, мапирано]

4.2.5. Село *Чаваш* уписано је у савременом облику у сва три дефтера

и исправно идентификовано (Попис 1468/69: 155; Попис 1475/77: 23, 485; Попис 1585: II 259). [Пописи 1522. и 1533: Çavaş, мапирано]

4.2.6. Мада у преводу оригиналног текста у Поименичном попису јасно стоји: «Село **Орашије**... припада Попову», убицирано је погрешно у шумску општину, тј. идентификовано је са истоименим површким селом (в. 1.3.7): «Данас село у Хуму, Требиње» (Попис 1475/77: 487). На исти начин је убицирано ваљда исто насеље прочитано као *Орашине* (Попис 1475/77: 23). Име села записано у скраћеном облику *Ораш* (Попис 1468/69: 155) и *Орашије* (Попис 1585: II 278) исправно је убицирано у Попову. [Пописи 1520: Oraşye; Попис 1533: Oraşte в. Oraşye, мапирано]

4.2.7. Насеља у Котешкој вали (Котези, Струјићи, Прхиње, До и Додановићи), сконцентрисана на веома уском простору пречника око 2 км, изузев последњег, у каснијим пописима пописивана су заједно као засеоци Котеза у аустроугарско вријеме или као засеоци Струјића 1851. И у Поименичном попису, села забиљежена као *Котези*, *Примиње* и *Чајровина* пописана су заједно (Попис 1475/77: 484). **Котези** су исправно идентификовани, исто као и у Попису 1585 (II 257), док приређивач није препознао села Примиње и Чајровина. [Пописи 1520. и 1533: Kotaz, мапирано; Попис 1533: Kotez/Kotezi]

4.2.8. У Попису 1468/69, та насеља су одвојено пописана, с тим што су испуштени Котези, а додат **До**, записан у архаичнијој варијанти *Дол*, који није идентификован нити забиљежен у Регистру (Попис 1468/69: 155). *Дол* је регистрован у Попису 1475/77. као влашко зимовалиште, које је погрешно идентификовано са билећким селом *Дола* (158), као и са столачким насељем (Попис 1585: II 192). [Попис 1520: Dol]

4.2.9. Исправно је идентификовано село **Прхиње** записано као *Прхиња* (Попис 1468/69: 155), на што се односи и неидентификована *Примиња* (Попис 1475/77: 484).

4.2.10. *Чајровина*, најбогатије насеље у овој групи (Попис 1468/69: 157; Попис 1475/77: 484), забиљежено и у варијанти *Чађевине* (Попис 1475/77: 212), представља тајну, јер се не помиње у другим изворима. То име се свакако не односи на Додановиће, удаљене од те групе насеља 3 км и без значајнијих старина и ранијих помена. Логично би било претпоставити да се под тим именом крију данашњи **Струјићи**, село веома богато старинама и највеће у овој групацији, чије се данашње име у историјским изворима помиње тек од средине 19. вијека. [Попис 1533: Snojde в. Stureva? није мапирано]

4.2.10.1. У Дабру је регистровано велико насеље (47 домова) прочитано као *Струјићи*, које приређивач убицира у Попово (Попис 1475/77: 462). Очито је да се иза тог имена крију **Струпићи**, велико дабарско село регистровано у Попису 1468/69. као *Струбићи* (61).

Бобани

4.3.0. Бобани, брдско-планинско подручје између Попова поља и Сланског приморја, у средњем вијеку били су један од дистриката жупе Попово, на почетку турске владавине спомињу се као засебна нахија, у коју је ускоро укључен Луг и оба та дистрикта касније су административно припојена требињском крају (Анђелић 1983а: 66). За разлику од осталих високих сточарских требињских подручја, стара бобанска насеља су релативно добро пописана. Име подручја – *нахија Бобани* помиње се само у Попису 1585. (II 191, 272). У том дефтеру, мањи број бобанских насеља убициран је у Бобане, а већина је приписана Попову.

4.3.1. На списку насеља чији становници плаћају порез на стоку уписано је поповско село *Голубињац*, за које аутор наводи да је «непознато под овим називом, ако се не ради о селу Голубињац у Требињу» (Попис 1475/77: 212). У Попису 1585, село је препознато под данашњим именом *Голубинац* (II 278). [Пописи 1520. и 1533: Golubinaç, мапирано]

4.3.2. Насеље забиљежено као *Ћивдол* и *Кијевдол* (Попис 1475/77: 23, 486) и *Кијев Дол* (Попис 1585: (II 258) успјешно је идентификовано са данашњим селом *Кијев До*. [Попис 1520: Kuav-dol; Попис 1533: Kiyev-dol, мапирано]

4.3.3. У имену насеља забиљеженом / прочитаном као *Просека* (Попис 1475/77: 506) препознато је старо бобанско село *Просјек*, али је непрецизно убицирано у «Хум», сједиште негдашње сусједне општине Шума требињска.

4.3.4. У записима *Рапци* и *Раипети* (Попис 1475/77: 212, 493) аутор није препознао старо бобанско село *Рапти*, али јест *Рабти* у Попису 1585. (II 191), мада је то непрецизно формулисао јер није био свјестан постојања других Рапти у близини Требиња (в. 1.4.6). [Попис 1533: Rapti, мапирано]

4.3.5. Село записано / прочитано као *Стенац* и *Стеница* (Попис 1475/77: 23 и 497) приређивач није могао идентификовати вјероватно због велике гласовне разлике настале каснијим јотовањем у иницијалном слогу *Штеница*. [Попис 1533: Isteniçe, мапирано]

4.3.6. За село *Лешиница* у Нахији Бобани приређивач погрешно констатује да је то село у околини Требиња (Попис 1585: 191). Тај запис се односи на бобанско село *Лушнице*.

4.3.7. Поповско село трипут забиљежено у истом облику Каћун приређивач није могао препознати у Сумарном попису (Попис 1468/69: 155) и Попису 1585 (II 271), а у Поименичном идентификовао га је са непостојећим требињским насељем *Каћуни* (Попис 1475/77: 23, 488). По дубровачком извору из 1432. године, то село је убицирано на Бобанима: *Какјун* (in Pourès a Chaghün; Куртовић 2012: 104). Толики помени у изворима свједоче да је

то било значајно насеље, коме данас ни други истраживачи не могу ући у траг. [Пописи 1520. и 1533: *Kakun*, немапирано; Попис 1701: *Kolojan?* село у Жажабљу]

4.3.8. Неидентификовано име села *Торине*, за које се наводи да припада нахији Бобани (Попис 1585: 272), тешко ће се наћи рјешење јер је сувише уопштено, торина је било свуда и уз њих привремених насеља.

4.3.9. У Попису 1533, регистровано је и мапирано бобанско село *Сливница* – *Islivniçe*. Није вјероватна претпоставка да се неидентификовано поповско село Сливње (Попис 1475/77: 158) можда односи и на бобанску Сливницу (Пујић 2013: 38) (в.5.8).

4.3.10. Село *Влака*, мада у Попису 1533. приписано Љубомиру, мапирано је у Бобанима – *Vlaka*.

4.3.11. Село забиљежено у Попису 1533. као *Vukine* приређивачи нису препознали ни мапирани. Мада се приписује Љубомиру као и Влака, то је, по свој прилици, данашњи бобански заселак *Букиње*.

4.3.12. У Попису 1533. регистровано је и мапирано бобанско село *Грепци* – *Girebci*.

4.3.13. У Попису 1533, на селишту *Црни до* код Шћенице регистровано је и мапирано село *Џерни-дол*, познато по вишевијековном спорењу између Шћенице и сусједног села Громача у Сланском приморју.

Луг

4.4.0. Луг, појас уклијештен између Требињске жупе и Попова, у средњем вијеку био је један од дистриката жупе Попово, на почетку турске владавине спомиње се као засебна нахија, која је ускоро укључена у бобанску кнежину и требињски крај (Анђелић 1983а: 65). Због хомонимијског сукоба идентичних имена старог села Луг (в. 1.5.3), које није улазило у састав подручја Луг, ова два ентитета се понекад различито именују: *Надлуг* (село) и *Подлуг* или *Дебели Луг* (подручје). Иако је у средњем вијеку било више познатих насеља у Лугу, у првим турским пописима једино је једно село нормално пописано, а узгред се помињу још имена два подручја или насеља.

4.4.1. За два поповска влашка катуна војводе Степана у Поименичном попису наводи се да зимују у широком појасу *Гребје*, *Љубомир*, *Луг* и *Загорје*. У првом имену аутор је препознао непознато нам савремено љубињско мјесто Гробље, у другом подручје *Љубомир*, у трећем село *Луг* и у четвртном село *Загора* (Попис 1475/77: 116). Међутим, ова три посљедња имена имају ужа и шира значења, њима се означавају села и подручја, па је из шкрте дефтерске информације немогуће одредити на што се односе (в. 1.5.3). [Попис 1533: *Zagora*, село мапирано]

4.4.2. У идентификацији јединог насеља у Лугу пописаног у сва три

дефтера аутор је био половично успјешан. У Поименичном попису, јасно стоји да село прочитано као *Јасеница* припада Попову, а аутор га идентификује са истоименим чапљинским насељем (Попис 1475/77: 487). У читању имена истог села у другом попису, аутор се доста мучио: Пешменица, «у оригиналу *Пеименича* или, евентуално, Јасенича...Данас непознато и неубицирано» (Попис 1468/69: 155). У Попису 1585, Јасеница приписана Попову коначно је препозната у данашњем службеном имену *Јасеница-Луг* (II 264), али *Јесеница* у истом извору је идентификована и као непостојеће насеље «*Љушница у околини Требиња*» (II 277). [Попис 1533: Yasenice, мапирано]

4.4.3. Судећи по редосљеду села у списку млинова на Требишњици у Попису 1585, која нису ни идентификована, са доста вјероватноће се може тврдити да се село прочитано као *Ракова* (II 229) односи на опустјело село *Рачићи* (Спаравало 1979: 75–76), на које и данас подсјећа *Рачићев млин*. У Попису 1585. наводи се и неидентификовано Горње Раково са знаком да припада Бобанима (II 272). У то вријеме, Луг је већ био укључен у Бобане.

4.4.3.1. Постоји могућност да се село *Račula*, регистровано у Попису 1520, односи на Рачиће, али вјероватније је да је то шумско село Зачула јер је приписано Требињу (в. 1.2.14).

4.4.4. Тешко је препознати село прочитано као *Саполичин лаз* у списку млинова у Попису 1585. (II 229), који нису ни идентификовани. У Рачићима, уз које се помиње тај млин, на ријеци постоје *Ратков лаз* и *Рачићев слат*, али превише је велика гласовна разлика да би се сигурније повезала та имена. Можда је то данашњи *Бочин лаз*, на обали Требишњице код села Јасенице (Анђелић 1983а: 69–70).

4.4.5. Насеље дешифровано као *Бухова* у списку млинова на Требишњици у Попису 1585. (II 229), вјероватно се односи на село *Туље*. Та претпоставка се темељи на двије чињенице: 1. наводи се посљедње у редоследу у списку млинова; 2. име села гласило је у средњем вијеку Тухље, а забиљежене су и варијанте *Тукаљ* и *Тухољ* (Пујић 2003: 179). [Попис 1701: „Tuhil/j/e, drugo ime Tomil/j/e“]

4.4.6. Само у Попису 1533. регистрована су и мапирана стара села у Лугу *Жаково* (Zakova) и *Месари* (Mesarye).

4.4.7. Старо и споменичким наслеђем богато село *Добромани*, без сигурног помена у средњовјековним историјским изворима, није препознато ни у богатом фонду топонима сачуваном у Попису 1533. [Попис 1701: «Dobrojan, drugo ime Papratni Dol“]

Требимља

4.5.1. Изузев у Попису 1533, на уском подручју Требимље, које се пружа уз лијеву обалу крајњег тока Требишњице, препознато је само запуштено селиште *Турковићи*, за које се наводи: “То су земље српске од давнина у посједу Владислава и његова сина Херака.” (Попис 1475/77: 604). Овдје се мисли на добро познатог влашког кнеза Херака Вранеша, коме су турске власти, између осталог, извјесно вријеме (1476–1477) биле уступиле Попово и Требиње (Тошић 1998: 136–139).

4.5.2. У Попису 1533, регистрована су и мапирана села *Требимља* (Trebimle), *Добри до* (Dobri-dol) и *Дужица* (Dujice).

Љубиње

4.6.1. Иако је подручје Љубиња било један од средњовјековних дистрикта Поповске жупе (Анђелић 1983а: 66–68), његова насеља се у турским дефтерима приписују Љубињу без ознаке административне јединице у Попису 1475/77, а Нахији Љубиње у Попису 1585. Љубиње се више пута јавља као подручје у коме се налазе поједина села, али се нигдје не помиње као насељено мјесто. У каснијем картографском приказу резултата пописа, без основа је Љубиње заједно са селом Жрвањ, укључено у жупу Благај (Мишић 1996: 184/185). У Попису 1533, само се за неколика села наводи да припадају Љубињској нахији (Lubine).

4.6.2. Изузетно, погранично љубињско село *Мишљен* укључено је у Поповску нахију и исправно идентификовано у свим дефтерима (Попис 1468/69: 157; Попис 1475/77: 23, 486; Попис 1585: II 263). [Пописи 1520. и 1533: Mişlan, мапирано]

4.6.3. Најчешће помињана два блиска насеља приређивач оправдано идентификује као данашње љубињско предграђе *Барноси* иако су различито убицирана у оригиналним текстовима, што је, можда, у вези са полуномадским кретањима њихових становника. Да су то блиска насеља, закључује се по диференцијалном обиљежју (не)осунчаности, а некадашња њихова раздвојеност очувана је у множинском облику данашњег имена. *Осојно Барнос* (Попис 1468/69: 161) / *Осојни Барнос* (Попис 1475/77: 282) лоциран је у љубињско подручје, а *Осојни Парнос* (Попис 1475/77: 21.) у нахију Конац поље, тј. сјеверни дио Невесињског поља; *Присојни Барош* у нахију Попово (Попис 1475/77: 212), а *Присојни Барнос* у невестињско подручје (Попис 1475/77: 474). У Попису 1585, оба села су укључена у нахију Љубиње: *Осојни Барнос* (II 192, 193) и *Присојна* (Пресојна) *Барнос* (II 194). [Попис 1520: Osovine-Barnos/Bartos; Presovin, Presovin-Bartos, Presovine-Barnos]

4.6.4. Љубињска насеља су већином исправно идентификована: у име-

ну прочитаном као *Водене* препознато је савремено насеље **Вођени** (Попис 1475/77: 117); **Крушевица** (Попис 1475/77: 117), Попис 1533: Kruševiče, мапирано; **Жрвањ** (Попис 1475/77: 150), Попис 1533: Jirvan, мапирано); **Жабица** (Попис 1468/69: 157, Попис 1475/77: 475, Попис 1585: II 195), [Попис 1533: Zabiče, мапирано].

4.6.5. Значајно љубињско село прочитано као *Прекопас* приређивач није могао препознати (Попис 1468/69: 159), као што ни село *Прекосела* није препознато у Попису 1475/77. (472), а у Попису 1585. је у насељу прочитаном као *Прекосела* идентификован данашњи дио варошице Љубиње **Прекопци** (II 194).

4.6.6. У Попису 1533, још су препозната и мапирана љубињска села: **Ивица** (Ivica), **Градац** (Gradač), **Дубочица** (Dubočiče), **Капавица** (Karaviče), **Ранковци** (Ranokovač), **Кртиње** (Kirtine).

4.6.7. У немогућности да идентификује нека насеља из околних подручја, Аличић их проналази у непостојећим љубињским селима: *Ланас* – *Ланје* (Попис 1468/69: 159; *Гребје* – *Гробље* (Попис 1475/77: 116; в 1.6.3).

4.6.8. Село *Biyoska*, приписано Нахији Бурмази, судећи по мјесту означеном на карти, прије ће бити да се односи на старо љубињско село **Убоско** неголи на **Биоско** на Требињским брдима. У фусноти се наводи да је то друго име за село *Ivlahovik*, а **Влаховићи** су, у ствари, сусједно велико љубињско насеље.

5. ЖУПА ЗАЖАБЉЕ

5.0. Подручје срењовјековне жупе Жаба, које се простире западно од Попова, обухватајући и подручје око доњег тока Требишњице, није у првим турским пописима имало статус нахије, него је пописивано у оквиру Попова. То подручје је кратко вријеме средином XX вијека припадало општини Чапљина, а касније Неуму. Насеља са тог подручја већином су неидентификована, приређивач је за ријетка од њих наслућивао да припадају Чапљини. Ни каснији приказивач Аличићевих налаза на мапама није то схватио, па Зажабље, за разлику од већине осталих хумских жупа, није детаљно представио (Мишић 1996). Служећи се првенствено топографском картом Стона (1:100 000), као и описом средњовјековне жупе Жаба (Анђељић 1983б: 35–56), покушао сам да на том мени непознатом подручју пронађем извјестан број насеља неидентификованих у Попову.

5.1. Аличић је имао много тешкоћа у препознавању више насеља која носе име *Градац*, па и истоименог села приписаног Попову. Тако он село записано / прочитано *Г(к)радац* идентификује са истоименим љубињским селом (Попис 1468/69: 156), исто као и *Градац* (Попис 1475/77: 23), а помишља чак и на непостојеће истоимено требињско село (Попис 1468/69:

156, фуснота о Мушовићима), затим, записан као *Кирадац*, који убицира у чапљинско подручје (Попис 1475/77: 494). Кључ за рјешење те енигме је данашње зажапско мјесто **Мошевићи**, регистровани као неидентификовани *Мушовић* (Попис 1468/69: 156) и такође као неидентификовани *Мушовићи* (Попис 1475/77: 23, 496) и у оба пописа приписани Грацу. У Попису 1585, приређивач несигурно помишља да су *Мушевићи* насеље у околини Неума (II 266). Из овог се види да се поповско насеље **Градац** односи на шире подручје у Зажабљу, коме припадају Мошевићи. На основу гласовне сличности, приређивач испреда депласирану причу о Мушовићима, угледној племићкој породици, чији су чланови наводно «дуго времена били заповједници и капетани требињске капетаније» (Попис 1585: II 266). [Попис 1520: Gradač, Mošovik; Попис 1533: Gradač, мапирано, Mozoyevik? немапирано]

5.2. Оправдана је претпоставка да се село *Добрухово* односи на данашње зажапско село **Доброво** у чапљинској општини (Попис 1475/77: 159), којој је некад припадало. [Попис 1520: Adobrištica]

5.3. Село *Дужи*, за које се у сва три дефтера наводи да припада Попову, Аличић погрешно убицира: у Попису 1475/77. (493) идентификује га са истоименим селом у Требињској површи (в.1.3.16), у Сумарном са непостојећим истоименим селом «у околини Равни на подручју Требиња» (Попис 1468/69: 155), као и у Попису 1585. «у Попову пољу у околини Требиња» (II 269). Ти записи се односе на село **Дужи** у Зажабљу. [Пописи 1520. и 1533: Duji, мапирано]

5.4. Зажапско село **Брестица**, приписано Грацу, погрешно се идентификује са засеком у данашњем поповском селу Трнчини (Попис 1475/77: 496; Попис 1585: II 272). [Попис 1520: Bresnice, Basnice; Попис 1533: Brestaniče, мапирано]

5.5. Иза имена неидентификованог села **Вражев** у Нахији Попово (Попис 1475/77: 212) вјероватно се крије данашње зажапско **Врањво село**.

5.6. Село *Подворница*, уопштено идентификовано као “заселак у општини Столац” (Попис 1475/77: 212), вјероватно се односи на селиште **Подворнице** у зажапском селу Горњи Зелениковац (Филиповић 1959: 193). Можда се и неидентификовано село *Површница* или *Поврбица* (Попис 1585: II 270) односи на то некадашње насеље.

5.7. За село *Радеже*, приписано Попову, приређивач је исправно претпоставио да се налази у Чапљини (Попис 1475/77: 485), јер је зажапско насеље **Радеж** у новије вријеме припадало чапљинској општини.

5.8. За насеље *Сливње* приређивач погрешно претпоставља да се односи на село у билећком крају (Попис 1475/77: 158). То је зажапско **Сливно (Равно)** у залеђу луке Клек.

5.9. Помен неидентификованог поповског села прочитаног као *Црењи-*

ве (Попис 1475/77: 212) могуће је да се односи на данашње село **Црнуља** уз повор Требишњице.

5.10. У Попису 1533, регистровано је и мапирано више зажапских села која се не помињу у осталим анализираним пописима: **Доње** и **Горње Храсно** (Dolna-Hrasno, Gorna Hrasno), **Превиш** (Previş), **Пријевор** (Priyevor), **Хотањ** (Hotan), **Хутово** (Hotova), **Прапратница** (Prapratniçe), **Видоње** (Vidonye), **Кишево** (Kişeva), **Драчевица** (Draçoviçe).

5.11. У горњој групи села (в. 5.10) мапирана су и регистрована села која нису препозната међу данашњим насељима: *Preganiçe, Graboviçe и Trebişniçe*.

5.12. Два села приписана Попову у списку пореза на стоку (Попис 1475/77: 212), остају непрепозната: *Борошница и Бракуш*.

Извори и литература

Анђелић 1983а: Р. Анђелић, *Srednjovjekovna župa Popovo*. - Tribunia 7: 61–78, Требиње.

Анђелић 1983б: Р. Анђелић, *Srednjovjekovna humska župa Žaba*. -“Hercegovina” 3, Mostar.

Вего 1982: М. Vego, *Izvori o Trebinju i okolini u srednjem vijeku*. -„Tribunia“ 6, Trebinje.

Вукашиновић 2006: Р. Вукашиновић, *Зупци под Орјеном*. - Београд.

Делић 1913: Ст. Р. Делић, *Петров манастир*. ГЗМ књ. XXV 129–132, Сарајево.

Јиречек 1978/2: К. Јиречек - Ј. Радонић, *Историја Срба* књ. II. - Београд.

Козић 1903: О. Ђурић–Козић, *Шума, Површ и Зупци у Херцеговини*. - СЕЗ V 1107–1292, Београд.

Кораћ 1966: В. Ј. Korać, *Trebinje – istorijski pregled I*. – Trebinje.

Куртовић 2012: Е. Kurtović, *Vlasi Bobani*. – Sarajevo.

Мишић 1996: С. Мишић, *Хумска земља у средњем вијеку*. – Београд.

Понус 1468/69: *Sumarni popis Sandžaka Bosna iz 1468/69, godine. dešifrirao, preveo, obradio i pripremio Ahmed S. Aličić*. – Mostar 2008.

Понус 1475/77: *Poimenični popis Sandžaka vilajeta Hercegovina. Priredio Ahmed S. Aličić*. – Sarajevo 1985.

Понус 1520: *Herseg, Bosna ve Izvornik livalari icmal tahrir defterleri (1520–1530)*. – Ankara 2005.

Понус 1533: *Herseg livasi icmal eflakan ve voynugan tahrir defteri*. -Ankara 2009.

Понус 1585: *Opširni katastarski popis za Oblast Hercegovu iz 1585, godine, sveske I–II. Dešifrirao i sa osmansko-turskog jezika preveo i naučno obradio Ahmed S. Aličić*. – “Dobra knjiga” Sarajevo 2014.

Понус 1701: F. Hafizović, *Popis sela i zemlje Sandžaka Krka, Klis i Hercegovina*. – Zagreb–Sarajevo 2016.

Пујић 2003: С. Пујић, *Из требињске топонимије. Поријекло ојконима*. – Tribunia 10. Требиње.

Пујић 2005: С. Пујић, *Ономастика Површи требињске*. – Оноματοлошки прилози САНУ XVIII 279–430, Београд.

Пујић 2009: С. Пујић, *Ономастика Придвораца Требињских*. - Оноματοлошки прилози САНУ XIX-XX 523-620, Београд

Пујић 2010: С. Пујић, *Циварска црквена општина*. – Београд.

Пујић 2013: С. Пујић, *Прилог идентификацији неких требињских насеља у турским пописима из 1468/69. и 1475/77. године*. – Радови 17, 11–44. – Филозофски факултет у Бањој Луци.

- Радоичић 1969*: М. С. Радоичић, *Требињска стољећа I*. — Невесиње.
- Санџактар 1983*: М. Sandžaktar, *Mlinice na ponorima Trebišnjice*. — „Hercegovina“ br. 3, Mostar.
- Sparavalo 1979*: Lj. Sparavalo, *Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume trebinjske*. — Tribunia 5, Trebinje.
- Спаравало 1981*: Љ. Спаравало, *Бијела кнеза Алексе Паштровића*. — Историјски гласник бр. 1–2, Београд.
- Средановић 1990*: Ђ. Средановић, *Вучија и Вучијани*. — Библиотека „Хроника села“ 5, Краљево–Београд.
- Тошић 1998*: Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*. — Београд.
- Ђурић 1985*: М. Ђурић, *Ономастика Љубомира*. — Ономатолошки прилози САНУ, књ. VIII, Београд.
- Филиповић 1959*: М. Филиповић – Љ. Мићевић, *Попово у Херцеговини*. — Сарајево.
- Хаџимејлић 1997*: Ј. Хаџимејлић, *Микротопонимија требињске Ластве*. — Ономатолошки прилози САНУ, књ. VIII, Београд.
- Храбак 1985*: В. Hrabak, *Zemljišne parcele feudalaca i muslimanskih seljaka u Popovu, Zažablju i Trebinju početkom morejskog rata*. — Tribunia 9, 31-45 Trebinje.
- Шобајић 1964*: П. Шобајић, *Корјенићи*. — Гласник Етнографског музеја на Цетињу:

SUMMARY

STUDIES OF TREBINJE TOPONYMS REGISTERED IN TURKISH CENSUSES TAKEN IN the 15th and 16th century

Savo T. Pujić

Available cadastral records from the five two centuries of the Turkish reign are the five-class testimony to the situation in Hercegovina when other historic sources were almost completely exhausted.

An impossibility of identification of all names because of some discrepancies between the Arabic alphabet/script and phonetic structure of the Serbian language somewhat impaired the value of the sources.

Names of inhabited places singled out from four censuses that refer to narrow area of south east Hercegovina were analysed in the presented paper. The analysis has been done because of a verification, correction and amendment to identification decision of the organizers of the edition. Following criteria which were hard for the organizers to get were applied: better knowledge of the local circumstances, arrangement, grouping and settlement surrounding, their age, geographical and economic features, coordination of the administrative area division with the state in time of censuses. A certain number of identification decisions of important settlements was confirmed by stated criteria/procedures, some of them were disputed, some located (or their possible location was discovered), but some (a smaller part) were left unexplained. A situation plan of the identified settlements was attached to the text.

др Тања Дучић¹ и Стеван Салатић²

**ШТА НАМ КОСТИ ОД ПРЕ ПЕТ ВЕКОВА
МОГУ ОТКРИТИ:
ОРГАНСКИ И МИНЕРАЛНИ САСТАВ КОСТИЈУ
ПРОНАЂЕНИХ У ЦРКВИ
СВ. АПОСТОЛА ПЕТРА НА ТЕРИТОРИЈИ СТАРЕ
ХЕРЦЕГОВИНЕ**

Апстракт: У раду су наведени резултати добијени након хемијског испитивања костију ексхумираних из цркве Св. Апостола Петра у Домашеву, у Источној Херцеговини. Користећи најновије научне методе, у овој студији су приказане могућности које научно - аналитичке методе нуде у решавању археолошких питања.

Кључне речи: средњовековни споменици, хемијска анализа, енергетска дисперзивна рентгенска микро-анализа (EDX), раманска спектроскопија, кости, стара Херцеговина.

Домашево је колонија из средњег века, која се налази на подручју старе Херцеговине. Први пут се помиње у писаном тексту код Константина Порфирогенита у 10. веку као дистрикт Libomir у региону Травуније. Травунија (српски: Травунија, грчки: Terbounia, Barbounia) била је средњовековна регија, административна јединица и кнежевина, која је била део средњовековне Србије (850-1371). На овом подручју поред монументалних некропола - стећака налазе се остаци и три цркве у којима су пронађене гробнице. Археолог Ивана Грујић, Музеј Херцеговине Требиње

¹ ALBA SYNCHROTRON LIGHT SOURCE

Carrer de la Llum 2-26, 08290, Cerdanyola del Valles, Barcelona, Spain

² Музеј Херцеговине Требиње

Стари град 59, 89000 Требиње, Босна и Херцеговина

која је истраживала цркве са гробовима је покретач археолошких анализа у које је укључена и др Н. Гончарева са Универзитета у Москви. За једну од тих православних хришћанских цркава која је посвећена Светом Апостолу Петру, верује се да је оснивач био војвода Петар Зотовић који је вероватно и сам сахрањен у цркви. На основу тренутних података, највероватније је црква саграђена крајем 15. и почетком 16. века. Након ексхумације два скелета из гробнице у једнобродној цркви утврђено је да је мушки скелет имао поремећај минерализације костију, тј. обољење коштаног ткива.

Антрополошки истрагу о оба скелета настављају И. Грујић и др Н. Гончарова.

За разлику од тих истраживања у овој студији је коришћена комплементарна хемијска анализа костију. Овај рад укључује нове научне методе које се користе у савременој археологији да би се спровела прецизна анализа минералних остатака костију, као и органске компоненте које могу довести до закључака о стању организма како услед болести, тако и насталих као последица деловања животне средине. Да би се упоредили састави органских и минералних једињења из два различита ткива ексхумираних костију, која потичу из једне гробнице, спроведена су истраживања како би се добиле информације не само о саставу костију, већ и о могућој болести особе која је сахрањена у цркви.

Како бисмо сазнали нешто више о могућим променама на костима, као што је минерализација, овде је коришћена раманска спектроскопија, коју је спровео професор др Антони Паркер (Anthony Parker) на Централном ласерском центру (STFC), Rutherford Appleton Лабораторија, Oxfordshire, Велика Британија.

Са друге стране, хемијска анализа елемената који су уграђени у кости је спроведена на Националном швајцарском Синхротрону SLS, уз помоћ др Камелије Борце (dr Camelia Borca), користећи енергетску дисперзивну рентгенску микро-анализу (EDX).

Репрезентативни узорци костију два скелета из једне гробнице из истог периода су били анализирани помоћу EDX и раманске спектроскопије.

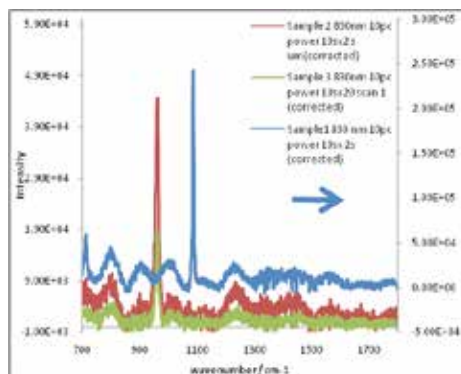
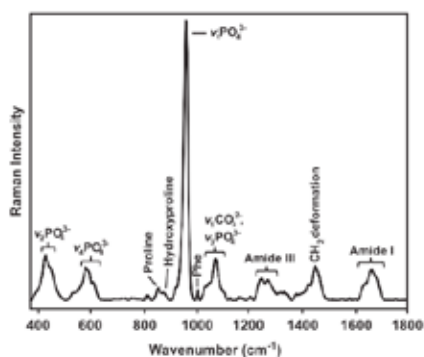
Кост је сложен хетерогени материјал. Изграђена од органских и неорганских састојака, углавном колагена и калцијум фосфата. Овај

композитни биоматеријал садржи минералне делове (хидроксиапатите), колаген, протеине, липиде и воду (Boskey 2007). Ексхумиране кости углавном се састоје од упакованих колагених влакана и хидроксилапатитних кристала нано-величине. Квантитативна анализа коштаног састава може да пружи увид у формирање коштаног ткива а такође може да да генералне информације о здрављу или болести организма. Особине коштаног ткива као што су кристалитет, садржај карбоната и фосфата у минералима, могу да варирају у зависности од старости, пола, исхране, локације кости или патолошког стања организма.

За ову студију смо користили четири узорка од којих су три узета са делова скелета старијег мушкарца и један са скелета млађе жене, сахрањених заједно у истом гробу. Скелет мушкарца је имао видљиве промене које са извесним анатомским аномалијама на кичменим пршљеновима као и на врху пете. Са друге стране, женски скелет није имао никакве видљиве промене, због чега је узет један узорак са пршљенова, који је послужио као контролни тј. референтни узорак.

I) Раманска спетроскопија – метод за процену минерализације костију

Раманска спетроскопија је једна од најбољих метода за процену варијације у хемијском саставу и минерализацији костију (Schmidt i Symes, 2015; Alvares-Lloret at al., 2006). Спектар након снимања показује присуство фосфата у хидроксиапатиту, карбоната (који супституишу хидроксилне и фосфатне групе у хидроксиапатиту, као и веома мали садржај протеина (обично колаген типа I) (слика 1).

Iz: Mandair, G. S., Morris, M. D. (2015)
Contributions of Raman spectroscopy
to the understanding of bone strength.
Bonekey Rep. 4, 620.

Слика 1 А. Рамански спектар костију преузет из литературе (Мандарир и сарадници).
Слика 1 Б. Упоредна анализа раманских спектра добијених из следећих узорака 1:
дегенеративни део скелета мушкарца, 2: део скелета без дегенеративних промена
мушкарца и 3: део скелета женске особе. Ласер од 830 nm дао је сличне резултате онима
добијеним употребом ФТ - Раман (ласер 1064 nm). Узорак 1 показује пик на 1087 nm. Трака
на 712 cm⁻¹ највероватније потиче од калцијум карбоната, која је померена на 1086 cm⁻¹
код узорака 1.

Структура и минерализација костију су углавном анализирани помоћу синхротронских техника као што су томографија, флуоресценција, дифракција и спектроскопије користећи различите енергије од инфрацрвеног, преко видљивог, ултраљубичастог, па до рентгенског дела спектра (преглед у Берtrand и сар., 2012). Међу овим техникама раманска спектроскопија, као неинвазивна техника која детектује органска и минерална једињења, је идеално средство за анализу материјала костију (Boskei, 2007). Са друге стране, да бисмо употпунили ову студију такође је коришћена рендгенска флуоресценција. Биолошки значај и разлика ће бити детаљно дискутовани. Верујемо да ће овакве компатибилне анализе дати одговор о скелетном саставу, недостацима и патолошким променама укључујући негативне промене приликом формирање костију. Стога, наш циљ је да прецизно упоредимо ткиво здравих и болесних минерализованих костију.

У истраживању фосфата раманска спектроскопија је коришћена углавном да би се разумела природа и значај хемијских веза. Фосфатна

једињења се налазе углавном као саставни део хидроксиапатит $\text{Ca}_{10}(\text{PO}_4)_6(\text{OH})_2$, октакалцијум-фосфата $\text{Ca}_8\text{H}_2(\text{PO}_4)_6 \cdot 5\text{H}_2\text{O}$ као и минерала на које се фосфати апсорбују на пр. гвожђе (Fe) и алуминијум (Al) -оксиди. Веза између фосфора и кисеоника (P-O) приликом симетричног истезање може се добро детектовати помоћу раманске спектроскопије. Таласни број P-O групе у региону око 950 cm^{-1} може бити померен у зависности од окружења тј. других молекула (Lanfranco et al, 2003; Alvarez et al., 2004). Главне предности оваквих мерења укључују једноставну припрему узорак, малу количину аналитичког материјала, а чињеница да се резултирајући подаци могу користити без икакве накнадне обраде.

У овој студији ми смо пратили профил органских једињења, посебно промене у кристалитету коштане масе и релативне пропорције специфичних фосфатних (PO_4) група у различитим окружењима био-молекула и једињења из ткива, као и комплетну расподелу органских једињења. Раманска спектроскопија је дала следеће резултате:

1. Узорци који имају потпуно јасан фосфатни сигнал који се односи на регуларну структуру костију су узорци женске особе, чији је скелет био очуван без видљивих промена, као и делови кичмених пршљенова који нису имали дегенеративне промене кос мушкарца.
2. Узорак са пете која је показивала абнормалне промене на коштаном маси не садржи карбонате у калцитној форми - тј. калцијум карбонат.
3. Према положају фосфатне групе (PO_4^{3-}) узорци нису показали да садрже тешке метале као што су Pb, Cd, Sr, а такође ни F.
4. Анализе показују недостатак колагенских влакана, трака на $\sim 1640\text{ cm}^{-1}$, слика 1.
5. На основу раманске спектроскопије узорак који је узет са дегенерисаног дела кичменог стуба не показује уобичајене карактеристике, и први закључак наводи да узорак не припада коштаном ткиву.

Можемо закључити да је овај метод за откривање хемијских промена састава фосилних костију на микроскали веома користан. Анализирајући апсорпционе линије у спектрима на одговарајућим енергијама (слика 1.) представљене таласним бројевима, може се утврдити однос колагена и фосфата. Однос интензитета апсорпционих линија може се користити за

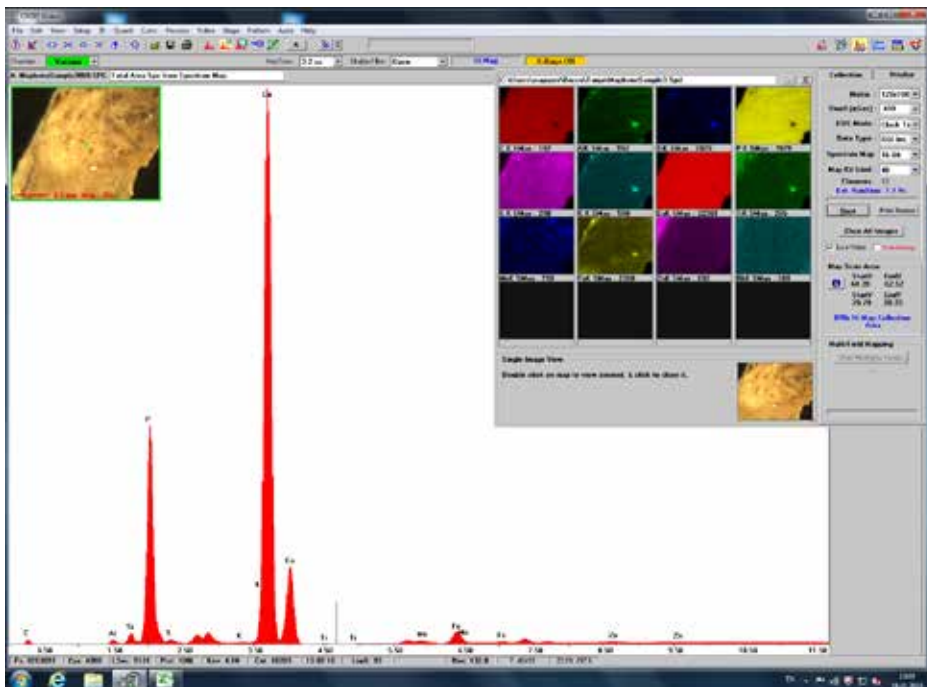
праћење састава и структуре минералних једињења (однос карбоната и фосфата ($\text{CO}_3 / \text{PO}_4$) однос киселих фосфата и самих фосфата ($\text{HPO}_4 / \text{PO}_4$). Ови параметри су и раније коришћени за калибрацију састава савремених фосилних костију (Boskei, 2007, 2005).

II) Локализација хемијских елемената помоћу микро- рентгенске флуоресцентне анализе (EDX)

Једна од високо осетљивих метода за анализу елемената је микро-рентгенска флуоресцентна анализа (EDX). Ова неинвазивна метода даје анализу елемената без разарања структуре узорка, са флексибилношћу која омогућава да се ради на широком спектру узорка и облика. У овом експерименту је коришћен орбис микро- енергетски дисперзивни анализатор који укључује брзу и истовремену детекцију рентгенских зрака расутих са узорка са осетљивошћу од неколико делова, по милион (ppm) па до 100 % концентрације. Коришћењем ове технике може се просторно мапирати сваки од елемената који узорак садржи и такође одредити концентрација елемената у сваком делу узорка. У овој студији је коришћена енергија од 30 keV, са интензитетом од 500 μA , сноп је био величине 1 mm а прикупљање података је трајало 100s по сваком пикселу. Задајући ове параметре, следећи елементи су били детектовани: угљеник (C), алуминијум (Al), силицијум (Si), фосфор (P), сумпор (S), калијум (K), калцијум (Ca), титанијум (Ti), гвожђе (Fe), манган (Mn), бакар (Cu) и цинк (Zn).

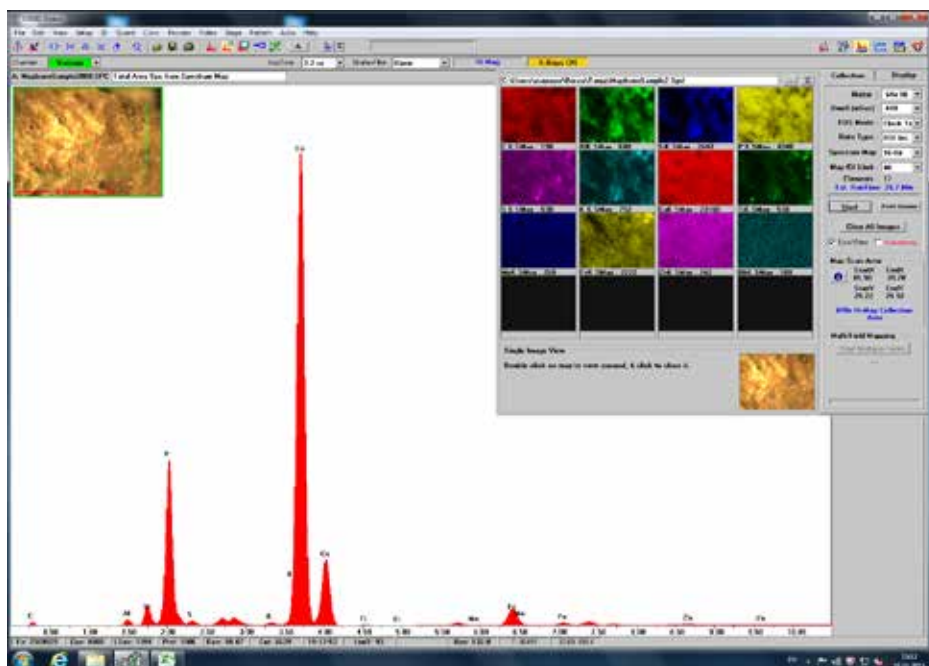
Анализа ових неорганских елемената даје јаснију слику о томе како су живели, чиме су се хранили или местима где су живели људи, наши преци са простора Источне Херцеговине у XV веку. Прегледајући хемијску мапу елемената женског скелета (слика 2) може се видети да су елементи Ca, P а такође и C замењени елементима Si, Ti, Al, Fe и K. За разлику од њих Zn је распоређен униформно, без директне конекције са осталим елементима. Оно што је занимљиво у овом узорку је натпросечна количина тешког метала Mn који није у корелацији са осталим елементима. Тако висок садржај Mn у узорцима костију може да упути на коришћење извора овог неуро-токсичног елемента у свакодневници. Излагање људи овом металу

може доћи из околине, али и преко исхране и пијаће воде, као и употребом посуђа у домаћинствима. Манган није замењен фосфором у овим узорцима, што говори да Mn није укључен у хидроксиапатитни материјал, већ да је у кости апсорбован независно од P.

Слика 2. Микро-рентгенска анализа елемента делова скелета жене покопане у цркви у Домашеву

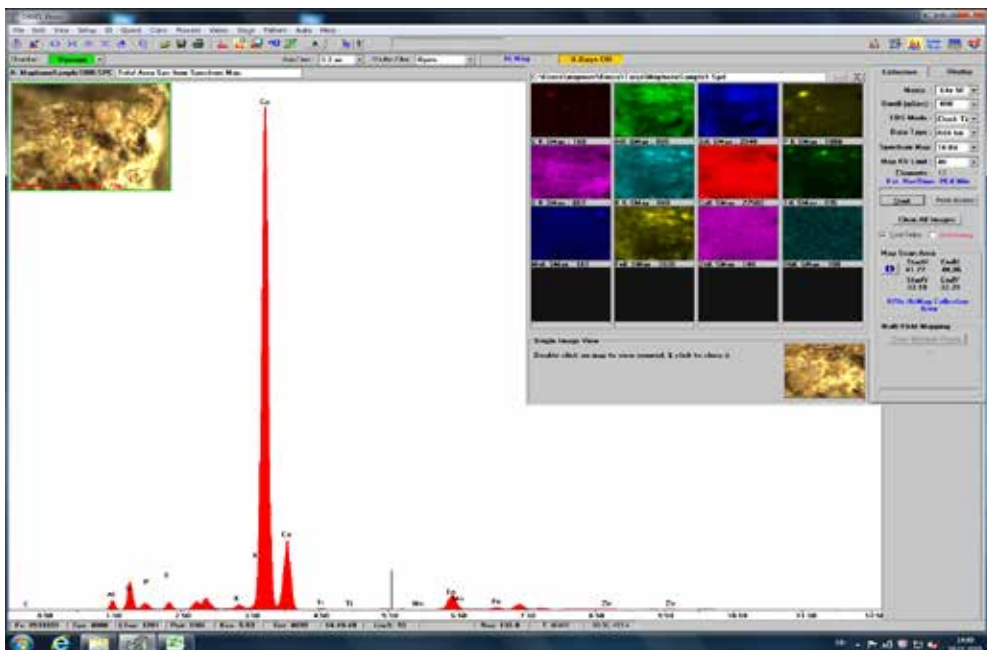
Такође Al је натпросечно присутан у костима. Алуминијум који је трећи најраспрострањенији елемент у окружењу, налази се присутан у храни, води, али Al може доспети у организам удисањем финих честица што је најчешћи начин излагања. Сматра се да Al замењује Ca у метаболизму и повећава ризик од остеопорозе [2]. Алуминијум може да омета апсорпцију Ca што даље ремети минерализацију костију, смањује задржавање калцијума у костима и смањује снагу костију. Раније је приказано да се Al акумулира у телу, углавном у костима и меким ткивима [2]. Постоје индиције да су кости анализирани у овој студији, услед високог садржаја тешких метала, интоксинирани из окружења након сахрањивања. У сваком случају ова студија даје увид у биохемију једињења и минерала, као и њихове варијације због евентуалног тровања алуминијумом.

Слика 3. Микро Рентгенска анализа елемента здравих делова скелета мушкарца покопаног у цркви у Домашеву

Упоредном анализом мушког и женског скелета може се генерално закључити да се они разликују по присуству и концентрацији елемената као што су Al, Ti, Fe, Zn. Занимљиво је да је Ca и у костима мушкарца замењен са Si, Ti, Al, Fe и K (слика 3).

Са друге стране, мушки скелет у делу где нису запажене дегенеративне промене показује сигнал Si који је значајно низи у односу на део кости која је имала дегенеративне промене (слика 4).

Слика 4. Микро Рентгенска анализа елемента дегенеративних делова скелета мушкарца покопаног у цркви у Домашеву

У закључку можемо рећи да упоредном анализом узорака костију старијег мушкарца (вероватно ктитора цркве) у неизмењеним- здравим деловима ткива садржао високу концентрацију тешких метала као што су Ti, Zn и Al, што није пронађено у скелету млађе женске особе. Са друге стране присуство Mn у оба скелета је јако важно јер указује на животне обичаје из XV века који су можда доводили до тровања овим тешким металом.

Reference:

- Schmidt & Symes, 2015. Knjiga: The Analysis of Burned Human Remains
Alvarez-Lloret et al., 2006. MACLA 6, 45-47
Mandair & Morris 2015. Contributions of Raman spectroscopy to the understanding of bone strength. Bonekey Rep. 4, 620.
Reiche et al., 2010. Analytical and Bioanalytical Chemistry 6, 2491-2499
Bertrand et al., 2012. Physics Reports-Review Section of Phys. Letters 519, 51-96
Boskey & Pleshko-Camacho, 2007. Biomaterials, 28, 2465–2478.
Boskey & Mendelsohn, 2005. Vibration Spectroscopy, 38, 107–114.
Price 1989. Knjiga: The chemistry of prehistoric human bones

Захвалница: Експерименти укључени у овај рад су спроведени на националном швајцарском Синхротрону (SLS), као и Rutherford Appleton лабораторији (STFC), Oxfordshire, Велика Британија. Такође ове анализе је било немогуће спровести без свесрдне помоћи научника dr Camelija-e Borca-e и prof. dr Toni Parker-a.

Узорци за ова испитивања су добијени захваљујући Ивани Грујић, Музеј Херцеговине Требиње.

Аутори су захвални за финансијску помоћ Европског пројекта CALIPSO.

SUMMARY

WHAT CAN BONES DATING BACK FIVE CENTURIES DETECT: ORGANIC AND MINERAL CONTENT OF BONES FOUND IN ST. PETER THE APOSTLE CHURCH AT THE TERRITORY OF OLD HERZEGOVINA

Ph.D. Tanja Dučić

Stevan Salatić

Excavated human bones from old Herzegovina dated from the middle age showed differences in the elemental occurrence and concentration and calcification. Two different methods were used in this study: EDX- to allocate elements presence and Raman spectroscopy to detect different molecular bonds in the samples. We have found out here that some heavy metals as Ti, Mn and Fe are present in some samples. Secondly the man skeleton showed some unusual change in the bio-mineralization, especially in the pars with visible deformations. These results are giving us more information about environmental and habit influence in the middle edge life in Domaševo.

Univ.-Ass. Dipl.-Ing. Volker Konstantin Pachauer
Institute for Urban and Architectural history
Board member of the Austrian Society
For Fortification Research - OeGF
Graz

TREBINJE - AUSTRO-HUNGARIAN ARISON AND FORTRESS. 1878-1918

Introduction

After the war of 1866 and along with growing tension with Russia after the Krimean War, the Balkan region became a focus of territorial expand for the Habsburg Empire. A special interest was given to Bosnia and the Herzegovina that was part of the Ottoman Territory at that time.

Besides the possibility of increasing the territory of the Monarchy, there was a strategic interest in this part of the Balkans. The so called crown land Dalmatia that was incorporated after the Congress of Vienna was not much more than a coast strip almost without hinterland. The two corridors that linked the Herzegovina with the Adriatic Sea led to a situation that the southern parts of Dalmatia, including the strategic important Bocche di Cattaro with its war harbor and the ports of Gravosa-Ragusa, weren't even linked on the mainland with the rest of the Empire. The fact, that the naval port Cattaro - later Castelnuovo – could only be supported by the water route was not satisfying, that not only for the military. Most of the daily needs, including food and water had to be brought by ships or imported from the neighbor countries.

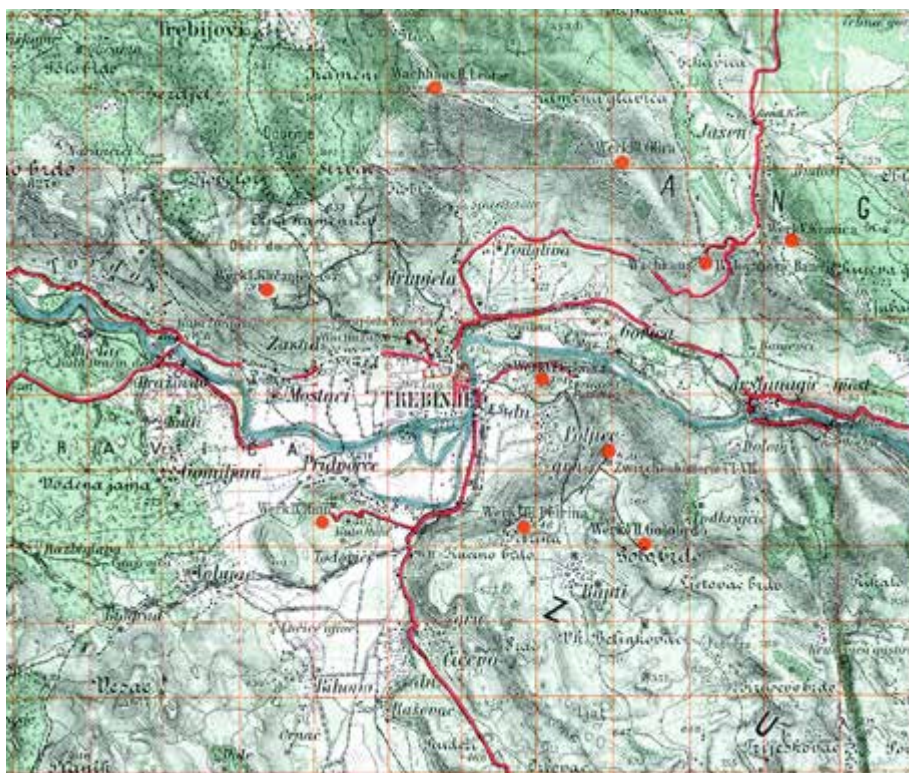

Fig 1. Part of fortress map of Trebinje (around 1890). Fortifications are marked with red dots. Original: KA Vienna

The fights that took place during occupation in 1878 were quite unexpected both by Austro-Hungarian politician and military and in many cases rather intense. On the other hand, the places of combat that took place on certain strategic locations, defined future strategic key-positions or in other words, these locations got fortified throughout the following decades. And so was with the city of Trebinje, which became for four decades an important fortress and garrison for the former Habsburg Empire.

Fig 2. Military map of Trebinje with barracks camp along road to Dubrovnik (1884). KA Vienna.

First building program: barracks and storage facilities – west of the old town.

Although caserns from Turkish time existed in and around Trebinje, capacity for accommodation, supply and storage soon got insufficient. As a consequence, almost together with the entry of Austro-Hungarian military forces, works on a large barracks camp west of the old town started (fig. 2). Construction of these facilities went along with a huge building effort on new roads, telegraph lines and first attempts to modernize the water supply – which of course was from military interest. Almost all places in Bosnia and Herzegovina got permanent garrisons, partly both military and police forces. The strategic key points – like Bileca and Trebinje – got main support bases with a large garrison for the field army. Protection against attacks from foreign forces should be, at the beginning, provided by the re-use of the old Turkish fortifications around the city.

The beginning of the fortress

The insurrection of 1881/82 that affected parts of Herzegovina and southern Dalmatia (Krivosije) – brought a change in mind and resulted in a massive building program to secure the military establishments. In the years 1883 and 1884 a girdle of permanent fortifications were built around the city. These were

placed, both as political statement and strategic consideration, on dominant summits that surround Trebinje. The girdle itself consists of two general types of fortification: small, multi-storey guard houses and forts with artillery-armament: from the first type are guard houses Leotar (fig. 7; originally named Gljiva), Jovanovic battery, Crkvina (which was actually a reconstruction of old Turkish Kula), Petrinja (fig. 4) and “Kula” Hum, of the second category are forts Klicanje (fig. 3), Gljiva, Kravica and Golo Brdo. All fortifications got latin numbers starting at Klicanje “I” to “VIII” – Petrinja. Fort IX “Hum” was built later. The “sister-fortress” Bileca or Bilek got a similar fortress girdle at that time. These fortifications, especially the type of forts was invented for the local use here and was only build in Bosnia, Herzegovina and Krivosije region. Lieutenant-Coronel Carl Wahlberg, head of the fortress-engineer-staff in Zara (Zadar), seems to be the general designer of this type of fortification. For the first time forts of the so called “karst-type” were built around Crkvice, Han and Ledenice as part of the Cattaro defenses. These fortifications had quite a different function than k.u.k. fortification had to fulfill elsewhere. Main purpose was to give the garrison a safe, habitable accommodation that should secure at least against rifle fire. Important was preparedness against attack at any time, which was one of the reasons for a quite large peace-time garrison. For a period of 45 days all water, food, wood for heating and ammunition for the full garrison had to be stored in the objects in case of an encirclement. Smaller objects were defined as guard house or Kula (“Wachhaus”) and had a crew up to 30 soldiers. Larger objects, the so called forts or “Werke” got one or two open platforms as artillery-positions. The garrison counted up to 90 men. Armament consisted of two, in a few cases up to four, guns (fig. 9 and fig. 10) besides carbines of the soldiers. In the last years before WWI some fortifications got mobile machine-guns.

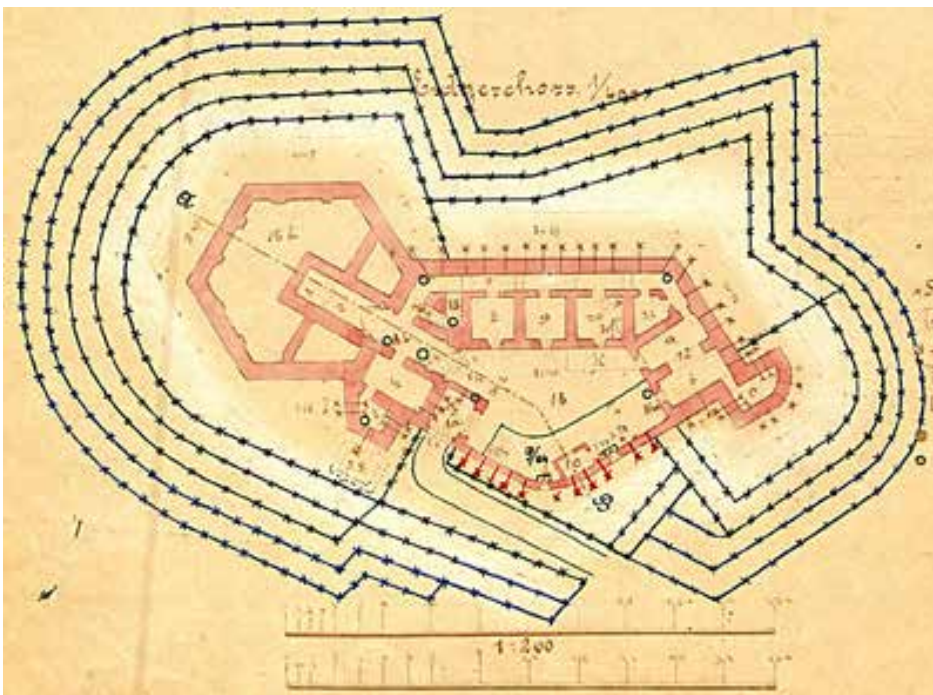

Fig 3. Ground floor of Werk I "Klicanje", 1914, KA Vienna

1a – entrance keep, 1b courtyard, 1c donkey stable, 2 postern, 3 gun hoist, 4 guard room, 5 caponier and toilet, 6 wood storage, 7 corridor and rifle gallery, 8 ammunition magazine, 9 food storage, 10 kitchen, 11 food storage, 12a and b soldiers room and first aid facility, 12c caponier, 13 stair case, 15b basement of artillery platform

As it was a big building program, an established construction company from Vienna - Max Gerstle & Co. – was assigned to carry out the works. Planning of the objects and work on the sites was inspected by fortress-engineers. Till 1884 works continued too on the barracks camp. When Trebinje was converted into a “girdle-fortress”, Major August von Noe was the first director of (local) fortress engineers. He served in the same function for the neighbor fortress Bileca. First commander of the place, not in function as a fortress-commander, was from 1879 on Captain, later Major, Franz Harmonik.

Soon after these objects were finished, additional fortifications were erected at the end of 1880s. Among them intermediate battery VI-VII north of Golo Brdo and Fort IX “Hum” on the so called hill southwest of the town (fig. 1). Guard house Petrinja got open gun-batteries on both flanks (graphic 3). From that time on it was defined as “fort”. The same years saw further works on the barracks camp and construction of Hrupjela complex (1887-88). Both elements were connected by crenellated walls including some artillery platforms. The road to Bileca was protected by a road block. Finally the guardhouse Pogaca was built to protect the western approaches to the barracks complex. Most likely in these years guard house six was reconstructed to and got an artillery platform on

the east side. This period was massively influenced by the audience of Moritz von Brunner. He was local director of fortress-engineers – both for Bileca and Trebinje and made at least projects for fort IX, Hrupjela casern, Pogaca guard house and wing batteries of fort VIII Petrinja. He also made the design for a two-storied, square shaped guard house, of which one example was realized south of Grab: “Kula Prasiste”.

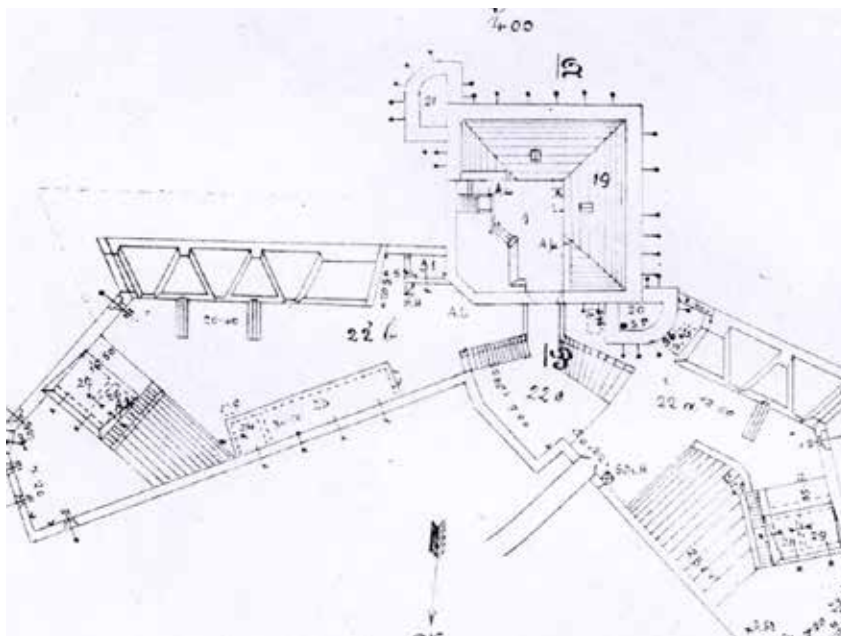

Fig 4. Fort VIII “Petrinja”: top view on guard house and wing batteries (1914). KA Vienna.

1 guard house with courtyard, 19 roof(space), 20 and 21 caponiers, 22a right wing battery, 22b left wing battery, 22c entrance defense, 23 accommodation, 24 officers room, 25 caponier, 26 shelter, 27 ammunition magazine, 28 shelter, 29 ammunition magazine, 30 caponier, donkey stable

After this long phase of construction works, some silent years followed. Only small adoptions and reconstructions on forts and caserns were made along with improvements on military infrastructure. In general strategic and tactical situation was changing. Growing tension with Serbia and Montenegro changed the supposed threat for the fortress. The annexation of Bosnia and Herzegovina in the year 1908 lead to an international crisis. Military feared a war, which lead to a war preparation at the fortified places. And so was in Trebinje. Although at this time no war came over the Habsburg Empire and the Herzegovina, the ministry for war in Vienna saw the need to strengthen the defenses of Trebinje. So, after a long break, the eastern and southern part of the girdle was reinforced by construction of three more inserted fortifications: the batteries or strongholds “Va” close to Kravica, position “VIIa” or “Golobrdno Batterie” between VI-VII and fort Golo Brdo and position “VIIIa” or “Kucino brdo” west of fort Petrinja.

All of these works were finished till end of 1909.

Reconstruction and modernization

Besides building these fortifications in 1909, a strategic commission was set up in 1908 and started a discussion that lead to a concept for the future fortification-program to secure Bosnia, Herzegovina and Dalmatia region. The concept provided the task of Trebinje and defined a building program for the following years. Trebinje should, by its important role, be converted into a modern fortress with accurate, up-to-date forts. A so called Noyau (fortifications around the core) should protect the inner facilities of the fortress and all caserns. This Noyau should consist of a series of small, armored blockhouses equipped with machine-guns and search lights. These elements should be linked and protected by a barbed-wire obstacle. The girdle around Trebinje should be partly reconstruction and expanded to the south. In detail, four armored forts at the locations should be built: a new one on the location of Srac (fig. 5), then replacement for forts Golo Brdo, Kravica and Klicanje, beginning with Srac. Finally, the Hum-position should be reinforced by adding a machine-gun complex on the south-western summit of Hum.

The construction program should have been finished by end of 1916. First, works started on Srac emplacement in 1910. When works on Noyau begun, the Balkan Wars of 1912/13 lead to a delay in construction program. Workers and material were redirected for war preparation, mainly focused in the girdle. When danger of war lowered down, regular building program was taken up again. By beginning of 1914 the core-fortifications were finished and works on “Werk Srac” went on well. During spring initial works on sites Kravica and Golo Brdo were opened. Finally the outbreak of WWI prevented realization of these fortifications.

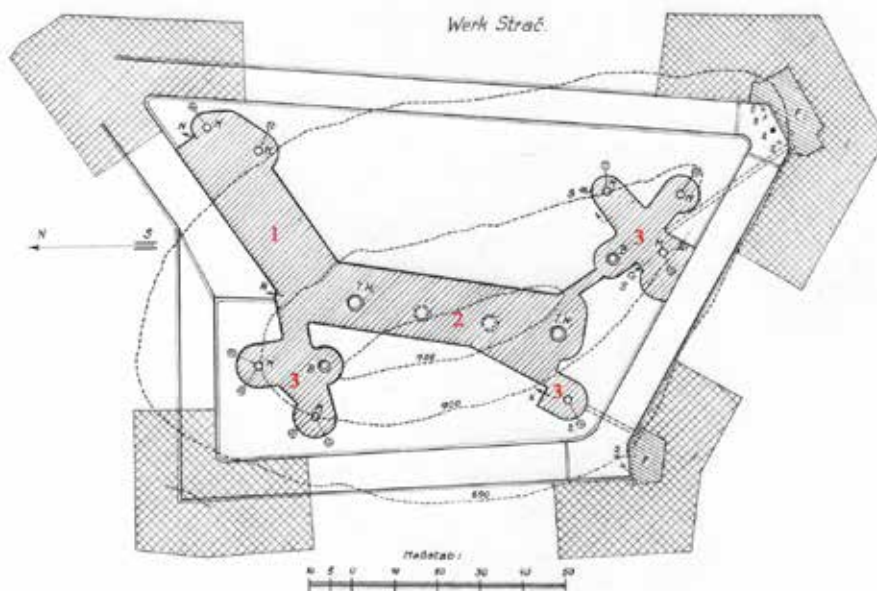

Fig 5. Sketch of project for fort Srac (1914). Archive Pachauer.

1 Barracks block with entrance, 2 battery block, 3 close combat blocks, T.H. howitzer cupolas, M machine gun cupolas, B observation cupolas, S emplacements for search lights, N infantry exits, F ditch casemates.

Preparation for war – field fortification and extension of the fortress area

On the eve of World War I the task of Fortress Trebinje was defined as follows:

To secure the possession of the place as local support base and important communication point

To allow a safe mobilization of a mountain brigade in case of war

To hinder or block an enemy attack against Boka Kotorska and Dubrovnik from land side

In combination with fortress Bileca to prevent a break through from direction of Montenegrinian border

And to prevent an enemy landed in the area of Dubrovnik to advance in north-eastern direction

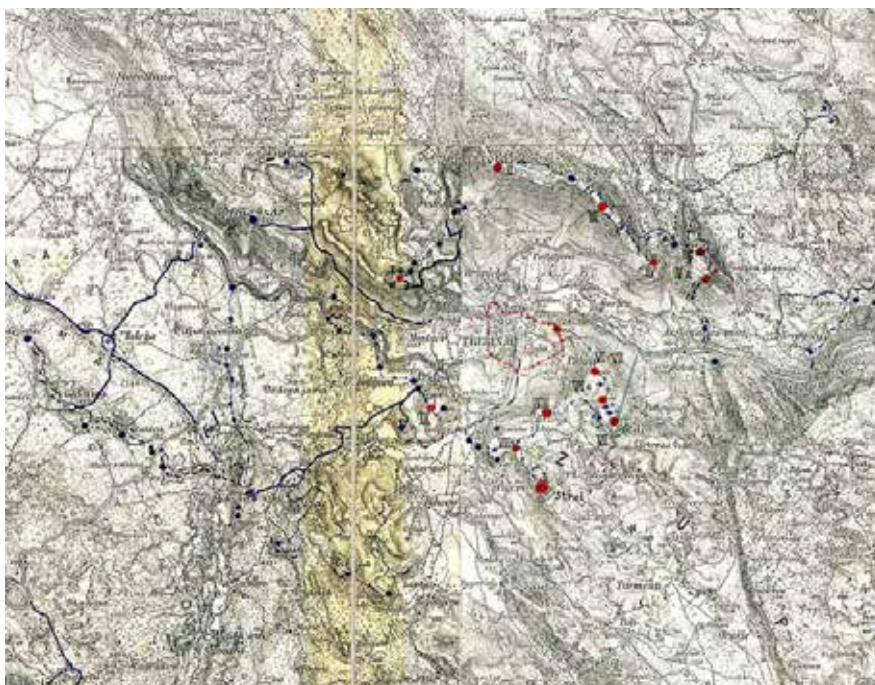

Fig 6. Military map (1915). Permanent fortifications marked with red dots and numbers, war-time field fortifications and military roads in blue.

These tasks were written down in the documents which, in detail, defined preparation for war. Interesting to see is, that the definitely important goal to secure the border region on the northern flank of Cattaro fortress and to secure the western approaches to the Kotor Bay just are mentioned as points three and four.

For a better organization of defense, the fortress was divided into five defence districts:

- 1st defence district (I.VB) – the centre of the fortress, the so called Noyau.
- 2nd defence district (II. VB) – western sector around Klicanje
- 3rd defence district (III. VB) – north-eastern part from Leotar to Kravica
- 4th defence district (IV. VB) – south-easter sector: Golo Brdo, Petrinja and Kucino Brdo
- 5th defence district (V. VB) – south-western sector around Hum

With declaration of war and proclamation of “Kriegsfall B”, which means the war scenario Balkans, the case of emergency came on fortress Trebinje. On the 26th of Juli 1914 in the morning the fortress commander, general Rudolf Braun got by the ministry of war, the order for mobilization. Therefore, on the following day the full war time preparation started with bringing the troops on full status and reinforcing the defenses by field fortification (fig. 6). In fact, the Noyau and

girdle of the fortress got additional obstacles, infantry positions and batteries for the mobile fortress artillery.

Trebinje garrison was increased to an amount of more than 10000 men, including officers, NCOs and soldiers. Among other significant units were second regiment of Festungsartilleriebatallion (fortress artillery battalion) Nr. 2 and third companie of Infanterieregiment Nr. 83, which manned the fortification, then Gebirgsartillerieregiment (mountain artillery regiment) Nr. 13 and staff of 2. Gebirgsbrigade (mountain brigade).

Fig. 7 Gorge view of Werk II “Leotar” (1884), ÖNB.

As a consequence of the military situation along the Montenegrinian border, a new defense line was established east and south of Lastva from August 1914 on.

An interesting fact is that as a fear of encirclement, the amount of cash within the fortress was increased from 100.000,- to 200.000,- Kronen (Austro-Hungarian Crowns).

Fig. 8 Machine-gun on platform of Fort III "Gljiva" (1915). Pachauer

Although heavy fights occurred around Klobuk and Visoka Glava throughout autumn and winter 1914/15, there was no intense threat for the Trebinje itself. Big changes on the zone of influence brought a reorganization of the coastal defenses. Till September 1914 the coastal district from Gruz to Molunat was in the field of responsibility of the war harbor Cattaro. From that time on it became part of the fortress Trebinje. The same was with the important railway line that supported Trebinje and the military establishments around the Bay of Kotor.

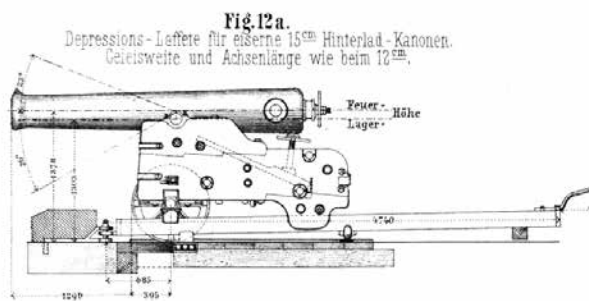

Fig. 9 12cm cannon M1861, "Constructions-Details" (1880)

Fig. 10 9cm cannon M1904 on a platform (around 1916). Pachauer.

After victory over Serbia and Montenegro at the beginning of the year 1916, general Braun and his staff were transferred to Cetinje. Trebinje had no longer intense threat on the land side, but kept its importance for the coastal defense and the status of a fortress. In the last year of the war, the harm of air-raids grew noticeable. As a consequence, improved anti-aircraft batteries were established,

some within the fortifications (fig. 8).

With the capitulation of the Austro-Hungarian Empire and the end of the First World War, most of the military facilities, and especially the fortifications around Trebinje lost their function. As a consequence, many of them were abandoned by the end of 1918 and started to become ruins. Nevertheless, many of these old Austro-Hungarian forts and guard-houses are still quite well preserved and look out from the summits, what will happen to them in the future.

Sources:

Austrian States Archive - War Archive (KA), Vienna:

Documents of the General Genie Inspektor (GGI), Genie- und Planarchiv (GPA), Neue Feldakten (NFA), Manuskriptensammlung Reichsbefestigung (Ms Rb), Nachlässe (NL) and library.

National library of Austria, picture collection.

Ansichten der von der General-Bau-Unternehmung M. Gerstle & Co. im Bereiche der k.k. Geniedirektion Trebinje in den Jahren 1883/84 ausgeführten Bauten, Vienna 1884

Constructions-Details der Kriegs-Baukunst, Vienna 1878-1880

Der Aufstand in der Hercegovina, Süd-Bosnien und Süd-Dalmatien 1881-1882, Abteilung für Kriegsgeschichte des k.k. Kriegs-Archives, Vienna 1883

Der Ausbau des Bosnisch-Hercegovinischen Bahnnetzes, Jovo Simic, Sarajevo 1912

Der Gebirgskrieg. Krieg im Hochgebirge und im Karst, Kasimir Frh. v. Lütgendorf, Vienna 1909

Die neuen Befestigungen in der Krivosije und in den Grenzgebieten Bosniens und der Hercegowina, Franz Rieger, within: Streuffler's Militärische Zeitschrift, Vienna 1884

Das Bauwesen in Bosnien und der Hercegovina – vom Beginn der Occupation durch die österr.-ungar. Monarchie bis in das Jahr 1887, Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina, Wien 1887

Die Reichsbefestigung Österreich-Ungarns zur Zeit Conrads von Hötzen-dorf, Sonderabdruck aus den Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, Eduard Ritter v. Steinitz und Theodor Brosch Edler v. Aarenau, Vienna 1937

Der Österreichisch-Ungarische Befestigungsbau 1820-1914, Kurt Mörz de Paula, Verlagsbuchhandlung Stöhr, Vienna 2000

Festungsbauten der Monarchie. - Die k.k. und k.u.k.-Befestigungen von Napoleon bis Petit Trianon, eine typologische Studie, Rudi Rolf, Middelburg 2011

РЕЗИМЕ

АУСТРОУГАРСКЕ УТВРДЕ ОКО ТРЕБИЊА 1878-1918.

1866. године у бици код Садове Пруси су нанијели одлучујући пораз Аустријанцима у аустријско-пруском рату, њемачки савез предвођен Аустријом је поражен, а регион Балкана, посебно БиХ, нашао се у фокусу интереса Хабзбуршке монархије. Један режим замијењен је другим, турски аустроугарским. На Берлинском конгресу 1878. године Аустро-Угарска је добила право да окупира БиХ. Беч је имао активну подршку Њемачке и Велике Британије које су настојале да спријече јачање руских позиција у овоме региону.

Због стратешке важности Требиња и осјетљивости читавог подручја које се једним дијелом пружало дуж црногорске границе, у граду је као и на неким другим истуреним позицијама била концентрисана знатна аустроугарска војна сила.

Ради што боље безбједности на овом важном подручју стациониране су и јаке жандармеријске снаге, распоређене по жандармеријским станицама на најосјетљивијим мјестима. У Требињу је постојала команда жандармеријског крилног заповједништва за котаре Требиње, Билећу, Столац и Гацко.

Грађење војних објеката као и присуство војних снага у Требињу имало је индиректни утицај на привредни и цјелокупни развој града. Цивилне и војне власти организују на подручју града и околине јавне радове на изградњи бољих путева који су требали да служе војним потребама.

Планинска појасна тврђава Требиње, заједно са планинском појасном тврђавом Билећа и утврђеним рејоном Автовац, чинила је прву линију одбране БиХ, која се састојала из три одбрамбене линије, а што је било рађено по најсавременијим начелима тадашњих најбољих фортификацијских школа (Холандија, Француска).

Утврда Требиње састојала се из оклопљеног фора Страч, различитих батерија, одбрамбених касарни, редута у камену и великог броја жичаних препрека са фугасама. Овакве одбрамбене системе Аустро-Угарска је радила још само у Галицији и Ломбардији (24 тврђаве).

Након завршетка Првог свјетског рата и пораза Аустро-Угарске монархије већина ових војних објеката око Требиња и дуж границе са Црном Гором изгубила је своју функцију. Од 1918. године почиње њихово лагано пропадање које траје до данашњих дана.

Доц. др Драга Мاستиловић¹
 Универзитет у Источном Сарајеву
 Филозофски факултет Пале

ЈЕДАН МЕМОРАНДУМ СРБА ИЗ ДОЛИНЕ НЕРЕТВЕ 1939. ГОДИНЕ

Апстракт: *Када је 1929. године Краљевина СХС промијенила назив у Краљевину Југославију и подијељена на бановине, долина Неретве је припала Приморској бановини. Схватајући да су на тај начин свјесно препуштени хрватској интересној зони у Краљевини Југославији, Срби из долине Неретве су покушали да скрену пажњу, прије свега званичном Београду, на ту нелогичну подјелу Херцеговине, те да изразе своје протесте, али и страхове због оваквог поступка. Међутим, њихови протести, меморандуми и елаборати којима су покушали да спријече утапање Мостара и долине Неретве у Приморску бановину нису уродили плодом. Коначно, њихови страхови изражени 1929. године, обистинили су се 1939. године приликом стварања Бановине Хрватске, па су једним меморандумом покушали да изнова скрену пажњу, прије свега Београду, на сву нелогичност уступања долине Неретве Бановини Хрватској. Али, за њихове жеље, тежње и страхове, званични Београд тада, као ни раније, није имао довољно слуха.*

Кључне ријечи: *Долина Неретве, Мостар, Срби, Приморска бановина, Споразум Цветковић-Мачек, Бановина Хрватска.*

Законом о називу и подјели Краљевине на управна подручја, који је донесен 3. октобра 1929. године, Краљевина СХС је добила назив Краљевина Југославија. Истим законом земља је подијељена на бановине, а Херцеговина је подијељена између Приморске и Зетске бановине. Стварањем Зетске бановине као да је краљ Александар желио да постхумно испуни територијалне аспирације свог дједа, црногорског краља Николе, јер осим Старе Црне Горе и оних области Херцеговине и Старе Србије које су Црној Гори припале у другој половини XIX вијека и после балканских ратова, овог пута Зетска бановина је проширена на дијелове Далмације са Дубровником, дијелове Косова и Метохије и остатак Источне Херцеговине до рије-

¹ mdraga@teol.net

ке Неретве. На тај начин, херцеговачки срезови: Требиње, Љубиње, Билећа, Гацко, Невесиње и Фоча нашли су се у Зетској бановини. Међутим, српско становништво Мостара и долине Неретве са великим незадовољством, али и зебњом, дочекало је стварање Приморске бановине, која је у свој састав обухватила и њих. Сва настојања српских политичара те културних и јавних радника из Херцеговине да и Мостар буде укључен у оквире Зетске бановине, није уродио плодом. Није помогао ни меморандум који су Срби из долине Неретве упутили тада краљу Александру, као ни елаборат који је тим поводом саставио историчар др Владимир Ћоровић.² Мостар више чак није био ни административни центар, јер је Сплит постао сједиште Приморске бановине. Поред осталог и то ће се негативно одразити на развој до тада највећег и најразвијенијег херцеговачког града. Таква подјела Херцеговине била је потпуно неприродна, на што су многи покушавали да скрену пажњу релевантним факторима у земљи. Осим тога, било је јасно да се Мостар и долина Неретве остављају хрватској интересној зони у Краљевини Југославији, што ће се по Србе у долини Неретве и Западној Херцеговини убрзо показати као трагично.

Завођење дјелимичног парламентаризма и уставности, Октроисаним уставом 1931. године, само је допринијело поновном бујању хрватског национализма и наговјештавало период који неће бити нимало лак за Србе који су се нашли у саставу Приморске бановине, посебно у оним мјестима гдје су представљали мањину у односу на Хрвате и муслимане. Сјеме које је посијао Стјепан Радић у Херцеговини се манифестовало већ почетком тридесетих година када је свом силином провалио хрватски национализам. Сав разочаран, Миле Вујадиновић, један од радикалских првака из Мостара, тада је писао Лазару Марковићу у Београд и ово: „Писао бих и жалио се – али коме? Људима, којима би требало много нешта рећи, не смем. Бит ћу антидржавни и казнит ће ме. Они смеју. Пишу и говоре. Приређују забаве, излете, зборове, манифестације у којима доносе и из фишека просипљу хрватску земљу и мешају је са овом тврдом херцеговачком, постављају границе и. т. д... А шта је с нама. Ми смо Југословени, који из рођеног и одгојеног патриотизма страдамо, морално и материјално. Из дана у дан све више трпимо. Слушамо и појединачно доживљујемо мањих и већих увреда... Ћутимо и трпимо... Никог нема да нас разуме и да нас у заштиту узме.“³ Као прилог писму Вујадиновић је послао један проглас који су хрватски националисти дијелили приликом посјете патријарха Варнаве Мостару и Дубровнику, а који почиње овако: „У суботу и недељу 24 и 25 рујна задржават ће се у Дубровнику *Влашки Папа* Српски комитација

2 Архив Југославије у Београду (даље: АЈ), Збирка Милана Стојадиновића (даље: 37), кут. 9, бр. 53/779-780 (Представка Срба из долине Неретве од 19. априла 1939. године).

3 АЈ, Збирка Лазара Марковића (даље: 85), кут. 2, бр. 6 (Писмо које је писао Миле Вујадиновић из Мостара Лазару Марковићу у Београд).

Барнаба, којега крвави београдски режим шаље у нашу Хрватску Атену, да покуша заробити и наше душе како су силом заробили и наша тјелеса.“⁴ Онда није ни чудо што су Срби у Херцеговини имали осјећај да се забране и ограничења исказивања националних осјећаја односе само на њих. У исто вријеме, учитељ из Мостара Јово Ђугумовић, у једном писму др Душану Смиљанићу, понављао је своје јадиковке изречене још приликом стварања Краљевине СХС 1918. године. Више од деценију послје стварања заједничке државе он је, сада увјерен у своје сумње тада изречене, писао: „Мој душевни немир и национална жалост датира се од дана стварања Крфског Пакта. Државници Србије тијех дана нису знали скиме имају посла. Кад је Србија предзадњу кап крви просула и тиме отворила наша тамничка врата и дигла наша вешала, овамошње масе ваше шире Отаџбине, а то је Српски народ, али онај народ који је једини патио под потученим непријатељем, од узхићења и радости за дуго времена био је на кулминацији националног лудила. И ја сам се сиромаш веселио и помагао својим пријатељима да се веселе и ако сам тијех дана, а то је концем 1918. год пок. Пашићу, кад је пролазио кроз Мостар, у једноме писму испоставио све оно са чиме и ово писмо дише. Подвукао сам му, да је узалудан пут којим се пошло па ма он трајао и три деценија. Српски народ своје муком стечено благо, признато у историји читавога света, издао је као трговац свој еспап на вересију и сада нема ни робе ни новца. Издао је за онога који то не заслужује и који никакве гаранције не пружа. Наше ране нису добивене у једном дану или једноме рату, већ су никле у њиховом семену и њиховој вери, зато су дубоке и неизлечиве... Поред тога, најстрашнији морални грех носе можда њих педесет у земљи, који су могли а нису хтели лечити ране Крфског Пакта, већ на против окренули ток једне хиљадугодишње историје на сасвим нове, неприродне и безизлазне путеве. Српски народ се осећа несретним, пониженим и увређеним. Он је свесан да је извесни део интелектуалаца извршио издају над њим. Он чека свануће...“⁵

Али, то „свануће“ српском народу, посебно у Херцеговини, коме се надао Јово Ђугумовић, не само да је било далеко већ је напротив слиједила дуга и страшна ноћ његове историје, која ће ужасну кулминацију достићи за десетак година, у оквирима Другог свјетског рата. Убиство краља Александра у Марсељу 1934. године и фактички и симболично је најавило стрехоте које су српски народ очекивале у годинама које су долазиле. Крајем 1935. и првих мјесеци 1936. године ситуација у Херцеговини се посебно заострила и пријетила да изазове међунационалне сукобе. Међу српским становништвом била је све присутнија бојазан и осјећај неизвјесности,

⁴ Исто.

⁵ АЈ, 85-2-6/553/554 (Писмо Јова Ђугумовића из Мостара др Душану Смиљанићу у Београд 25. јануара 1934. године).

јер је постајало јасно да држава нема ефикасних средстава или неће да их примијени против све чешћих и све дрскијих испада хрватских националиста. Посебно је држање католичког клера у Херцеговини било отворено антидржавно и антисрпско и то до те мјере да су сви извјештаји из Херцеговине указивали на ову чињеницу. У августу 1935. године командант Јадранске дивизијске области доставио је армијском ђенералу Петру Живковићу извјештај у коме се, између осталог, каже: „Од смрти блаженопочившег витешког Краља Александра I Ујединитеља, избио је у овом делу нашег народа духовно-душевни преокрет, који је узео у свему одређени правац и данас се, у последње време, развија свом снагом у негирању отаџбине и свих њених амблема. На територији Приморске бановине, коју познајем и о којој говорим, ово безумље иде у крајност. Разграђивање отаџбине врши се свом снагом. И јавно се ради, говори и јавно се певају песме у којима се вређају светиње отаџбине. У првом реду бесомучно се напада наша Краљевска Династија, не штедећи при томе ни једног њеног члана... Ако се од стране државне и самоуправне власти пусти без запрека, да се овако даље ради и ствара страховито безвлашће, онда је вероватно да ће бити поколебан, макар и нешто доцније, и војнички дух у војсци. Ако би такав случај наступио, што је при оваквом стању могуће, онда би то одвело револуцији и отаџбину нежељеним искушењима.“⁶ Какво је стање владало у Приморској бановини, виђено очима обичног човјека, види се и из исказа Николе Шотре из Чапљине, на збору Југословенске националне странке у Сарајеву 26. јануара 1936. године: „Данас су дошли неки до уверења да је ова држава пред распадом те од туд псовке националних светиња, бројне туче и нападаји, гажење југословенске заставе. Догодило се и то да је руља зауставила аутомобил приморског бана и скинула с аута југословенску заставу.“⁷ У једном извјештају Управе града Београда од 18. децембра 1935. године, између осталог се каже: „Политички кругови сматрају да од дана уједињења до данас, тежег политичког момента није било и да је државна криза дошла до кулминације. Удружена опозиција пореметила је дисциплину у грађанским редовима, а Мачек, који редовно даје изјаве, не само домаћим него и страним новинарима, просто је револуционизирао масе.“⁸ С друге стране, Јосип Јаблановић, бан Приморске бановине, настојао је колико је то било могуће да у својим извјештајима ублажи сву тежину политичких, националних и вјерских односа у његовој бановини. Тако је, на примјер, у једном

⁶ АЈ, 37-9-749 (Допис Ђенералштабног одјељења Министарства војске и морнарице Краљевине Југославије првом ађутанту краља Петра, армијском ђенералу Петру Живковићу, од 23. августа 1935. године).

⁷ АЈ, 37-48-310/162-171 (Извјештај полицијског приправника др Османа Халилбашића КБУДБ са конференције ЈНС у Сарајеву 25. јануара 1935. године, који је прослијеђен Милану Стојадиновићу).

⁸ АЈ, 37-9-48/131 (Извјештај Управе града Београда, није наведено коме је упућен).

од бројних извјештаја Стојадиновићу тврдио да се „духови стишавају“ и да истакнуте личности опозиције приступају „са пуно повјерења њему“, те да су националистички елементи „дезорјентисани и тешко примају ново стање.“ Истини за вољу, у истом извјештају бан Јаблановић наводи да још понегдје падају поклици Перчецу и Павелићу и да се у неколико мјеста чула „претежно од деце и младежи, ужасна песма *Дај ми пушку од два метра да убијем краља Петра*“,⁹ али све то није сметало Јаблановићу да увјерава Стојадиновића како у његовој бановини напредује национална југословенска мисао и стање се рапидно поправља, што је било далеко од истине. Међутим, националистички испади Хрвата, провокације, увреде, отворена изазивања и све чешћи физички напади на православне, посебно у оним мјестима гдје су Срби чинили мањину становништва, нису могли остати без реакције барем у оним сеоским и градским општинама гдје су Срби живјели у већој и компактнијој маси. И сам Јаблановић писао је јануара 1936. године да је погоршања националних и вјерских односа у његовој бановини дошло зато што је „на страни српског православног живља у неким местима почела реакција противу оних неразумних, неблагородних, дивљачких и гнусних изгреда у извесним сељачким редовима хрватскога пучанства који су више препуштени утицају фанатика, непатриотскога сеоскога клера и демагога, те код којих се мање осећа ауторитет трезвених личности из вођства покрета др Мачека.“¹⁰ Примјетно је да Јаблановић покушава да амнестира Мачека и вођство ХСС, као и виши католички клер од одговорности за тешко стање међуљудских односа у његовој бановини, као и за тешке сукобе Срба и Хрвата, који су избијали крајем децембра 1935. и у току јануара 1936. године. Један од најтежих сукоба са смртним исходом у босанско-херцеговачком дијелу Приморске бановине десио се јануара 1936. године у срезу Ливно, када је уочи православног Божића демолирана православна црква у селу Рујанима, што је, на други дан Божића, довело до демолирања католичких кућа у селу Горњи Рујани, а у сукобу који је потом уследио, један католички сељак смртно је страдао.¹¹ Стање се до те мјере заоштрило да је Јаблановић наредних дана слао алармантне извјештаје „да од Губина до Грахова, православни су у припреми, оборужани моткама, секирама, отерали су жене и децу у шуме, очекујући напад од стране католика.“¹²

Долина Неретве, као изразито вјерски и национално мјешовита средина, није могла избјећи тешке сукобе који су погађали Приморску бановину. Један од таквих крвавих сукоба десио се у Мостару, приликом великог збора хрватске опозиције, који је био заказан за 12. јул 1936. године. Збор су при-

⁹ АЈ, 37-49-154/155 (Извјештај бана Јаблановића М. Стојадиновићу).

¹⁰ АЈ, 37-49-186 (Писмо бана Јаблановића краљевом намјеснику др Иву Перовићу 18. јануара 1936. године).

¹¹ АЈ, 37-49-182 (Извјештај КБУПБ МУД од 11. јануара 1936. године).

¹² АЈ, 37-49-180 (Извјештај бана Јаблановића М. Стојадиновићу од 11. јануара 1936. године).

премали дуго времена и врло пажљиво др Бариша Смољан, Марко Сутон и срески начелник Ждерић, па се на њему окупило више од 15000 људи. Како је Ђорђе Драгић из Мостара обавјештавао Лазара Марковића, „маса су ишле на слетиште доста дисциплиноване са клицањем слободној Хрватској, Др. Мачеку, хрватском Мостару и хрватским заставама, које се на све стране вију, али ни једна за Југославију. Све док маса нијесу чуле говоре својих вођа, може се рећи биле су сношљиве.“ Пошто је збор, случајно или намјерно, био заказан на православни празник Петровдан, када се у Мостар слијежу масе српског свијета, власт је уредила да Срби не прелазе на другу страну Неретве, гдје су уобичајено играли коло и правили народно весеље. Међутим, проблем је настао када је један од хрватских манифестаната на коњу прешао мост и, уз погрдне повике, са хрватском заставом улетио међу Србе, који су му отели заставу и уништили је. Пошто је успио да побјегне и обавијести остале учеснике збора, маса хрватског свијета јурнуле су преко моста и тако је дошло до крвавог обрачуна у коме је један Хрват погинуо, а четворица рањена, док су четворица Срба такође била рањена. Веће крвопролиће избјегнуто је само захваљујући интервенцији војске.¹³

Врхунац незадовољства, али и зебње за властиту судбину, Срби из Мостара и долине Неретве достигли су споразумом Цветковић – Мачек. Притиснути спољнополитичким компликацијама, посебно под утиском њемачке агресије на Чехословачку, али и намјерама Италије да се умијеша у подјелу плијена са Њемачком, влада Драгише Цветковића и кнез Павле били су ријешени да по сваку цијену среде унутрашње прилике у земљи и хрватско питање ставе *ad acta*. Одлучне ставове владе по овом питању истакао је Драгиша Цветковић у Народној скупштини 10. марта 1939. године, када је, између осталог, нагласио: „Важно је за све нас, да се једном за свагда одбаце све предрасуде из прошлости, да се рачуна са стварним чињеницама и да се ради искрено, одлучно и брзо. Разум мора да влада над осећањима.“¹⁴ Ове ријечи многи су већ тада протумачили као почетак краја интегралног југословенства, то јест, дотадашње званичне доктрине државне политике Краљевине Југославије од 1929. године.

Када је 2. априла 1939. године Драгиша Цветковић започео преговоре са вођом хрватске опозиције Влатком Мачеком, нико од Срба из Босне и Херцеговине није учествовао у тим преговорима, али ни поуздано знао о чему Цветковић преговара са Мачеком. То чак није знао ни једини представник босанскохерцеговачких Срба у Цветковићевој влади др Бранко Миљуш. Он чак тврди да у то вријеме Цветковић уопште није сазивао сједнице владе и

да њени чланови нису знали о чему Цветковић преговара са Мачеком. Али,

¹³ АЈ, 85-2-416 (Ђорђе Драгић из Мостара Лазару Марковићу, 16. јула 1936. године).

¹⁴ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, год. 8, књ. 1, Београд 1939, XII редовни састанак, држан 10. марта 1939. године, 627.

и поред тога, није се могло сакрити да се говори о подјели територија и да је Босна и Херцеговина на тапету. Миљуш је покушавао да самостално нешто уради, а прије свега да утиче на Цветковића и објасни му да српску земљу и српски народ западно од ријеке Дрине не може поклањати Мачеку, а да тај народ уопште не пита за мишљење. Тај непријатни сусрет Миљуш је описао на сљедећи начин: „Када сам успио да дођем до Цветковића, нашао сам га у гомили географских карата, са којих се још дизао мирис свежих боја. Имао сам утисак да се налазим на Географском институту. Бацим поглед на ту чудну документацију и опазим да је сваки срез обрађен засебно и у три боје. Није било никакве сумње да ове боје претстављају становништво трију вера. Већ сама ова слика речито је потврђивала основаност наше зебње. У току жучног објашњења, Д. Цветковићу се измакла ова тешка реченица, која је откривала његове истинске намере: *Докле ћете нам ви, Срби из Босне, ометати споразум са Хрватима.*“¹⁵ Миљуш је ову карактеристичну Цветковићеву реченицу прокоментарисао на сљедећи начин: „Овакво резонување откривало је истовремено и један изузетни менталитет, на срећу, једне незнатне врсте политичара из Србије. За овај тип политичара простор од Дрине до Јадрана је претстављао маневарско политичко поље, а православни и муслимански живаљ на том подручју материјал за погађања. Како је Труман са Стаљином делио Кореју по паралели; Черчил Југославију по проценте; Женева Индокину по паралели, не питајући дотичне народе за њихову вољу, тако би и ови политичари секли ножем низ нашу кичму. Д. Цветковић је већ држао нож „карикаш“ у руци и изабрао ребра која ће нам посећи и дати Др. Мачеку.“¹⁶

Дакле, у вријеме када се најдиректније преговарало о њиховој судбини, Срби из Босне и Херцеговине били су у потпуности искључени из тих преговора. У таквој ситуацији неки од њих су покушавали сами да се наметну и скрену пажњу, прије свега Београду, на свој незавидан положај. Тако је једна група угледних Срба и интелектуалаца из долине Неретве, схватајући да оно чега су се плашили још од стварања Приморске бановине 1929. године сада постаје реалност, покушала да једним меморандумом упозори званични Београд да они, прије свега, постоје и да не желе да заврше у независној хрватској држави. Делегацију која је овај меморандум саставила и потписала у Београду 19. априла 1939. године, чинили су: прота Владимир Гвозденовић, Чедо Милић, Симо Г. Иванишевић, Шпиро Паранос, Димитрије Шотра, др Јован Радуловић и Ристо Бошковић.¹⁷

¹⁵ Др Бранко Миљуш, *Споразум 1939*, Виндзор 1957, 7.

¹⁶ Исто, 8.

¹⁷ Меморандум се чува у Архиву Југославије у Београду, у збирци Милана Стојадиновића (фонд бр. 37), кут. 9, број 53/779-780. Куцан је на писаћој машини, ћиричним писмом, и има укупно четири стране. Потписи су ручни и сви су, такође, ћирилични.

Текст меморандума у цјелости гласи:

Претставка

делегације Срба из долине Неретве
да се њихов крај припоји Србији

Догађаји који су се одиграли последњу годину дана у суседству наше државе присилили су и наше меродавне чиниоце да приступе решавању свих горућих питања, па и Хрватског. Пошто решавање овог питања дубоко засеца у интересе и осећања српског народа у долини реке Неретве, ми потписани претставници срезова мостарског и столачког, обраћамо се свима надлежним чиниоцима у Београду са молбом, да саслушају и уваже жеље народа који нас је овамо послао.

Ретко је који крај у нашој држави где има толико осећања и љубави за народ, Краља и Државу као наш завичај Херцеговина. Од 1800. године на овамо ми смо дизали девет устанака, да би се ослободили и ујединили са нашом браћом из Србије и Црне Горе. Кад је дошло то уједињење ми смо најмање тражили за себе, а стално смо имали пред очима само интересе целине. Тако је било и 1929. г. кад су се стварале и ограничавале бановине. Кад смо чули да долина Неретве има да припадне Приморској бановини, дошла је једна депутација из нашег завичаја и поднела Блаженопочившем Краљу Александру један меморандум, у коме смо тражили да долина Неретве припадне Зетској бановини. У томе смислу, по жељи Блаженопочившег Краља израдио је један елаборат наш земљак и познати историчар г. д-р Владимир Ђоровић, професор Универзитета. Међутим, из нама непознатих политичких разлога од тога се је одустало и срезови Коњиц и Мостар дати су Приморској бановини, још више од Зетске бановине одузет је срез столачки, па и он придодат Приморској бановини. Тако је цела долина Неретве дошла у оквир Приморске бановине, да би се Сплиту дало што јаче залеђе.

Иако тешка срца, ми смо се [с] тим помирили да не би земљи стварали веће неприлике и рачунајући да је то једна обична управна подела у границама наше несумњиве државне целине. Али пошто се сада разграничавање врши не на управној основи, него на етнографској, ми Срби из долине Неретве сматрамо за своју дужност да свима и свакоме изјавимо следеће:

Српски народ у Херцеговини водио је вековну борбу да се уједини са осталим српским земљама, ујединио се је 1918. г. и неће дозволити да и један педаљ српске земље у долини Неретве дође у друге руке. Исто тако, сматрамо да нико није позван да располаже с нама ни да у наше име преговара о нама, а без нашег знања и споразума.

Да ово наше гледиште одговара и општим српским и државним интересима, видеће се из следећих разлога:

1) Позната је улога Херцеговине по нашем национално-културном животу. Њен говор постао је књижевни језик, из ње су потекли исељеници, који су населили добар део српских земаља и дали нашем народу прве јунаке, научнике и просветне раднике. Центар културног и политичког живота Херцеговине од Неретве до Лима био је у Мостару. Град Мостар је за читава два века имао једну од водећих улога у националној борби Срба Херцеговине, а у другој половини XIX века и у Босни. Национално-културна и политичка кула црногорско-херцеговачког српског блока према западу, Мостар то ни приближно није значао за Хрвате. Губитком Мостара ми у Херцеговини били би лишени свог вековног националног и културног средишта, што би наш народ тежко поднео, а за Хрвате је то цело питање од спорног значаја.

2) Приликом разграничавања бановина, срезови Коњиц, Мостар, а доцније и Столац прикључени су Приморској бановини на основу погрешног етнографског принципа примењеног на срезове организоване од аустријских власти са тенденцијом, да се у срезовима долине Неретве, као важне саобраћајне линије, створе административне јединице са хрватским већинама. Но и за време Аустрије Мостар је имао засебан градски срез од сеоског среза. Међутим, етнографска граница између Срба и Хрвата у Херцеговини није на источним границама Коњица, Мостара и Столца, него долином реке Неретве.

И са чисто етнографског становишта Срби имају право на долину Неретве исто толико колико и Хрвати.

3) Док је за Хрвате питање долине Неретве од споредног значаја уколико се не говори о националном престижу, за нас Србе је оно животнo саобраћајно-привредно питање. Долина Неретве је једини природан приступ на море главним српским земљама Босни, Србији и Војводини. Зна се врло добро шта је све Србија жртвовала у крви и новцу да би прокрчила себи пут к мору. Од четири главна железничка изласка на море (Сушак, Шибеник, Сплит и Дубровник) сва би припала Хрватима ако се усвоји та подела. Турска је чак имала свој излазак на море преко Неума и Клека и задржала га је за цело време своје власти, па смо дубоко уверени да бранећи наше интересе у долини Неретве бранимо и интересе целог српског залеђа.

На основу чињеница које смо изнели сматрамо да имамо потпуно право да тражимо, да се приликом разграничавања Србије и Хрватске долина Неретве припоји Србији. Исправка границе према данашњим бановинским извршила би се тако што би цео коњички срез, затим део мостарског на линији Чврсница – Чабуља – Читлук – Градац на мору, тако да цела долина

Неретве са својим ушћем и срезом Метковић са луком Плоче остане Србији. Уосталом, према једном ранијем тражењу Хрвата требао је да се формира један нови срез у Широком Бријегу и одвоји од среза мостарског, тако да би Хрвати мостарског среза били прикључени своме масиву у западној Херцеговини, док би у мостарском остали у већини Срби са Муслиманима.

При оваквој подели, припало би из коњичког, једног дела мостарског, столачког и метковићског среза око 50.000 Хрвата нама. Ако нам се приговори да тражећи 50.000 Хрвата кршимо етничко начело при разграничавању, можемо на то одговорити: Ни Хрвати се не држе строго етнографског начела при својим захтевима. Кад они траже од нас Срба да не применимо етнографско начело у Лици, Банији и Северној Далмацији, где би ми имали много више права на то, онда могу и Хрвати од њега одустати у долини Неретве, где је у питању не неколико стотина хиљада душа као у Лици и Банији, него само неколико десетина хиљада становника.

Ово су општа начела на темељу којих, неспоминући, може бити, још важније стратегијска, тражимо да се наш завичај припоји Србији.

Увек спремни да и животе и имања ставимо на расположење Краљу и Отаџбини, ми Срби из долине Неретве дубоко смо уверени да ће људи, који одлучују судбину ове земље, пре коначне одлуке при решавању судбине нашег завичаја, имати у виду наше жеље и наше тежње и решити је како то захтевају не само његови интереси него и општа национална и државна потреба.

19. априла 1939. г.

Београд

прото-ставрофор Владимир Гвозденовић

Чедо Милић

Симо Г. Иванишевић

Широ Паранос

Димитрије Шотра

проф. Јован Радуловић

Ристо Бошковић

Није познато да ли су Срби из долине Неретве, када су се ријешили да саставе овај меморандум и да упуте делегацију у Београд, имали само сумње да ће бити остављени хрватској јединици у Краљевини Југославији или су имали сазнања да читава Приморска бановина није ни упитна у преговорима Цветковић – Мачек, као дио будуће Бановине Хрватске, јер је Цветковић без размишљања то одмах понудио Мачеку. Али, Мачек

је тражио знатно више, примјењујући при томе час етничко час историјско начело, како му је кад више одговарало. Међутим, први текст Споразума између Цветковића и Мачека, од 27. априла 1939. године, Намјесништво је одбило, а као разлог одбијања наведено је више фактора, од предвиђеног плебисцита у Босни до спољнополитичке ситуације у којој се Југославија налазила. Занимљиве разлоге одбијања споразума навео је и Милан Стојадиновић, који о томе каже: „Била је субота кад је Цветковић, право из Загреба, кренуо у Словенију, у дворцац Брдо, да кнезу Павлу изложи главне црте свог *споразума*. Чим је намесник сазнао да Мостар припада Бановини Хрватској, да је за Босну предвиђен плебисцит и да се у земљу уводи федералистичко уређење, уз обавезну промену Устава, он је енергично одбио да се сложи са таквим *salto mortale* у нашој унутрашњој политици.“¹⁸ Питање је да ли је и овај меморандум Срба из долине Неретве имао неког утицаја на кнеза Павла да на овакав начин реагује на могућност да Мостар припадне Бановини Хрватској, али је помињање само Мостара од свих босанских и херцеговачких градова у том контексту заиста симптоматично. Прије би се могло рећи да је оштро противљење Мехмеда Спахе распарчавању Босне и Херцеговине било један од значајнијих разлога да споразум буде одбијен.¹⁹

Одбијање Намјесништва да прихвати постигнути споразум није значило крај већ само застој у преговорима, који су настављени у току љетних мјесеци 1939. године. Интересантно је да је, бар према тврдњама Љуба Бобана, током јулских преговора Цветковић захтијевао да се Мостар изузме из Бановине Хрватске, али да је због оштрог противљења Јураја Шутеја, вође ХСС у Босни и Херцеговини, од тога одустао.²⁰ До 20. августа преговори су били завршени, а 24. августа Цветковић и Мачек примљени су у аудијенцију код кнеза Павла, који је у међувремену прихватио постигнути споразум, а већ 25. августа Цветковић је поднио колективну оставку владе. Сутрадан, 26. августа 1939. године, објављен је текст Споразума и формирана нова влада. Истог дана када је објављен текст Споразума, донесена је и Уредба о Бановини Хрватској, Уредба о проширењу прописа о Бановини Хрватској на остале бановине, Указ о распуштању Сената, Указ о распуштању Народне Скупштине и Уредба о политичким законима.²¹ Као што је познато, Споразумом Цветковић-Мачек је формирана Бановина Хрватска и то спајањем Приморске и Савске бановине, као и припајањем једног броја босанских срезова, те Дубровника. Зле слутње Срба из долине Неретве које су их обузимале још од формирања Приморске бановине 1929. године, да су препуштени хрватским мегаломанским националистичким тежњама и жртвовани за опстанак заједничке државе оствариле су се.

¹⁸ Цитирано према: Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković – Maček*, Beograd 1965, 166.

¹⁹ Исто, 189.

²⁰ Исто.

²¹ Исто, 191.

Међутим, ни стварање Бановине Хрватске, која је захватила и доста оних области које ни по чему нису припадале хрватском етничком простору, није задовољило хрватске националисте, јер су они хтјели још простора и изнад свега етнички чисту државу Хрвата. У каквом стању су се налазили Срби у Бановини Хрватској, па и Срби у долини Неретве, најбоље свједочи писмо Смаилаге Ћемаловића које је из Мостара 1940. године упутио Лазару Марковићу и у коме, између осталог, каже: „У задње вријеме Срби у Мостару, како православни тако и муслимани проживљавају многе неугодне дане... иако је Мостар град у коме има само 25% католика, ипак су данашњи властодршци успјели да разјуре све Србе који су били на срезу и сада је цио срез остао без иједног Србина чиновника. Оваква ситуација на срезу није била ни за вријеме Аустрије... У овдашњој гимназији, у којој има преко 40 наставника, остала су свега три Србина... напомињем да у мостарској гимназији има свега 30% ђака католика. Нарочито су извргнути прогонима Срби муслимани, јер их без икаквог разлога премјештају, а у задње вријеме почели су да отпуштају... ни у једној овдашњој школи, а нарочито у гимназији, не смије нико рећи да је југословен, а писање ћирилицом онемогућује се чак и Србима православне вјере... Ви истина нисте криви да је Мостар ушао у Хрватску Бановину, али сигурно смо ми још мање криви, и зато је дужност свакога Србина да нас помогне.“²²

Колико су Смаилага Ћемаловић и остали Срби из долине Неретве, који су отворено изражавали бојазан од Бановине Хрватске, били у праву, убрзо ће се показати у времену Другог свјетског рата.

²² АЈ, 85-1-140 (Смаилага Ћемаловић Лазару Марковићу из Мостара 1940. године).

SUMMARY

A MEMORANDUM OF SERBS FROM THE NERETVA RIVER VALLEY IN 1939

*Ass.Prof.Ph.D. Draga Mastilović (assistant professor Ph.D.)
The University of East Sarajevo
The Faculty of Philosophy of Pale*

On introducing dictatorship by king Alexander (*Aleksandar*) after January 6th and upon establishment of provinces (*banovine*) in 1929, the valley of the Neretva river fell under the Littoral Province with Split as the capital. As it became evident that valley of the Neretva river was made with the Croats as the majority ethnic group, the Serbs from the Valley realized even then that they were left to the Croatian interst zone within the Kingdom of Yugoslavia. Their fear of such situation was evident. Therefore they tried to improve it by deputations to king Alexander, memoranda and elaborations. But in spite of the above-mentioned facts, their requirements were not met mostly as such division of the Kingdom of Yugoslavia was only administrative one and was not, at least at first sight, a threat to state unity. However, ten years later, when negotiations started between Dragiša Cvetković, the president of the Royal Government, and Vlatko Maček, the Croatian opposition leader, about creating a Croatian province and definite separation of the Serbs and the Croats within the boundaries of the Kingdom of Yugoslavia, the Serbs from the Valley of the Neretva river realized how the decisions of the State leadership from 1929 were disastrous for them. Therefore they tried once again with one more deputation and memorandum to fight for their right not to live within the boundaries of the Croatian province. Nevertheless, the official Belgrade showed no understanding of their wishes and needs again.

Бојан Ђокић

Музеј жртва геноцида, Београд

СТРАДАЊЕ ТРЕБИЊАЦА У ЛОГОРУ НА БАЊИЦИ

*Време протиче на исти начин за сва људска бића, али
свако људско биће протиче кроз време на различит начин.¹*

Сажетак: На основу архивске грађе Музеја жртва геноцида у Београду и литературе, у раду се приказује страдање становништва Требиња у озлоглашеном нацистичком логору у Београду. Логор на Бањици је био највећи концентрациони логор на подручју окупиране Србије 1941-1944. године. Поред тога што је био сабирни, био је и егзекуцијски логор. У раду се наводе имена и презимена Требињаца (и њихови подаци) који су страдали у бањичком логору. Из њихових података смо урадили нумеричку анализу.

Кључне речи: Требиње, логор Бањица, Срби, страдање.

УВОД

Други светски рат је однео на десетине милиона жртва. Не мали проценат тих жртва страдао је у нацистичким фабрикама смрти – концентрационим логорима. Једно од великих страдалишта у Краљевини Југославији био је и логор на Бањици.

Намера нам је да на основу расположиве архивске грађе и литературе прикажемо страдање Требињаца у логору на Бањици и наведемо њихова имена која смо пронашли у бази података „Жртве рата 1941-1945“ Музеја жртва геноцида у Београду.²

¹ Jasunari Kavabata, *Lepota i tuga*, Beograd 2001, 162.

² У раду је коришћен делимично ревидиран попис „Жртве рата 1941-1945“ из 1964. године. Пописна комисија је утврдила да је 1964. године начињен читав низ пропуста при изради пописника, тако да је њиме обухваћено 597.323 особе, што је 56-59 % од оних које је требало обухватити пописом (између 1.016.000 и 1.056.000), а у које није урачунато најмање око 50.000 квислинга, као ни око 40.000 Јевреја и Рома за које није имао ко да да податке. (*Žrtve rata 1941-1945 – Rezultati popisa*, Savezni zavod za statistiku (SZS), Beograd 1966 – reprint 1992, 7). Према томе, попис је обухватао између 51,7 и 54 % стварно страдалих, па је на коришћење пописа стављен ембарго, који је потрајао до 1992. године. Користећи се разноврсном архивском грађом, општинским документацијама, пописима

КОНЦЕНТРАЦИОНИ ЛОГОР „БАЊИЦА“

Концентрациони логор „Бањица“ налазио се у окупираној Србији и био је намењен припадницима антифашистичких покрета, комунистима, либералним интелектуалцима, и свим осталим непријатељима Немаца и српске квислиншке власти. Логор на Бањици је имао стални карактер и на самом почетку је имао само месно значење. Био је сличан логорима који су основани на територији Рајха: свакодневна појава у логору су били страдање, физичко и ментално мучење, глад, болести, стрељања, итд. Ипак, треба казати да је логор на Бањици имао мање капацитете у односу на логоре у источној Европи и Немачкој.

Концентрациони логор налазио се на територији града Београда. Логор је основан у самом граду, на месту где је била зграда бившег 18. пешадијског пука Војске Краљевине Југославије.³ Оснивање логора у самом граду имало је за циљ да застраши грађане главног града Србије.⁴

Логор је био у функцији 39 месеци: од 9. јула 1941, па до 3. октобра 1944. године, када је расформиран.⁵ Процене су да је у периоду 1941-1944. у логору било заточено око 30.000 људи.⁶ У сачуваној евиденцији заточеника бањичког логора налази се 23.244 логораша различитих националности, а њих 4.286 је изгубило живот.⁷

За управника Бањичког логора постављен је Светозар Вујковић, бивши шеф IV антикомунистичког одсека београдске полиције, који је на том

СУБНОР-а (за поједине општине), монографијама и хроникама појединих области, општина, насеља, црквеним књигама, анкетним формуларима у СЗС-у је, уз помоћ Музеја жртава геноцида отпочео 1995. године рад на ревизији пописа који је трајао до 1999. године. Од 2003. године Музеј жртава геноцида самостално врши ревизију пописа. Циљ је да се обухвате сва лица са простора СФРЈ без обзира на националну, верску, етничку, политичку или војну припадност, чиме би се отклонио један од основних недостатака пописа, а то је непописивање колаборациониста, као и да се идентификују Роми који нису посебно пописани 1964. године, већ се углавном воде као Срби, Хрвати или Муслимани. Ревидираним пописом је до сада обухваћено 657.128 страдалих, што је 58,67 до 61,41 % од процењеног броја страдалих (1.070.000 – 1.120.000 особа). Резултати пописа су сложени према месту рођења страдалих, стога је извесно да је део страдалих особа променио место боравка, што делимично утиче на прецизност изнетих података, али не у мери која би нарушила њихову веродостојност. (Архив Југославије, Фонд 179 – Попис „Жртве рата 1941-1945“ из 1964. године; Архив Музеја жртава геноцида, Фонд „Жртве рата 1941-1945“, база података „Жртве рата 1941-1945“); Драган Цветковић, *Сребреница у Другом светском рату – нумеричка анализа стварних људских губитака*, у: Токови историје, бр. 3, 2009, 64.

³ Sima Begović, *Logor Banjica 1941-1944*, knj. 1, Beograd 1989, 30.

⁴ *Логор Бањица: логорашки: књиге заточеника концентрационог логора Београд-Бањица (1941-1944)*, Том I, приредили Евица Мицковић, Милена Радојчић, Београд 2009, 17. У даљем тексту: *Логор Бањица...*

⁵ Исто.

⁶ Исто, 7.

⁷ Исто, 7, 24.

месту остао за све време постојања логора. Његов заменик је био полицијски агент Ђорђе Космајац, кога су комунисти убили 1942. године. Обојица су остала упамћена по бруталности према ухапшенима. Ђорђа Космајац је наследио Првослав Одовић, а овога Видосав Јефтић.⁸ Потоњег је, неколико месеци пред расформирање логора, заменио Радомир Чарапић.⁹

У проучавању историје холокауста у Србији незаобилазно место заузима логор на Бањици, а из разлога што су у њему страдали Јевреји из Србије.¹⁰ Међу утамниченима и страдалима било је и Јевреја који су довођени из других делова Краљевине Југославије. Поред домаћих, било је и Јевреја странаца и избеглица из европских држава који су се затекли на територији Краљевине Југославије у време избијања рата. До данас није утврђено колико је Јевреја укупно заточено и страдало у логору на Бањици.¹¹ Подаци говоре да је кроз логор прошло 688 Јевреја: Немци су убили 382, њих 186 је послато у логор „Сајмиште“¹² где су убијени, 103 лица су преузели СС и Гестапо, док су неки послати на присилни рад, а неки су спашени.¹³ Нема спора да су Јевреји у логор довођени због „расног порекла“.

Заточеници логора су довођени из целе Србије. Далеко најбројнији заточеници су били Срби. Поред њих, било је других Југословена, затим, Грка, Албанаца, Пољака, Чеха, Руса, Мађара, Румуна и других.

У логору је смрт подједнако над свима бдила, без обзира на националност, старост, пол, држављанство, социјални статус или неко друго својство. Заточеници из логора на Бањици убијани су на стратишту у селу Јајинци, у околини Београда, на путу Београд-Авала, где су вршена масовна стрељања.¹⁴ Део логораша је депортован у немачке концентрационе и радне логоре, део је пуштен, а било је и оних који су умирали у самом логору. Трагедија је што се међу заточенима и настрадалима налазе и деца.¹⁵

Службени назив логора био је Прихватни логор Дедиње. Организован је од стране немачке полиције (Гестапо) и српске квислиншке полиције (Специјалне полиције), и био је подељен на „српски“ и „немачки“ део. Међутим, ова подела је уведена из чисто практичних разлога и ниједног тренутка се није доводило у питање надређеност немачке управе или подређеност српске. Иако је постојало „унутрашње командно двојство и подела надлежнос-

⁸ Исто, 18. S. Begović, *n. d.*, 71-74.

⁹ S. Begović, *n. d.*, 72.

¹⁰ Логор Бањица..., 21.

¹¹ Исто. Бранислав Божовић, *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941-1944*, Београд 2004, 300-301. Процене су да је око 900 Јевреја било заточено на Бањици. Прим. аутора.

¹² Логор на Сајмишту налазио се у Независној држави Хрватској и био је велико страдалиште Срба, Јевреја и Рома. О логору на Сајмишту видети књигу: Milan Koljanin, *Немачки logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944.*, Beograd 1992.

¹³ Јаша Алмули, *Страдање и спасавање српских Јевреја*, Београд 2010, 91.

¹⁴ Логор Бањица..., 16.

¹⁵ Исто, 12.

ти између колаборационистичких и немачких органа“, једнакост две управе није постојала.¹⁶ Двострука управа између немачке команде и српске управе и подела надлежности између Специјалне полиције и Гестапоа је била само привидна. Подела је постојала „ради лакшег обављања надзора над заточеницима“. ¹⁷ Бруталност при изнуђивању признања је била заједничка црта логорским управама.

У надлежности београдске општине били су трошкови снабдевања и одржавања логора на Бањици. Логор на Бањици се до септембра 1941. године налазио у надлежности војноуправне команде за Београд, фелдкомандантуре 599, а онда је потпао под директну надлежност немачког војноуправног команданта Србије, када су у логор почели да пристижу заточеници из целе Србије.¹⁸ Београдска централа немачке тајне политичке полиције, Управни штаб војног немачког заповедника и немачки командант Београда фон Кајзенберг, обавештавани су о руковођењу логором. Такође, о стању у логору Светозар Вујковић, управник логора, обавештавао је Одељење специјалне полиције, а ови су извештаје слали Управи града Београда (УГБ) и Министарству унутрашњих послова српске колаборационистичке владе Милана Недића.

Под командом Гестапоа је био немачки део логора, док је управа и обезбеђење поверена Специјалној команди БдС (*Sonderkommando; Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes*), специјалном одељењу стражарске службе. БдС је била задужена за заточенике: за разврставање, пребацивање у друге затворе и логоре ван Србије, стрељање, итд. БдС је имала последњу реч и у српском делу логора у доношењу одлуке о судбини затвореника. Команда српске државне страже при УГБ, била је задужена за обезбеђење српског дела логора.¹⁹ Од јесени 1943. године, па до расформирања логора, стражарска служба у целом логору била је у надлежности стражарског батаљона заповедника немачке полиције и СД (*Sicherheitsdienst*).²⁰

Специјална полиција УГБ имала је проширена овлашћења на целој територији Србије. Специјална полиција имала је у свом саставу одсек за комунизам и одсек за „Јевреје, Цигане, масоне и друге интернационалне организације“. ²¹ У склопу IV одељења за борбу против политичких противника Гестапоа, постојао је Реферат за јеврејска питања (IV D4).²² Специјална полиција је била подређена Гестапоу, а после формирања комесарске управе дошла је у надлежност Комесаријата унутрашњих послова српске

¹⁶ Исто, 17.

¹⁷ S. Begović, *n. d.*, 73.

¹⁸ Логор Бањица..., 18.

¹⁹ Исто. S. Begović, *n. d.*, 68-69.

²⁰ Логор Бањица..., 19. S. Begović, *n. d.*, 74.

²¹ Логор Бањица..., 14.

²² Ženi Lebl, *Do „konačnog rešenja“: Jevreji u Beogradu 1521-1942*, Beograd 2001, 290-291.

квислиншке владе Милана Недића.²³ Регистровање, хватање и затварање одбеглих припадника јеврејске заједнице било је у надлежности српског квислиншког репресивног апарата, док је њихова ликвидација била у рукама немачких власти.²⁴ Регистровања, рације, хапшења и затварања Јевреја од стране српског колаборационистичког репресивног апарата „припада најсрамнијим епизодама историје колаборационизма у Србији током Другог светског рата“.²⁵

СПИСАК СТРАДАЛИХ ТРЕБИЊАЦА У ЛОГОРУ НА БАЊИЦИ

Према бази података Музеја жртава геноцида у Београду, укупно 5 лица из Требиња, страдало је у логору на Бањици. У књизи „*Логор Бањица: логораши: књиге заточеника концентрационог логора Београд – Бањица (1941-1944)*“ налазе се само два лица из Требиња, а чија имена смо пронашли и у бази података Музеја жртава геноцида у Београду. У питању су:

1. Стојановић Милан, трошарински службеник, рођен 29. септембра 1911. у Дријењани, од оца Јоле и мајке Саве, рођене Чичковић. Адреса: Милоша Великог 48. У логору од 11. априла 1942. године-УГБ. Стрелан од стране Немаца 19. фебруара 1943. године у Београду. Србин.²⁶

2. Ратковић Александар, геометар, рођен 22. јуна 1914. у Требињу, од оца Душана и мајке Ане, нежењен, са боравком у Младеновцу. У логору од 23. маја 1943-УГБ. Стрелан од стране Немаца 25. маја 1943. у Београду. Србин.²⁷

Према бази података Музеја жртава геноцида у Београду, следећа лица из Требиња, страдала су у логору на Бањици:

1. Стијачић (Дамјан) Пеко, рођен 1927, Србин, убијен од Немаца 1944. године (Ластва).

2. Ласковић (Саво) Зорка, рођена 1921, Српкиња, убијена од Немаца 1944. године (Влака).

²³ Б. Божовић, *н. д.*, 209-214.

²⁴ *Логор Бањица...*, 19. Б. Божовић, *н. д.*, 185-214.

²⁵ *Логор Бањица...*, 21. Ž. Lebl, *н. д.*, 287-338. Од 1942. па до расформирања логора, на Бањицу су довођени Јевреји које су по српским селима хватали српски колаборационисти. Ти Јевреји су се после капитулације Југославије склонили по селима Србије, а српски квислиншки репресивни апарат их је хватао и предавао Немцима, од којих су добијали новчану накнаду. Процене су да је у том периоду доведено у логор на Бањици најмање 455 Јевреја, који су убрзо страдали (Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1980, 75).

²⁶ *Логор Бањица...*, 371.

²⁷ *Логор Бањица...*, Том II, 140.

3. Милетић (Ристо) Мара, рођена 1905, Српкиња, убијена од Немаца 1944. године (Влака).

Треба нагласити да се ова лица не налазе у књизи „*Логор Бањица: логораши: књиге заточеника концентрационог логора Београд – Бањица (1941-1944)*“. Да ли су убијени у самом логору, на стратишту у Јајинцима или су страдали на неком другом месту, немогуће је поуздано утврдити. Ипак, док се не појаве нови подаци, треба веровати бази података Музеја жртва геноцида у Београду, према којој су страдали на Бањици.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Књиге личних података притвореника логора на Бањици садрже имена, презимена и остале податке притвореника, уписиваних за време постојања логора. Логорске књиге садрже 23.637 имена. Међутим, када се изузму они који су два пута уписивани и друге погрешке, прави број заточеника је 23.244 логораша. Треба рећи да бројеви нису коначни. Реалне процене о стварном броју крећу се око 30.000 логораша. „Нејасноће око бројева настале су и због природе документа – књиге спискова дају довољно грађе за недоумице око имена, њиховог понављања, начина и неуједначеног и нетачног навођења других података и других нејасноћа и пропуста. Такође, неки контингенти затвореника довођени су у логор на кратко и одатле без већег задржавања и уписивања у логорске спискове, одвођени на стрељање или у неки од логора ван Србије. И други извори исте провенијенције (УГБ) сведоче да су у логору била заточена лица чија се имена не налазе у логорским књигама.“²⁸ Управо због тога, циљ нам је да дођемо до нових података, који би нам указали на она лица, која су прошла или страдала у логору на Бањици.

Списак који смо презентovali у овом раду и остали подаци дају нам могућност да урадимо нумеричку анализу и тако до података дођемо на један неконвенционалан начин. Урадили смо нумеричку анализу полне, старосне и националне структуре и анализу година страдања. Анализа полне структуре показује да су, од 5 лица, међу њима 2 особе женског пола и 3 особе мушког. Анализа старосне структуре показује да су у питању млађи људи: 17, 23, 29, 31 и 39 година. Анализа година страдања показује да је 1943. године страдало 2 лица, а 1944. укупно 3. Анализа националне структуре показује да свих 5 лица припадају српском становништву.

Када је у питању логор на Бањици, велику загонетку и даље представља број настрадалих. То посебно важи за Јевреје. Случај са Јеврејима је био тај што су одмах одвођени на стрељање и нису увођени у књигу еви-

²⁸ *Логор Бањица...*, Том I, 19.

денције.²⁹ Међутим, то није карактеристично само за Јевреје, већ је то случај са многим заточеницима, без обзира на националност или неку другу припадност. Због тога, могуће је да су лица која смо горе навели, доведена у логор на кратко и одатле одвођени на стрељање или у неки други логор. Питање како су се лица из списка нашли у логору на Бањици за сада остаје отворено.³⁰

Треба напоменути да овај списак страдалих није коначан. Нажалост, тешко је утврдити прецизан број настрадалих Требињаца у логору на Бањици, а из разлога што многа лица нису била евидентирана у књизи заточеника и зато што је попис страдалих у Другом светском рату на простору Југославије некомплетан. Допуном базе података Музеја жртава геноцида и пописивањем свих жртава Другог светског рата приближило би нас циљу.

²⁹ J. Romano, *n. d.*, 74.

³⁰ Можда су нека лица били припадници антифашистичких покрета. Свакако, поједина лица су променила место боравка пре рата. Прим. аутора.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

Архив Југославије, Фонд 179 – Попис „Жртве рата 1941-1945“ из 1964. године.

Архив Музеја жртава геноцида, Фонд „Жртве рата 1941-1945“, база података „Жртве рата 1941-1945“.

Литература:

Јаша Алмули, *Страдање и спасавање српских Јевреја*, Београд 2010.

Sima Begović, *Logor Banjica 1941-1944*, I-II, Beograd 1989.

Бранислав Божовић, *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941-1944*, Београд 2004.

Jasunari Kавabata, *Lepota i tuga*, Beograd 2001.

Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944.*, Beograd 1992.

Ženi Lebl, *„Do konačnog rešenja“: Jevreji u Beogradu 1941-1942*, Beograd 2001.

Логор Бањица: логораши: књиге заточеника концентрационог логора Београд-Бањица (1941-1944), Том I-II, приредили Евица Мицковић, Милена Радојчић, Београд 2009.

Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. žrtve genocida i učesnici narodno-oslobodilačkog rata*, Beograd 1980.

Драган Цветковић, *Сребреница у Другом светском рату – нумеричка анализа стварних људских губитака*, у: Токови историје, бр. 3, 2009.

SUMMARY

SUFFERING OF PEOPLE FROM TREBINJE IN BANJICA CONCENTRACION CAMP

Bojan Đokić

Museum of Genocide Victims, Belgrade

The concentration and execution camp at Banjica has a special place in the study of history of the occupied Yugoslavia from 1941-1945. Names and data of five people from Trebinje that were executed in the camp were mentioned in the paper though only two of them were recorded in the book of prisoners. The three other persons were found in the “Victims of War 1941-1945” database of the Museum of Genocide Victims in Belgrade. As most imprisoned people were immediately taken to execution without being recorded in the book of prisoners these three persons were not found in the saved evidence of the concentration camp at Banjica.

Љубо Д. Спаравало

БРАТСТВО СПАРАВАЛА

Сажетак: Код г. Пера Спаравала, који живи у Чешкој, у Прагу, сачуван је рукопис његова саплеменика историчара Љуба Спаравала о братству Спаравала. Објављујемо тај текст из више разлога. Братство Спаравала, које је веома разгранато, до скора је највише живјело у неколико села Требињске шуме и Подбрђа, а касније се распршило на све стране. Овај текст послужиће као добра предрадња свима онима који се буду касније бавили истраживањем тог рода. По мултидисциплинарном приступу, критичности и акрибичности тај текст може бити узор свим оним који пишу о свом родословљу. И на концу, ово је скроман омаж нашем веома заслужном сараднику, чији радови служе на част овој едицији.

У међувремену, у објављеном архивском документу потврђени су и проширени ауторови наводи, што смо уврстили у текст у угластим заградама.

С.П.

Село КУЧИЋИ, у Шуми требињској, средиште је братства Спаравала. Из њега су се Спаравали расељавали на разне стране. Ово село се некад давно звало Бијакићи, а када су у њ дошли досељеници, из Куча (Црногорска Брда), прозвало се Кучићи¹. Када су ти досељеници дошли и како су се звали - није познато. Само се зна да од тих досељеника води поријекло данашње бртство Спаравала. Иако су далеки преци Спаравала доселили из Куча, сви Спаравали нису истог поријекла. Један, сада већи дио братства Спаравала, по породичном предању, води поријекло од Дрекаловића², из Куча, а други дио

¹ Обрен Ђурић-Козић, Шума, Површ и Зупци у Херцеговини, Српски етнографски зборник В, Насеља 2, Београд 1903, стр. 1190.

² Предање каже да је син албанског кнеза и чувеног албанског јунака у борби против Турака, Ђурђа Кастриота — Скендербега (1403--1468) послје очеве смрти напустио Албанију пред Турцима и склонио се у Италију. У Албанији му је остала трудна жена. Она се склонила у једно село у долини ријеке Цијевне и ту родила мушко дијете, Дијете је крштено по католичком обреду и добило албанско име Дрекале (што на нашем језику значи Андријица). Мајка са сином пређе затим у Куче и ту се уда за удовца Никезу, од кога је данашње братство Никезића у Кучима. Кад је Дрекале одрастао, поочим Никеза му је дао већи дио свога имања, па се Дрекале настанио на Косору. Дрекале је био виђен човјек, красиле су га многе тјелесне и душевне врлине. Од њега потиче војводско братство Дрекаловића у Кучима. Стога се Дрекаловићи сматрају потомцима Ђурђа Кастриота - Скендербега.

од Васојевића³, исто из Куча. Јер, једно вријеме је Васојевића било у области Куча. Они Спаравали који воде поријекло од Васојевића су у селу Кучићи живјели одвојено, у засеку који се звао Сињи Кук. Само се у породицама ових Спаравала, који кажу да воде поријекло од Васојевића, а који су живјели у Сињем Куку, непрекинуто до најновијих дана јавља име Васо, име родоначелника Васојевића. Код Спаравала који кажу да су поријеклом од Дрекаловића, нико не памти да је неко имао име Васо.

Откако су из Куча доселили сахрањују се у гробљу код цркве Св. Варваре у сусједном селу Ђедићи.

Крсна слава Спаравала је Ђурђевдан.

Презиме, које су ови досељеници у Кучићима добили, данас је врло необично. Како је тешко одредити шта то презиме значи, неки се Спаравали, који су из Кучића у друга мјеста отселили, зову Шпаравали (од шпарати); а неки су презиме и замијенили, па њихови потомци сада носе друго. О постанку презимена Спаравало постоји предање. Оно каже да је у Дубровнику био неки силан властелин. Имао је бедевију и, јашући на њој, често са сабљом у руци изазивао људе на мегдан. Когод би му на мегдан изашао, он би му сабљом одрубио главу. Тако је једног дана овај властелин на бедевији дојахао и позивао да му се на мегдан изађе. Изашао му је човјек пјешак, без оружја — голорук, држећи обје руке у цеповима чакшира. Кад га је властелин угледао, викнуо је на бедевију да се пропне. Међутим, потцијенио је досјетљивост голоруког пјешака. Овај човјек је нагло извукао руке из цепова, и из обје шаке засуо властелина пепелом у очи. Када је властелин збуњен почео рукама трљати очи, овај човјек га је ухватио за ногу, оборио га с бедевије, узео му сабљу и њом му откинуо главу. Узјахао је на властелинову бедевију и са сабљом у руци, здраво и весело, одјахао пут Бргата. Свјетина, која је у Дубровнику све ово радознало посматрала, звикала је: “Спара га, спара га, за муку Исукрстову”! Због тога су овог човјека прозвали СПАРАВАЛО, а тако су прозвани и његови братственици⁴.

(Јован Ердељановић, Кучи племе у Црној Гори, СКА Српски етнографски зборник, књ. 8, Београд 1907, стр. 137.) Крсна слава Дрекаловића је Никољдан.

³ Васојевићи, по предању, потичу од заједничког родоначелника - војводе Васа, косовског пребјеге. Васо је имао четири брата: Пипо, Озро, Красо и Ото. Од Васа су Васојевићи, од Пипа Пипери, од Озра Озринићи; а од Краса и Ота су албанска племена Краснићи и Хоти (К. Јиречек - Ј. Радонић, Историја Срба II, Београд 1952, стр. 85).

Васојевићи се у писаним изворима први пут спомињу 1444. године код града Медуне, у области Куча, и то као нападачи на дубровачке трговце (К. Јиречек - Ј. Радонић, Историја Срба II, Београд 1952, стр. 45-46).

Крсна слава Васојевића је Аранђеловдан.

⁴ Ову легенду о постанку презимена Спаравало често је у своје вријеме причао Сава (Ристов) Спаравало (1845-1939) из села Ђедићи. Легенду нам је саопштио његов син Јово Спаравало, пензионер из Требиња.

У предању се није сачувало име човјека који је први добио назив Спаравало. Сигурно су раније генерације Спаравала и то знале. У читуљи Спаравала, која је сачињена 1870. године, на првом мјесту је уписано име ТРИВКО. Стари људи су приликом сачињавања читуља водили рачуна о томе чије ће име на прво мјесто уписати. Редовно су уписивали име свога најстаријег претка. Стога би могло бити да се тај Спаравало, који је први ово презиме добио, звао Тривко.

Колико у наведеном предању има истине, тешко је рећи. Тачно је, а то се из архивских докумената зна, да је у старом Дубровнику било случајева изазивања на мегдан⁵. Истина је и то да су људи из Шуме требињске често у Дубровник силазили, продавали оно што су за продају имали и куповали оно што им је било најпотребније. Тачно је такође да су стари Дубровчани у свом говору употребљавали ријеч “спарати” и “спаравати”, која је италијанског поријекла. Италијанска ријеч спараре на нашем језику значи: пуцати, опалити, распорити трбух, извадити утробу животињи⁶. У старим дубровачким списима може се наићи на записану ријеч спаравати. У једном писму се каже: “Пасја вјеро, ви сте на нас спаравали (пуцали) ноћас⁷. У другом пише:”Ја нећу доћи сам, идем у визиту са 200 или 300 људи, чуће се спараване (пуцање)”⁸. У трећем се опет каже: “Он приступи са друга пе’сет, под оружјем, и спаравајући (пуцајући) поћера сву чељад која је била онди”⁹. Ми не знамо сва значења ријечи “спаравати” у старом дубровачком говору, али је сигурно да је од ње настало презиме Спаравало.

Према томе, у овом предању о постанку презимена Спаравало, има неке истине, није без икаквог основа настало.

Ми не знамо када се презиме Спаравало појавило. Најстарији писани спомен до кога смо дошли трагајући за овим презименом је из 1702. године. Прије тога, од 1683. до 1699. године дубровачко је залеђе, од Херцег-Новог

⁵ Неки Баро Божин из Жупе дубровачке је 1700. године, на вратима града (вјероватно на Плочама), на очиглед свијета заклао Херцеговца Васиља Калуђеровића. Затим је писао увредљива писма његовим у Херцеговини, и изазивао их на мегдан. Сачувано је писмо војводе Дмитра Аћимовића из Херцеговине у коме он одговара на Барова писма, пристаје на мегдан и заказује га за 26. јула 1700. године на Леденицама (данашња Иваница). У писму се поред осталог каже:”Примисмо вашу књигу, и једну и другу, и разумјели смо да нас зовете на мејдан... ради крви брата нашега Васиља Калуђеровића, кога си заклао на вратима вашег града, гдје је гледала ваша господа... Мене си позвао. Идем с помоћи божјом, весела срца... у понедјељник сјутра, ако бог да, до двије уре дневи на Леденицама, на граници”. До овога мегдана на Леденицама није дошло, јер су дубровачке власти Бару Божину забраниле да на двобој изађе. (Хисторијски архив Дубровник, Исправе и акти, 181/1, 3346, бр. 5; 26. VII 1700. Исто, *Consilium rogatorum*, 87 (1694-1700.) 235; 27 VII 1700.)

⁶ Деановић-Јернеј: Рјечник талијанско-хрватскоерпски, Загреб “Школска књига” 1960, стр. 779.

⁷ Хисторијски архив Дубровник, Преписка, 18-183, 3348, док. 292 18. IX 1715.

⁸ Хисторијски архив Дубровник, Преписка, 18-184/1, 3340, фасц. I, док. 290; 30. VI 1716.

⁹ Хисторијски архив Дубровник, *Scopia Lettere*, 3,45; 17. VII 1747.

до Неретве, било под млетачком влашћу. Када је 1699. године склопљен мир у Сремским Карловцима, Млечани су се морали повући у Боку. Тада је око стотину породица из Херцеговине, под вођством митрополита Саватија Љубибратића и калуђера тврдошких, напустило Херцеговину, и населило се у Боку, на млетачку територију. Млетачке власти су тим досељеним породицама додјељивале земљу, направљен је и катастарски попис. Међу онима који су земљу добили, у катастарском попису из 1702. године, налази се и МАРКО СПАРАВАЛО са седмеро чељади¹⁰. Он је земљу добио у два села: Требјесин и Суторина код Херцег-Новог. Не зна се из кога је села дошао овај Марко Спаравало, али по презименима других људи у истом попису (Бубало, Вулетић, Краљевић) види се да је из Шуме, а то значи из Кучића. Нико у Шуми требињској не памти да је у Требјесину и Суторини код Херцег-Новог било Спаравала.

Из овога податка се може закључити да је презиме Спаравало настало прије 1702. године. Ако је Марко тада имао седмеро чељади, и био домаћин куће, онда је морао имати најмање педесет и коју годину, а то значи да је презиме Спаравало настало свакако прије 1650. године. Јер, Марко сигурно није први Спаравало. У читуљи Спаравала је прво име Марко написано тек на 24-ом мјесту.

Сљедећи писани докуменат у коме се налази презиме Спаравало је општак манастира Завала из 1718. године. Те године је прекривена манастирска црква. Међу људима који су дали прилог за оправку цркве, како се из наведеног списка види, налази се и име СИМО СПАРАВАЛО. Он је дао прилог у износу од 5 либара. Истина, он је записан као Справало (између "п" и "р" недостаје слово "а"), али се то без колебања може узети као грешка у писању. У списку приложника има 37 имена. На челу списка су игуман Василије и кнез Милош. Има више и садашњих презимена (Поробић, Чичковић, Радуловић, Барзут Никола с Влаке, Унковић, Ћук, Кусаловић, Лакић, Обрадовић). Већина презимена је са подручја Бобана и Попова. Уз нека презимена наводи се и чин и звање, као: кнез, војвода, алвијер, срзенто, капурал, тененто и арамбаша¹¹. Стога закључујемо да је то, у ствари, списак једне војне јединице, компаније, којој су на челу били кнез Милош и игуман Василије. Сви борци и старјешине у овој јединици су дали прилог за оправку манастирске цркве.

Ова јединица је била основана у току рата (1714-1718.) између Турске и Млетака. Рат је почео у децембру 1714. године. Тада су Млечани у Херцег-Новом од наших људи оснивали компаније (чете), давали им оружје, спрему и плату и слали их у Херцеговину да воде борбе с Турцима и дижу

¹⁰ Г. Станојевић, Први катастар херцеговског краја из 1702. године, Гласник цетињских музеја 1974, књ. VII, стр. 150, 171.

¹¹ Вид Вулетић-Вукасовић, Напутак за свету проскомидију у завалском општаци, Гласник земаљског музеја, 1893, стр. 373-374.

народ на оружје. Тим компанијама су прилазили људи и из наших села. Таква једна компанија “млетачких хајдука” била је под командом кнеза Милоша Војновића. Она је против Турака ратовала на подручју Шуме, Бобана и Попова. У дубровачким архивским списима има података о борбама “млетачких хајдука” које предводи кнез Милош Војновић. Поред имена кнеза Милоша и игумана Василија, у тим документима се спомиње још имена која се налазе и у завалском општаку. Из тога се види да су у општаку манастира Завале наведена имена “млетачких хајдука” из компаније Милоша Војновића.

Кад се, јула мјесеца 1718. године, турско-млетачки рат завршио миром у Пожаревцу, и наш крај опет остао под турском влашћу, компанија кнеза Милоша Војновића и игумана Василија се разишла кућама: неко на млетачку територију у Боку, а неко у своје село под турском влашћу. Наш Симо Спаравало је био у овој компанији “млетачких хајдука”. Не можемо утврдити је ли он у ову компанију ступио у Херцег-Новом и заједно са кнезом Милошем дошао на турско подручје или је из Кучића овој компанији приступио. Ако је у Херцег-Новом ступио у компанију кнеза Милоша, онда би он могао бити син онога Марка Спаравала који је 1702. године добио земљу у Требијесину и Суторини.

У једном турском документу, који је сачињен између 1750. и 1756. године на подручју Љубиња, спомиње се неколико СПАРАЛА у селу Крушевица. У презимену недостаје слог “ва”. Ово скраћивање презимена могао је грешком да направи турски писар, а могао је и наш преводилац са турског. У документу су наведена имена ДАНО (Данило), СПАРАЛО и његов брат МИХАЈЛО; ВУКАН и његови братићи АНДРИЈА и ТОМА¹². У предању братства Спаравала се не зна за ове Спаравале у Крушевици код Љубиња. Вјероватно су аге неку породицу Спаравала из Кучића у Крушевицу преселили. Можда су каснији љубињски Спаравали од те породице.

У предању је остало присјећање на двојицу познатих Спаравала - САВУ и МИЛИСАВА. Само су њихова имена позната. Не зна се јесу ли били браћа или рођаци, а сигурно су живјели у Кучићима. О Сави нисмо нашли никаквог писаног трага, а Милисав се спомиње у списима дубровачког архива. Дубровачка влада је упутила једно писмо Сулејман-паши Ресулбеговићу у Требиње у коме га обавјештава о томе како је у мјесецу октобру 1751. године ноћу покрадена црква у Рожату, у Ријечи Дубровачкој. Из цркве је однесено “све што бијаше светих аљина, и сребра и злата”. У околним селима се мислило да је ову крађу извршио “Милисав Спаравало Влах врло познат од све Жупе”. Сазнало се и то да је Милисав послје тога отишао у Мостар да украдену робу прода. Дубровачка влада моли да турске власти поведу истрагу, да нађу лупежа и од њега наплате сву штету коју је

¹² С. Трахо, Документи љубињског сцила из 1164-1170 (1750-1756), стр. 27, ред. бр. 35-39. Оријентални институт Сарајево (ркпс)

црква у Рожату имала¹³. Из даље преписке се види да су турске власти у Требињу повеле истрагу о овој крађи цркве у Рожату, па је на крају утврђено да Милисав Спаравало није извршио крађу, него једно друго лице.

[Десет година раније, у новембру 1741. године, на Бргату је избила свађа између мјештана и групе Херцеговаца у којој су били Милисав и Јован Спаравало. Том приликом је Милисав насрнуо оружјем на Бргаћане, очито без посљедица. (Весна Миовић-Перић, На размеђу, Османско-дубровачка граница (1667-1806.). – Дубровник 1997, стр. 128)]

Из ових списа се види да је предање о постојању Милисава Спаравала тачно. Живео је, дакле, средином 18. стољећа. Вјероватно је и Сава његов савременик, чим се у предању заједно спомињу. Како се у документу каже да је Милисав био “врло познат од све Жупе”, значи да је у Жупу често долазио и сигурно са Жупљанима трговао. А ишао је чак и до Мостара. Вјероватно се бавио и кирицијским пословима. Могуће је да је из Кучића негдје и “у свијет” отишао и тамо умро. Јер у читуљи Спаравала његова имена нема, Да је сахрањен код цркве у селу Ђедићи, његово се име, с обзиром на то да је био познат, не би заборавило у читуљу унијети.

Године 1769. у Стару православну цркву у Сарајеву долазио је неки ЛУКА СПАРАВАЛО, и дао прилог за цркву. У запису се каже да је био “из Кучића у Шуми”. С њим заједно прилог је дао и Мијат Мерћеповић из Ђедића¹⁴. Лука је, заједно са комшијом Мијатом, у Сарајево могао доћи само кирицијским и трговачким послом. Наведено је да је из села Кучићи, што значи да у Сарајеву није био стално настањен. Међутим, у читуљи Спаравала његовог имена нема, нити се у предању његово име спомиње. Могуће је да је и он негдје “у свијет” отишао. У читуљи има само један Лука, али он је умро много касније, више од сто година послје спомињања Луке који је дао прилог за Стару православну цркву у Сарајеву.

(Сачинио Љубо Д. Спаравало, Београд, 10. априла 1981. године.)

¹³ Хисторијски архив Дубровник, *Copia lettere*, III, стр. 164; 25. XI 1751.

¹⁴ В. Скарић, Српски православни народ и црква у Сарајеву, Сарајево 1928, стр. 55.

SUMMARY

SPARAVALO BROTHERHOOD

Ljubo D. Sparavalo

Posthumous legacy of Ljubo Sparavalo (1925-1983), a historian, contains a short text about the Sparavalos, obviously written for the brotherhood internal purposes. In the meantime a document confirming the statements was published what has broadened the author's knowledge. We publish Sparavalo's work in order to preserve collected knowledge about the origin of the famous family with its members inhabited in several places around Trebinje and to keep a pattern of critical and multi-disciplinary approach for further examination.

ПРИКАЗИ И ИЗВЈЕШТАЈИ

Академик проф. др Зоран Лакић
Црногорска академија наука и умјетности,
Подгорица, Црна Гора

**БАЛКАН СПОНА ЗАПАДА И ИСТОКА
(УЗ КЊИГУ ДР РАДМИЛА ПЕКИЋА – ФИРЕН-
ТИНЦИ НА БАЛКАНУ 1300-1600,
2012, СТР. 526.**

Својевремено смо у Црној Гори организовали, заједно са историчарима из Грчке – научни скуп *Античка Грчка и Балкан*, а највише се говорило о односима Грчке и Црне Горе. Схватио сам да велика античка Грчка може имати за партнера шире подручје. Није случајна асоцијација. Књига др Радмила Пекића – *Фирентинци на Балкану 1300-1600* буди сличне асоцијације. Аутор нам презентира споне Запада и Истока и њихове међусобне везе – на корист и једних и других. Не извози се само знање и не увозе се само сировине. Искуства стечена и научно обрађена кроз три вијека сарадње – драгоцјена су и за каснију сарадњу, па и за савремене односе истих актера са истих геоисторијских простора. Сви су налазили властити интерес. Као да је из тих тадашњих односа била искључена много више обрађивана димензија ратног похода Запада на Исток. Или се можда и на Западу боље разумијевала мисаоност Истока кондезована у слоган – *Ex Oriente lux!* Као да се све више слиједио процес међусобног прожимања на корист свих.

Аутор ове интересантне студије као да није довољно свјестан колико је добро написао једну књигу која детаљно истражује односе субјеката у наведена три вијека и који, можда и више од тога – открива и указује – како се ти међусобни односи могу развијати на задовољство свих, што мање познаје пракса модернијих времена. Развијени Запад, напредна Тоскана и чувена Фиорентина – нису тада гледали на Балкан као на “ничију земљу”. Добро су знали чији је Балкан и чија је то земља. А свакако су знали да није њихова. И развијали су свакојаку сарадњу са њима. Схватили су да је Балкан саставни дио европских процеса. А знали су да на Балкан пренесу економске и културне вриједности Запада.

Књига Фирентинци на Балкану је, иначе, солидно структурирана. Има пет дијелова:

Осврт на историјат Фиренце и њене везе са Балканом;
Фирентинска трговина са Балканом;
Организација и облици пословања;

Истакнути Фирентинци на Балкану и

Приватни живот Фирентинаца на Балкану – у оквиру кога су приложени одабрани

тестамент – који су аутентични архивски документи. Уосталом књига је ослоњена на чак 2.323 фусноте, које су поуздан гарант изворности коришћене грађе! Опремљена је регистрима географских појмова и личних имена, као и резимеима –преводима на италијански и енглески језик.

Да би читаоци боље схватили значај успостављених веза Запада и Балкана, аутор подсећа на знамените Фирентинце из разних области друштвеног дјеловања и посебно умјетности – као што су: Данте (1265-1321), Петрарка (1304-1374), Бокачо (1313-1375), Микеланђело, Леонардо да Винчи, Галилео Галилеј, Николо Макијавели (1469-1527). Ето зашто је Фиренца била колијевка Ренесансе.

Пословни Фирентинци су долазили са развијеног Запада у сировинама богати и неистражени Балкан. Предност су имали приморски градови – попут Дубровника, Задра и Котора. Иначе, пословна сарадња је успостављена још у вријеме цара Душана у Србији и Твртка Котроманића у Босни. Фирентинци су били озбиљна конкуренција Млетачкој републици, која је на Балкан гледала на извјесно другачији – милитаристички начин.

Фирентинци су се инфилтрирали на Балкан поступно и постепено – посредством трговине; чак и на подручја која су била под контролом Турака; и код њих су имали повлаштени положај. Аутор ове студије говори да “готово нема артикла којим нису трговали (455). Сребро и олово су експлоатисали у рудницима Србије и Босне. У дубровачком залеђу су куповали коже. “Трговали су робљем и унајмљивали радну снагу”.

Временом су се, учени Фирентинци трајно насељавали на Балкану. Средњовјековни балкански градови су им широм отварали врата и примали их у службу као школоване стручњаке разних струка. Преносили су знања и описмењавали локално становништво . Били су нотари и канцелари. Дубровачка република их је ангажовала и у државну службу. Срећемо их на Балкану као вајаре и сликаре, клесаре и зидаре, архитекте, здравствене раднике, љекаре и апотекаре. Многи од њих су и формирали породице у новој средини. Мјешовити бракови. Срећу се и као донатори градње разних објеката. Једном ријечју – представљали су градску елиту средњовјековних балканских комуна.

Одиста су били драгоцен спона развијеног Запада и богатог Истока. Примјер прожимања различитих култура – на корист свима. Аутор ове студије примијенио је научни поступак на модеран и истински научни начин. Тако се наука ставља у службу човјека – не само када је ријеч о истраживању прошлости, већ исто тако и када је ријеч о пројектовању будућности.

**ИСТОРИЈА МАНАСТИРА ИЗМЈЕШТЕНОГ
ИЗ ДОЛИНЕ ПРАВОСЛАВЉА
ПРИКАЗ КЊИГЕ: ЧЕДОМИР ПОПОВИЋ,
МАНАСТИР КОСИЈЕРЕВО, КОСИЈЕРЕВО
2014, 263 СТР.**

На задовољство читалачке и научне јавности, крајем 2014. године објављена је монографија под насловом „Манастир Косијерево“, чији је аутор магистар археологије Чедомир Поповић.¹ Какву је заинтересованост изазвала монографија на најбољи начин свједочи чињеница да је приликом њеног првог представљања у црквенонародном дому у Косијереву било окупљено око 400 посјетилаца из Херцеговине и Црне Горе.²

Монографија „Манастир Косијерево“ има 263 странице. Штампана је на квалитетном папиру у тиражу од 1000 примјерака у „Графомарку“ у Лакташима, с благословом преосвештеног епископа будимљанско-никшићког Г. Јоаникија.

У својству издавача монографије потписници су Свевиђе, часопис Епархије Будимљанско – никшићке и манастир Косијерево. Рецензенти су преосвештени епископ Г. Јоаникије и проф. др Јован Делић. Прелом и дизајн радио је Милош Бошњак а лектуру Никола Баћевић.

Структуру монографије, поред увода, чини пет цјелина, библиографија, регистар личних имена, географских појмова, биљешке о аутору и садржај.

У Уводу (5-9 стр.) аутор саопштава како је замишљена и настала монографија.

Првобитна замисао била је да се направи туристичка разгледница манастира Косијерева, коју би карактерисали квалитетни сликовни прилози и кратка обавјештења. Међутим, на срећу истинских љубитеља прошлости и

¹ Чедомир Поповић, рођен 1950. године у Петровићима, одрастао је поред манастира Косијерева. На Филозофском факултету у Београду завршио је основне студије археологије, док је звање магистра археологије стекао на Свеучилишту у Загребу.

² Прва промоција монографије одржана је 15. децембра 2014. године у Косијереву. Поред аутора, о монографији су говорили: Његово преосвештенство епископ будимљанско – никшићки Г. Јоаникије, Горан Комар, Мирко Перовић и Веселин Матовић који је био и водитељ програма.

вриједне књиге, аутор је ношен успоменама из дјетињства и љубављу према српској светињи уложио огроман труд на прикупљању извора и литературе. Умјесто почетне замисли сакупљена грађа одредила је другачији карактер књиге, тако да данас можемо констатовати да монографија Манастир Косијерево представља вриједно историјско - истраживачко дјело.³

Прва цјелина Простор и вријеме (9-32) сачињена је од два поглавља. У првом „Долина ријеке Требишњице и археолошки налази“ (9-18) аутор с разлогом посвећује посебну пажњу прошлости ријеке Требишњице и њеним карактеристикама у чијој су непосредној близини саграђена два манастира, Косијерево, на лијевој обали, и Добрићево, на десној, удаљени један од другог мање од једног километра. Поред осталог, истакнути су први трагови цивилизације и археолошки налази у долини Требишњице, као и постојање римског урбаног насеља *Leusinium*, које се налазило на раскрсници чувених римских комуникација. Сlikовно је приказан најстарији писани извор који датира од 79-84. године наше ере. Епиграфски споменик уклесан у стијену говори о обнови моста који је спајао десну и лијеву обалу Требишњице. У овом дијелу аутор доноси необјављену цјесму Леонтија Нинковића, која је посвећена долини Требишњице и манастирима Косијереву и Добрићеву.

У другом поглављу „Први трагови хришћанства“ (19-30) аутор се бави стварањем акумулационог Билећког језера и негативним посљедицама. Између осталог констатује да су из долине Требишњице измјештена „три најзначајнија средњовјековна споменика и то: манастир Косијерево у село Петровиће, Манастир Добрићево у село Орах и Арсланагића мост на улаз Требиња. Приказане су и три фотографије наведених споменика прије њихова измјештања. Потом је пажња посвећена налазима познатих римских мозаика а затим и сакралним средњовјековним објектима.

Чедомир Поповић на оригиналан начин уводи један нови термин и долину Требишњице оправдано именује „долином Православља“. Своје констатације образлаже тиме да се, почев од изворишта Требишњице и даље, дужином од око двадесетак километара уз саму ријеку налазило пет српских манастира (Косијерево, Добрићево, Тврдош, Дужи и Завала). Истовремено запажа да су сви манастири били посвећени Пресветој Богородици.

Друга цјелина „Историја Манастира“ (31-119) чини срж књиге. У овој цјелини је приказана прошлост манастира од првих помена до XX вијека. Други дио сачињен је од девет поглавља: Настанак манастира Косијерево (33-43); Манастир Косијерево у XVI и XVII вијеку (45-55); Манастир Ко-

³ Извјесне методолошке замјерке односе се на посљедње поглавље. Посебно поглавље требало је да буде о манастиру данас, а на крају закључак на неком страном језику. Међутим, наведене опаске не умањују вриједност и значај монографије.

сијерево у XVIII вијеку (57-64); Манастир Косијерево у XIX вијеку (65-74); Манастирска звона (75-80); Игуман Теодосије Мишковић (81-87); Паљевине, пљачке, разарања и пустошења (89-100); Устаничке скуштине у Косијереву (101-109); Пренос моштију Св. Арсенија (111- 119).

Из наслова поглавља видимо која су питања обрађивана и колико им је простора посветио аутор. Међутим, неопходно је констатовати да поред свих трагања остаје непознаница када је манастир Косијерево подигнут. У недостатку документационих потврда аутор се позива на предање у којем се каже да је Косијерево подигнуто у доба Немањића.

У трећем дијелу „Манастир у XX вијеку“ (121-171) налазе се три поглавља. Прво је поглавље „Рушење манастира Косијерева“ (123-129). Рушење манастира извршила је Аустро-угарска монархија 1914. Године. Друго је поглавље „Обнова манастира 1933. године“ (131-160) а треће „Манастир од 1933. године“ (161-171).

Четврти дио „Значај Манастира“ (173-230) сачињавају поглавља: Манастир као школа (175-186), Манастир као уточиште (187-194), Манастирски млинови (195-199), Манастирска добра (201-216); Манастир као болница (217-221) и Патријарси у манастиру (223-229).

Након свега изложеног с правом можемо констатовати да је Манастир Косијерево од свог настанка уз Добрићево био и остао духовни и културни центар и чувар вјере Херцеговаца, Рудићана и Бањана.

У петом, посљедњем дијелу приказан је манастир Косијерево у данашње вријеме (231-242). Потом слиједи Библиографија (243-245), Регистар имена (246-254), Регистар географских појмова (255-259), Биљешка о аутору (261) и на крају Садржај (263).

На крају је неопходно истаћи да, изузев познатог истраживања В. Ћоровића посвећеног херцеговачким манастирима и фрагментарних помена у другим радовима, досадашња историографија манастиру Косијереву није посветила засебан рад. Због тога је ову празнину употпунило истраживање Чедомира Поповића који је својим радом први пут свеобухватно приказао историју манастира Косијерева и истовремено подстакао на даљња истраживања о постанку манастира.

Монографија је вриједна како по квалитету садржаја који задовољава научне критеријуме, тако и по опреми и изгледу. Поред основног текста садржи и преко 160 прилога. Истовремено је утемељена, поред литературе и објављених извора, и на архивској грађи, првенствено манастира Косијерева, Архивног одјељења Музеја на Цетињу и Архива Српске академије наука и уметности. Зато она представља научно-истраживачко дјело и вриједан допринос познавању вјерских и културних прилика из историје Херцеговине и Црне Горе. Ријеч је о монографији која ће се користити као научна литература и као вриједан приручник за све оне који походе Херце-

говину и Црну Гору и који желе бити информисани о њиховој историји.

У монографији је описана прошлост, значај и улога манастира Косијерева у цјелокупном животу становништва ових наших простора. Током дуге историје постојања, слично другим српским светињама, манастир Косијерево дијелио је судбину са својим православним вјерницима. Када су они страдали, и он је са њима страдао, када су они духовно васкрсавали, и манастир се обнављао.

На крају истакнимо: Чедомир Поповић часно и за примјер одрекао се било каквог прихода од књиге у корист манастира Косијерева.

Мићо Милошевић

Матична музејска установа

“Музеј Херцеговине” Требиње

Одјељење за природословље

ПРЕГЛЕД ПРИРОДЊАЧКЕ ЗБИРКЕ МУЗЕЈА ХЕРЦЕГОВИНЕ ТРЕБИЊЕ

Сажетак: Музеј Херцеговине Требиње у свом фондусу посједује вриједну природњачку збирку састављену од експоната који потичу са територије Херцеговине. У збирци се могу издвојити двије цјелине: геолошко-палеонтолошка и минералошко-петрографска (фосили и минерали) и зоолошка (препарирани животиње). Експонати су сакупљени и инвентарисани у различитим временским периодима почевши од времена оснивања Музеја па до данас. Након завршене стручне обраде, изузевши мањи дио, налазе се у добром стању и употребљиви су за излагању. Извршена је и стручна систематска класификација гдје су експонати разврстани по групама и таксономским категоријама.

Кључне ријечи: збирка, експонат, врста, таксономска класификација, водоземци, гмизавци, птице, сисари, фосил, минерал.

Упоредо са почецима развоја данашњег Музеја Херцеговине Требиње (основан као Завичајни музеј за Срез Требиње 1955. године) јавила се идеја о формирању природњачке збирке која би обухватила флору и фауну са ове територије. У први мах није било планирано формирање сталне изложбене поставке због недостатка потребног простора, материјалних средстава и кадрова, али је започет процес прикупљања и чувања природњачких експоната. Прикупљање је вршено откупом поклонима донатора. Иако Музеј у то вријеме није имао стручне кадрове из области природних наука, изузимајући ријетке случајеве, експонати су солидно сачувани до данас. Неким експонатима нису забиљежени поријекло, локалитет, вријеме сакупљања, препарирања и сл. Детаљну стручну обраду и заштиту стања затечених природњачких експоната извршили су у два наврата и то 2008. и 2013. године стручњаци Земаљског музеја у Сарајеву мр Дражен Котрошан и мр Амра

Хамзабеговић. Могу се издвојити двије збирке: *геолошко-палеонтолошка и минералошко-петрографска* (фосили и минерали) и *зоолошка* (препарирани животиње). Сви ти експонати нађени су на подручју које покрива Матична музејска установа Музеј Херцеговине Требиње. Од 2011. године у Музеју је ангажован кустос биолог који је надлежан за природњачку збирку. Експонати су смјештени у музејском депоу, инвентарисани и унесени у књигу инвентара.

Геолошко-палеонтолошка и минералошко-петрографска збирка

Збирка садржи разноврстни фосилни материјал, узорке стијена и минерале: 28 узорака минерала, 4 узорка стијена и око 49 примјерака фосила (слике 1-4).

А) Фосили су најбројнији дио (ове) збирке. Највећим дијелом су поклон требињског биолога Стева Чучковића. Појединачно нису одређени до нивоа врсте нити је одређен период из кога датирају. Потребна је стручна детерминација. Претежно су заступљени примјерци фосилизованих риба и њихових фрагмената и примјерци бескичмењака (пужеви, шкољке, звијезде).

Табела број 1;

	Врста фосила	Кратак опис (мјере су у сантиметрима)	Поријекло
1	Фосил рибе	На каменој плочи неправилног облика (36x21) налази се фосил задњег дијела рибе са репом и перајима (5,5x10).	Херцеговина. Поклон.
2	Фосил рибе	На каменој плочи неправилног облика (43x21) налази се фосил тијела рибе са репним и једним бочним перајем (11x10).	Херцеговина. Поклон.
3	Фосил рибе	На дебљој каменој плочи неправилног облика (18,5x22,5) налази се фосил тијела рибе са репним перајем (15x18).	Требињско Пољице. Поклон.
4	Фосил рибе	На малом комаду танке камене плоче неправилног облика налази се фосил задњег дијела рибе са репним перајем (4,5x5).	Требињско Пољице. Поклон.
5	Фосил рибе	На тањој каменој плочи (19x15) налази се фосил рибе. Репни дио тијела са репним перајем и два бочна. Крљушти су роимбоидног облика па се сматра да се ради о морској риби. Димензије фосила 18x13	Петрово поље, Требиње. Поклон.
6	Фосил рибе	На комаду камена неправилног облика (18,3x10,5) читавом дужином налази се фосил дијела рибе.	Хум, Требиње. Поклон.
7	Фосил рибе	Фосили пронађени на 800 м.н.в. Претпоставка је да потичу из геолошке епохе Горња креда прије 40 милиона година. Примјетан остатак муља са 4 рибе. Димензије 39x22.	Село Влашка, Пијавице - Требиње. Поклон.
8	Фосил рибе	Састоји се од 15 фосилизованих камених комада неправилних облика.	Нецвијеђе, Требиње. Поклон.

Табела број 2;

1	Фосил морског пужа	Фосил се налази на комаду камена који је и сам тако добио облик пужа. Димензије 7x5.	Херцеговина. Поклон .
2	Фосил морског пужа	Фосил се налази на каменом уломку. Јасно назначена спирала кућишта. Димензије 7,8x5,6.	Коњско, Зупци. Поклон.
3	Фосил морског пужа	Фосилизовани морски пуж у свом природном облику. Димензије 11x6.	Ходово, Столац. Поклон.
4	Фосил морског пужа	Фосилизовани морски пуж у свом природном облику. Димензије 7x5.	Ходово, Столац. Поклон.
5	Фосил морског пужа	Фосилизовани морски пуж у свом природном облику. Димензије 7x5,1.	Ходово, Столац. Поклон.
6	Фосил морског пужа	Фосилизовани морски пуж у свом природном облику. Димензије 7,5x4,5.	Ходово, Столац. Поклон.
7	Фосил морског пужа	Фосилизовани морски пуж у свом природном облику. Димензије 8,3x4.	Ходово, Столац. Поклон.

8	Фосил морског пужа	Фосилизовани морски пуж у свом природном облику. Димензије 7,1x3,5.	Ходово, Столац. Поклон.
9	Фосил морског пужа	Фосилизовани морски пуж у свом природном облику. Димензије 8,5x4,5.	Ходово, Столац. Поклон.
10	Фосил морског пужа	Фосилизовани морски пуж у свом природном облику. Димензије 7,5x 4,3.	Ходово, Столац. Поклон С. Чучковића.
11	Фосил морског пужа	Фосилизовани морски пуж у свом природном облику. Димензије 6,5x3,4.	Ходово, Столац. Поклон.
12	Фосил морског пужа	Фосилизовани морски пуж у свом природном облику. Кречњак се дјелимично одломио. Спирала је очувана. Димензије 5,5x4,3.	Ходово, Столац. Поклон.
13	Фосил морског пужа	Фосилизовани морски пуж у свом природном облику. Кречњак се дјелимично одломио. Спирала је очувана. Димензије 5x5.	Ходово, Столац. Поклон.
14	Фосил морског пужа	Фосилизовани морски пуж у свом природном облику. Кречњак се дјелимично одломио. Спирала је очувана. Димензије 5,3x4.	Ходово, Столац. Поклон.
15	Фосил морског пужа	Фосилизовани морски пуж у свом природном облику. Кречњак се дјелимично одломио. Спирала је очувана. Димензије 5x3,5.	Ходово, Столац. Поклон.
16	Фосил морског пужа	Фосилизовани морски пуж у свом природном облику. Кречњак се дјелимично одломио. Спирала је очувана. Димензије 4x3,5.	Ходово, Столац. Поклон.
17	Фосил морског пужа	Дио кућице пужа без кречњака. Димензије 4x3.	Ходово, Столац. Поклон.
18	Фосил морског пужа	Спирала оклопа морског пужа. Димензије 3,5x1,7.	Ходово, Столац. Поклон.
19	Фосил морског пужа	Спирала оклопа морског пужа. Димензије 3,4x1,7.	Ходово, Столац. Поклон.
20	Фосил морског пужа	Фосилизовани морски пуж, врх спирале, кућице. Димензије 2,2x1.	Ходово, Столац. Поклон.
21	Фосил морског пужа	Фосилованаи морски пуж у свом природном облику. Димензије 6,3x3.	Ходово, Столац. Поклон.
22	Фосил морског пужа	Фосиловани морски пуж са са дијелом кречњака на коме су јасне спирале кућице. Димензије 8,1x4,3.	Баре, Требиње Поклон.
23	Фосил морског пужа	Фосиловани морски пуж са са дијелом кречњака на коме су јасне спирале кућице. Димензије 5,8x3,2.	Требиње. Поклон.
24	Фосил морског пужа	Морски пуж из топлх мора.	Поклон.

Табела број 3;

1	Фосил више шкољки	На комаду камена неправилног облика, димензија 20,5x11 налази се мноштво фосила ситних шкољки. димензије највеће су 1x1.	Поклон.
2	Фосил морске шкољке	Фосилизована шкољка је дјелимично обложена кречњаком. Димензије 4,3x3,6.	Ходово, Столац. Поклон.
3	Фосил морске шкољке	Фосилизована шкољка је дјелимично обложена кречњаком. Димензије 5,7x5.	Ходово, Столац. Поклон.
4	Фосил морске шкољке	Фосилизована шкољка је дјелимично обложена кречњаком. Димензије 4x4.	Ходово, Столац. Поклон.
5	Фосил морске шкољке	Фосилизована шкољка је дјелимично обложена кречњаком. Димензије 4x3,5.	Ходово, Столац. Поклон.
6	Фосил морске шкољке	Фосилизована шкољка је дјелимично обложена кречњаком. Димензије 3,7x3.	Ходово, Столац. Поклон.
7	Фосил шкољке	Фосилизовани оклоп шкољке. Димензије 4,8x3,8.	Требиње. Поклон.
8	Фосил морске шкољке	Морска шкољка из топлих мора. Димензије 16x10.	Поклон.
9	Фосил морске шкољке	Састоји се од два фосилизована камена комада. Димензије 9x7 и 8x8.	Нецвијеће, Требиње Поклон.

Табела број 4;

1	Фосил морске звијезде	На облом камену димензија 7,5x6,5 налази се фосил морске звијезде са пет кракова.	Нађено копањем тунела Фатничко-Дабарског поља. Поклон.
2	Фосил морске звијезде	На облом камену налази се фосил звијезде са јасним приказом пет кракова. Димензије 8,5x6,5.	Попово пољице, Требиње.

Табела број 5;

1	Фосил морског корала	Фосилизован морски корал, свијетле боје. Димензије 9x6,5.	Петрово Поље, Требиње. Поклон.
---	----------------------	---	--------------------------------------

Табела број 6;

1	Фосил биљке	На малом комаду камене плоче неправилног облика, димензија 5,6x4 налази се фосил гранчице смрче димензија 3x1.	Нађено копањем тунела Фатничко- Дабарског поља. Поклон.
2	Фосил биљке	На пет камених уломака налази се фосилизована праисторијска биљка, димензије: 7,5x6,5; 7,5x9; 11x7; 9x7; 11,5x6,5.	Поклон.

Табела број 7;

1	Фосил морског јежа	Једна четвртина фосилизованог морског јежа. Димензије: 5,3x4,5	Петрово поље, Требиње. Поклон.
2	Фосил морског јежа	Фосиловани морски јеж димензија 4x3,2.	Петрово поље, Требиње. Поклон.

Табела број 8;

1	Морски фосили	На облом камену димензија 4,3x3,7 налази се више ситних фосила морских животиња.	Петрово поље, Требиње. Поклон.
---	------------------	--	---

Б) Минерали и стијене

Поклон Гимназије Јован Дучућ Требиње. Стручно су обрађени и детерминисани:

Минерали:				
	група	назив минерала	формула	количина
1.	Елементи	олово	Pb	2 узорка
2.	Сулфиди	сфалерит	ZnS	1 узорак
		антимонит	Sb ₂ S ₃	7 узорак
		аурипигмент	As ₂ S ₃	1 узорак
3.	Халиди	со	NaCl	2 узорка
4.	Оксиди	хематит	Fe ₂ O ₃	3 узорка
		опал	SiO ₂	1 узорак
5.	Хидроксиди	лимонит	FeOOH	1 узорак
6.	Карбонати	калцит	CaCO ₃	1 велики у.
		калцит	CaCO ₃	4 у. (кристали)
		калцит	CaCO ₃	1 у. ромбодар
7.	Сулфати	/	/	/
8.	Силикати	/	/	/
	1. Незосиликати	/	/	/
	2. Циклосиликати	/	/	/
	3. Иносиликати	/	/	/
	4. Филосиликати	каолинит	Al ₂ Si ₂ O ₅ (OH) ₄	1 узорак
	5. Тетросиликат	кварц	SiO ₂	2 у. (кристали)
кварц		SiO ₂	1 узорак	

Стијене:			
1.	каустобиолит	мрки угаљ	1 узорак
2.	седиментна стијена	боксит	1 узорак
		кречњак	1 узорак
3.	магматска стијена	вулканско стакло – обсидијан	1 узорак

напомена:			
1 шљака и 2 узорка одливака метала, који нису везани за минералогiju и петрографију него се проучавају из области црне металургије, такође се налазе у збирци.			

Слике 1-4.

Примјерци из геолошко-палеонтолошке збирке

Зоолошка збирка

Зоолошка збирка садржи примјерке бескичмењака (– lat. *Invertebrata*) (пужева- *gastropoda*), и кичмењака – lat. *vertebrata* (водоземци - *amphibia*, гмизавци - *reptilia*, птице - *aves* и сисари - *mammalia*).

Пужеви

Примјерци нису детерминисани до таксономског нивоа врсте. Како у времену када су допремљени у музеј није забиљежено вријеме и мјесто сакупљања, недостају им одређени инвентарни подаци. Претежно припадају роду *Helix*.

Kingdom: *Animalia*

Phylum: *Invertebrata*

Class: *Gastropoda*

Order: *Stylommatophora*

Familia: *Helicidae*

Genus: *Helix*

Водоземци

У збирци се налазе два атрактивна примјерка човјечије рибице (*Proteus anguinus*) са подручја Требиња, поклон Стева Чучковића и Данке Бакмаз.

Оба примјерка су у стакленим посудама са формалином (слика 5).

Таксономска класификација:

Kingdom: *Animalia*

Phylum: *Chordata*

Class: *Amphibia*

Subclass: *Lissamphibia*

Order: *Caudata*

Family: *Proteidae*

Genus: *Proteus*

Species: ***Proteus anguinus*** L.

Слика 5.

Примјерак човјечије рибице из зоолошке збирке

Гмизавци

Гмизавци су сакупљени у новије вријеме. Доброг су квалитета. 5 експоната, 4 врсте.

Таксономска класификација:

Kingdom: <i>Animalia</i> Phylum: <i>Chordata</i> Class: <i>Reptilia</i>	Основни подаци
<i>Ordo: Squamata</i> <i>Subordo: Serpentes</i> <i>Family: Viperidae</i> <i>Genus: Vipera</i> <i>Species: Vipera ammodytes</i> - поскок	☐ 2 примјерка, из 2014. године. Требиње. Сакупљач Александар Вукановић. Поклон. Препаратор Боро Жужа.
<i>Ordo: Squamata</i> <i>Subordo: Serpentes</i> <i>Family: Colubridae</i> <i>Genus: Elaphe</i> <i>Species: Elaphe quatuorlineata</i> – пругасти смук	☐ 1 примјерак из 2014. године. Врбно, околина Требиња. Сакупљач Младен Анђелић. Поклон. Препаратор Боро Жужа.
<i>Subclass: Anapsida</i> <i>Ordo: Testudines, Chelonia</i> <i>Family: Testudinidae</i> <i>Genus: Testudo</i> <i>Species: Testudo hermanni</i> - корњача	☐ 1 примјерак из 2013. године. Требиње. Оклоп.
<i>Ordo: Squamata</i> <i>Subordo: Serpentes</i> <i>Family: Colubridae</i> <i>Genus: Natrix</i> <i>Species: Natrix tessellata</i> - водењача	☐ 1 примјерак, старији, заведен 2014. године. Сарајево. Откуп.

Птице

Птице, најбројнија збирка птица која садржи 41 примјерак од 34 врсте. Квалитет очуваности примјерака је различит. Одређени број препарираних експоната су поклони па не постоје инвентарни подаци о тачном локалитету и сакупљачу (слике 20-23).

Табела 1. Преглед птица из природњачке збирке Музеја Херцеговине Требиње

Таксономска класификација:

Kingdom: Animalia Phylum: Chordata Class: Aves	Основни подаци
Superorder: Galloanserae Order: Anseriformes Family: Anatidae Genus: <i>Anas</i> Species: <i>Anas crecca</i> – Патка кржуља	☐ 2 примјерка, датирају из 1956. Године, мужјак и женка. Мируше, околина Билеће.
Order: Anseriformes Family: Anatidae Genus: <i>Anas</i> Species: <i>Anas platyrhynchos</i> – Дивља патка	☐ 1 примјерак, мужјак из 1956. године. Мостаћи, околина Требиња.
Order: Anseriformes Family: Anatidae Subfamily: Merginae Genus: <i>Bucephala</i> Species: <i>Bucephala clangula</i> – Патка батоглавица	☐ 1 примјерак, мужјак из 1957. године. Мируше, околина Билеће.
Order: Galliformes Family: Phasianidae Subfamily: Perdicinae Genus: <i>Alectoris</i> Species: <i>Alectoris graeca</i> – Камењарка, Јаребица	☐ 1 примјерак, из 1956. године. Кличањ, Требиње.
Order: Galliformes Family: Phasianidae Subfamily: Phasianinae Genus: <i>Phasianus</i> Species: <i>Phasianus colchicus</i> – Фазан	☐ 1 примјерак, без података о локалитету и сакупљачу.

<i>Order: Galliformes</i> <i>Family: Phasianidae</i> <i>Subfamily: Tetraoninae</i> <i>Genus: Tetrao</i> <i>Species: Tetrao urogallus</i> – Велики тетријеб	☐ 1 примјерак, без података о локалитету и сакупљачу.
<i>Order: Gaviiformes</i> <i>Family: Gaviidae</i> <i>Genus: Gavia</i> <i>Species: Gavia arctica</i> – Црногрили плијенор	☐ 1 примјерак (инв. број 10), 2.01.1957. Чепелица - околина Билеће.
<i>Order: Podicipediformes</i> <i>Family: Podicipedidae</i> <i>Genus: Tachibaptus</i> <i>Species: Tachybaptus ruficollis</i> – Мали гњурац	☐ 1 примјерак, без података о локалитету и сакупљачу.
<i>Order: Pelecaniformes</i> <i>Family: Ardeidae</i> <i>Genus: Ixobrychus</i> <i>Species: Ixobrychus minutus</i> – Чапљица вољак	☐ 1 примјерак из 1957. године. Врело Требишњице, околина Билеће.
<i>Order: Pelecaniformes</i> <i>Family: Ardeidae</i> <i>Genus: Ardea</i> <i>Species: Ardea cinerea</i> – Сива чапља	☐ 1 примјерак, без података о локалитету и сакупљачу. Поклон.
<i>Order: Pelecaniformes</i> <i>Family: Ardeidae</i> <i>Genus: Ardea</i> <i>Species: Nycticorax nycticorax</i> – Гак	☐ 1 примјерак, без података о локалитету и сакупљачу. Поклон.

<i>Order: Accipitriformes</i> <i>Family: Accipitridae</i> <i>Genus: Gyps</i> <i>Species: Gyps fulvus</i> – Бјелоглави суп	1 примјерак, без података о локалитету и сакупљачу. Поклон.
<i>Order: Accipitriformes</i> <i>Family: Accipitridae</i> <i>Genus: Circus</i> <i>Species: Circus aeruginosus</i> –Еја мочварица	☐ 1 примјерак из 1956. године. Добрићево, околина Билеће. Поклон.
<i>Order: Accipitriformes</i> <i>Family: Accipitridae</i> <i>Genus: Accipiter</i> <i>Species: Accipiter nisus</i> – Кобац	☐ 1 примјерак, женка из 1956. године. Мостаћи, Требиње ☐ 1 примјерак, без података о локалитету и сакупљачу. Поклон.
<i>Order: Accipitriformes</i> <i>Family: Accipitridae</i> <i>Genus: Accipiter</i> <i>Species: Accipiter gentilis</i> – Јастреб	☐ 1 примјерак, из 1956. године. Гацко. Поклон.
<i>Order: Accipitriformes</i> <i>Family: Accipitridae</i> <i>Genus: Aquila</i> <i>Species: Aquila chrysaetos</i> – Сури орао	2 примјерка, без података о локалитету и сакупљачу. Поклон.
<i>Order: Falconiformes</i> <i>Family: Falconidae</i> <i>Genus: Falco</i> <i>Species: Falco tinnunculus</i> – Вјетруша	☐ 1 примјерак, без података о локалитету и сакупљачу. Поклон.
<i>Order: Gruiformes</i> <i>Family: Rallidae</i> <i>Genus: Fulica</i> <i>Species: Fulica atra</i> - Лиска	☐ 1 примјерак, без података о локалитету и сакупљачу. Поклон.

<i>Order: Gruiformes</i> <i>Family: Gruidae</i> <i>Genus: Grus</i> <i>Species: Grus grus</i> – Сиви ждрал	☐ 1 примјерак, без података о локалитету и сакупљачу. Поклон.
<i>Order: Charadriiformes</i> <i>Suborder: Scolopaci</i> <i>Family: Scolopacidae</i> <i>Genus: Gallinago</i> <i>Species: Gallinago gallinago</i> – Шљука кокошица	☐ 1 примјерак, без података о локалитету и сакупљачу. Поклон.
<i>Order: Charadriiformes</i> <i>Suborder: Scolopaci</i> <i>Family: Scolopacidae</i> <i>Genus: Scolopax</i> <i>Species: Scolopax rusticola</i> – Шумска шљука	☐ 1 примјерак, из 1956. године. Женка, Мостаћи, Требиње. Поклон.
<i>Order: Strigiformes</i> <i>Family: Strigidae</i> <i>Genus: Otus</i> <i>Species: Otus scops</i> – Ћук	☐ 1 примјерак, из 1957. године. Врело Требишњице, околина Билеће. Поклон.
<i>Order: Strigiformes</i> <i>Family: Strigidae</i> <i>Genus: Bubo</i> <i>Species: Bubo bubo</i> – Сова буљина	☐ 1 примјерак, без података о локалитету и сакупљачу. Поклон. ☐ 1 примјерак из 2015. године. Сакупљач Перо Врећа, Село Крајковићи, Требиње. Препаратор Душко Спаравало. Поклон.
<i>Order: Piciformes</i> <i>Family: Picidae</i> <i>Subfamily: Picinae</i> <i>Genus: Dendrocopos</i> <i>Species: Dendrocopos major</i> – Велики дјетлић	☐ 1 примјерак из 1956. године. Мируше, околина Билеће. Поклон.

Order: <i>Piciformes</i> Family: <i>Picidae</i> Genus: <i>Dryocopus</i> Species: <i>Dryocopus martius</i> – Црна жуна	☐ 1 примјерак, из 2011. године. Турани, Требињска брда. Сакупљач Зоран Зубац. Поклон. Препарирао Боро Жужа.
Order: <i>Piciformes</i> Family: <i>Picidae</i> Genus: <i>Picus</i> Species: <i>Picus viridis</i> – Зелена жуна	☐ 1 примјерак, из 2011. године. Турани, Требињска брда. Сакупљач Зоран Зубац. Препарирао Боро Жужа. Поклон.
Order: <i>Passeriformes</i> Family: <i>Corvidae</i> Genus: <i>Garrulus</i> Species: <i>Garrulus glandarius</i> – Сојка (креја)	☐ 1 примјерак из 1956. године. Мируше, околина Билеће. Поклон. ☐ 1 примјерак, мужјак из 1956. године. Мостаћи, Требиње. ☐ Поклон.
Order: <i>Passeriformes</i> Family: <i>Corvidae</i> Genus: <i>Pica</i> Species: <i>Pica pica</i> – Сврака	☐ 1 примјерак, из 1956. године. Мируше, околина Билеће. Поклон. ☐ 1 примјерак, без података о локалитету и сакупљачу.
Order: <i>Passeriformes</i> Family: <i>Corvidae</i> Genus: <i>Corvus</i> Species: <i>Corvus monedula</i> – Чавка	☐ 1 примјерак, из 1957. године. Билећа. Поклон.
Order: <i>Passeriformes</i> Family: <i>Turdidae</i> Genus: <i>Turdus</i> Species: <i>Turdus merula</i> – Кос	☐ 1 примјерак, из 1956. Године, женка, Мостаћи, Требиње. Поклон.
Order: <i>Passeriformes</i> Family: <i>Sturnidae</i> Genus: <i>Sturnus</i> Species: <i>Sturnus vulgaris</i> – Чворак	☐ 1 примјерак, мужјак. Мостаћи, Требиње. Поклон.

Order: Passeriformes
Family: Fringilidae
Genus: Coccythraustes
Species: Coccythraustes
coccythraustes – Батокљун

- 1 примјерак, из 1957. године.
 Врело Требишњице,
 околина Билеће. Поклон.

Слике 20-23. Примјерци птица из зоолошке збирке

Сисари

У збирци сисара налази се 20 примјерака од 13 врста. Примјерци су углавном задовољавајуће квалитета (слике 24-27.). Примјерци су унесени у књигу инвентара, код неких недостају поједини инвентарни подаци који су изостављени приликом уноса у књигу инвентара.

Слике 24-27. Примјерци сисара из зоолошке збирке

Табела 2. Преглед сисара из природњачке збирке Музеја Херцеговине Требиње

Kingdom: Animalia Phylum: Chordata Class: Mammalia	Подаци о дермопрепаратима
Order: Soricomorpha Familia: Talpidae Genus: Talpa Species: Talpa europaea – Кртица	☐ 1 примјерак. Без података о локалитету и сакупљачу. Поклон Гимназије Јован Дучић.
Order: Lagomorpha Familia: Leporidae Genus: Lepus Species: Lepus europaeus - Зец	☐ 1 примјерак, из 2012. године. Препаратор Боро Жужа. Откуп.
Order: Rodentia Family: Muridae Genus: Rattus Species: Rattus norvegicus – Пацов	☐ 1 примјерак, из 1871. године. Поклон. ☐ 1 примјерак, без података о локалитету и сакупљачу. Поклон гимназије Ј. Д. Требиње
Order: Rodentia Family: Gliridae Genus: Glis Species: Glis glis – Обични пух	☐ 1 примјерак, из 1886. године. Препариран у Загребу. Поклон Гимназије Ј. Д. Требиње.
Order: Carnivora Family: Canidae Genus: Canis Species: Canis lupus – Вук	☐ 1 примјерак, глава, без података о локалитету и сакупљачу ☐ 1 примјерак, цијела животиња, из 2013. године. Уловљен у Берковићима. Откуп. Препаратор Боро Жужа.

<i>Order: Carnivora</i> <i>Family: Canidae</i> <i>Genus: Vulpes</i> <i>Species: Vulpes vulpes</i> – Лисица	☐ 1 примјерак, из 2010. године. Тјентиште. Сакупљач Александар Вукановић. Поклон. Препаратор Боро Жужа.
<i>Order: Carnivora</i> <i>Family: Ursidae</i> <i>Genus: Ursus</i> <i>Species: Ursus arctos</i> – Медвјед	☐ 1 примјерак, из 2010. године. Зеленгора. Препаратор Боро Жужа. Откуп.
<i>Order: Carnivora</i> <i>Family: Mustelidae</i> <i>Genus: Mustela</i> <i>Species: Mustela nivalis</i> – Ласица	☐ 1 примјерак, без података о локалитету и сакупљачу. Поклон Гимназије Ј. Д. Требиње
<i>Order: Carnivora</i> <i>Family: Mustelidae</i> <i>Genus: Martes</i> <i>Species: Martes martes</i> – Куна	☐ 1 примјерак, из 2011. године. Врбно, Требиње. Сакупљач Младен Анђелић. Поклон. Препарирао Боро Жужа.
<i>Order: Carnivora</i> <i>Family: Mustelidae</i> <i>Genus: Lutra</i> <i>Species: Lutra lutra</i> – Видра	☐ 1 примјерак, из 2011. године. Крајина, Шамац. Откуп.
<i>Order: Artiodactyla</i> <i>Family: Suidae</i> <i>Genus: Sus</i> <i>Species: Sus scrofa</i> – Дивља свиња	☐ 1 примјерак, из 2012. године. Требиње. Препарирао Боро Жужа. Откуп. ☐ 1 примјерак, глава, без података о локалитету и сакупљачу
<i>Order: Artiodactyla</i> <i>Family: Cervidae</i> <i>Genus: Capreolus</i> <i>Species: Capreolus capreolus</i> – Срна	☐ 1 примјерак, глава, без података о локалитету и сакупљачу. ☐ 1 примјерак, из 2012. године. Цијела животиња Требиње. Препарирао Боро Жужа. Откуп.

<i>Order: Rodentia</i> <i>Familia: Sciuridae</i> <i>Genus: Sciurus</i> <i>Species: Sciurus vulgaris</i> – Vjeverica	☐ 1 примјерак, из 2014 године. Сарајево. препарирао Феђа Ћехајић. Откуп.
---	--

Закључак: Већина старијих примјерака не испуњава услове да буду кориштени за изложбену поставку, али је неопходно обезбиједити њихово похрањивање у одговарајућем депоу и вршити редовну контролу и заштиту против наметника како би се очували. Новији примјерци су задовољавајућег стандарда и испуњавају услове за кориштење у изложбеној поставци.

Препорука: Неопходно је набавити још примјерака за потребе изложбене поставке. Посебно се то односи на препарате водоземаца и гмизаваца, збирку инсеката и хербаријски материјал.

SUMMARY

THE NATURAL HISTORY COLLECTION

IN THE MUSEUM HERZEGOVINA

TREBINJE

Mičo Milošević

*The main museum institution
'Hercegovina Museum' Trebinje
Department of natural history*

The key purpose and the main idea of the existence of the natural history collection in the holdings of the Herzegovina Museum Trebinje is to collect, explore and protect properly the museum pieces, found in the territory the Museum has charge of. And finally to present them to the public.

Upon checking through the natural history collection it can be concluded that the exhibits are generally in a good condition. A certain number of older specimens do not fulfill the criteria to be classified and shown as exhibits, but it is necessary to be deposited and protected in a proper way and checked regularly on pests. The more recent pieces certainly reach the required standards and comply with the requirements for putting them into an exhibition room. A clear insight into diversity and richness of the collection can be obtained by a systematic taxonomy. Furthermore, it is also possible to get a clear view of its imperfections by careful examination in order to act on in a right way and to complete it. Therefore, it can be concluded that it is necessary to purchase more pieces for a permanent collection. This applies to fish, reptiles and amphibians preparations and collection of insects in particular, and also to various herbarium specimens.

САДРЖАЈ/CONTENTS

ВЛАСИ КРЕСОЈЕВИЋИ У ИСТОРИЈИ И ПРЕДАЊУ.....	7
---	---

Summary

THE KRESOJEVIĆ VLACHS THROUGH HISTORY AND TRADITION ...	28
---	----

ИПАК ЈЕ ДЕЛИЋ БИО У ПРАВУ: ДРУГАН, А НЕ ДРУСАН.....	29
---	----

Summary

DELIC WAS RIGHT: IT IS DRUGAN NOT DRUSAN	39
--	----

ИМПОРТОВАНИ ПРЕДМЕТИ ПРЕСТИЖНОГ И СИМБОЛИЧКОГ КАРАКТЕРА ИЗ КАЧЊА	41
---	----

Summary

IMPORTED ITEMS OF PRESTIGIOUS AND SYMBOLIC CHARACTER	
--	--

FROM KAČANJ	71
-------------------	----

ЦИКЛУС СТРАДАЊА ХРИСТОВИХ У ЦРКВИ МАНАСТИРА ЗАВАЛЕ	73
---	----

Summary

THE CYCLE OF THE SUFFERING OF CHRIST IN MONASTERY ZAVALA CHURCH	88
--	----

НАТПИСИ У ЈАЊИЋА ГРОБЉУ У БАНЧИЋИМА КОД ЉУБИЊА ...	101
УЧЕЊЕ ЋИРИЛА И МЕТОДИЈА И ЊИХОВО ПРИХВАТАЊЕ НА ПОДРУЧЈУ ДУБРОВАЧКЕ РЕПУБЛИКЕ	107

Summary

“THE TEACHINGS OF CYRIL AND METHODIUS AND THEIR ACCEP- TANCE IN THE REGION OF THE REPUBLIC OF DUBROVNIK ”	122
--	-----

(The Republic of Ragusa)	122
--------------------------------	-----

АНАЛИЗА ТРЕБИЊСКЕ ТОПОНИМИЈЕ	123
------------------------------------	-----

РЕГИСТРОВАНЕ У ТУРСКИМ ПОПИСИМА У XV И XVI ВИЈЕКУ	123
---	-----

Summary

STUDIES OF TREBINJE TOPONYMS REGISTERED IN TURKISH CENSUS- ES TAKEN IN 1468/69, 1475/77, 1520, 1533 AND 1585	165
---	-----

ШТА НАМ КОСТИ ОД ПРЕ ПЕТ ВЕКОВА МОГУ ОТКРИТИ: ОРГАНСКИ И МИНЕРАЛНИ САСТАВ КОСТИЈУ ПРОНАЂЕНИХ У ЦРКВИ СВ. АПОСТОЛА ПЕТРА НА ТЕРИТОРИЈИ СТАРЕ	
---	--

ХЕРЦЕГОВИНЕ	167
-------------------	-----

Summary

WHAT CAN BONES DATING BACK FIVE	177
CENTURIES DETECT: ORGANIC AND MINERAL CONTENT OF BONES FOUND IN ST. PETER THE APOSTLE CHURCH AT THE TERRITORY OF OLD HERZEGOVINA	177
TREBINJE - AUSTRO-HUNGARIAN ARISSEN AND FORTRESS. 1878-1918.....	178
ЈЕДАН МЕМОРАНДУМ СРБА ИЗ ДОЛИНЕ НЕРЕТВЕ 1939. ГОДИНЕ.	193

Summary	205
---------------	-----

A MEMORANDUM OF SERBS FROM THE NERETVA RIVER VALLEY IN 1939.....	205
СТРАДАЊЕ ТРЕБИЊАЦА У ЛОГОРУ НА БАЊИЦИ	207

SUMMARY

SUFFERING OF PEOPLE FROM TREBINJE IN BANJICA CONCENTRA- TION CAMP	215
БРАТСТВО СПАРАВАЛА.....	217

Summary

SPARAVALO BROTHERHOOD	224
БАЛКАН СПОНА ЗАПАДА И ИСТОКА (УЗ КЊИГУ ДР РАДМИЛА ПЕКИЋА – ФИРЕНТИНЦИ НА БАЛКАНУ 1300-1600, 2012, СТР. 526.....	227
ИСТОРИЈА МАНАСТИРА ИЗМЈЕШТЕНОГ ИЗ ДОЛИНЕ ПРАВОСЛАВЉА ПРИКАЗ КЊИГЕ: ЧЕДОМИР ПОПОВИЋ, МАНАСТИР КОСИЈЕРЕВО, КОСИЈЕРЕВО 2014, 263 СТР.	229
ПРЕГЛЕД ПРИРОДЊАЧКЕ ЗБИРКЕ МУЗЕЈА ХЕРЦЕГОВИНЕ ТРЕБИЊЕ	233

Summary

THE NATURAL HISTORY COLLECTION IN THE MUSEUM HERZEGOVINA TREBINJE.....	252
---	-----

